

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

RASULOV RAVSHANXO‘JA

**UMUMIY
TILSHUNOSLIK**

**Respublika oliy o‘quv yurtlari o‘zbek filologiyasi fakulteti
bakalavrlari uchun darslik**

5111200 - o‘zbek tili va adabiyoti

TOSHKENT – 2013

Darslikda umumiy tilshunoslik fani, jahon tilshunosligi tarixining asosiy bosqichlari, yetakchi yo'nalishlari, maktablari, ta'limotlari va tilshunos allomalar haqida ma'lumot beriladi.

Ishda tilshunoslikning ilmiy-nazariy va falsafiy muammolari: til va nutq, til va nutq birliklari, substansiya va forma, sistema va struktura, semiotika, tilning ikki jihati, sintagmatika va paradigmatika, tipologiya kabi muhim va murakkab masalalari hamda tilshunoslikning qator diaxron va sinxron tadqiqot metodlari haqida fikr yuritiladi.

Darslik tilshunoslarga, respublika oliy o'quv yurtlari o'zbek filologiyasi fakultetlarining bakalavrlariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Hamid Ne'matov – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchi:

Saodat Muhamedova – filologiya fanlari doktori

**O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan.**

MUHARRIRDAN

Tilshunoslik bo'yicha respublika oliy o'quv yurtlarida o'qitilayotgan fanlar ichida «Umumiy tilshunoslik» o'quv fani darslik va qo'llanmalar bilan ta'minlanganlik jihatidan eng kambag'al desak, xato bo'lmaydi. Keyingi 25 yildan ortiq vaqt davomida bu yo'nalishda hech narsa e'lon qilinmagan. Shunga ko'ra, R.Rasulovning ushbu darsligiga talab va ehtiyoj juda katta.

Darslikning kirish bo'limida muallif umumiy tilshunoslik o'quv fani qiziqtiradigan masalalarni juda to'g'ri sanab o'tadi va rejalashtirgan darsligining uch qismdan iborat ekanligini aytib, buning sabablarini ochib beradi.

Darslikning birinchi qismi tilshunoslik tarixi masalalariga bag'ishlanib, o'z ichigaolti bobni oladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, darslik o'zbek tolibi ilmlariga mo'ljallab yozilgan. Shu bois unda tilshunoslik fani rivojiga ulkan hissa qo'shgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Mirzo Mehdixon kabi sharq allomalarining lingvistik meros va talqinlari tahliliga katta e'tibor berilgan. Bu esa mazkur darslikning qimmat va ahamiyatini keskin oshiruvchi omildir.

Muosir o'zbek tilshunosligida zamonaviy tahlil usullarining shakllanishi, rivojlanishi va ommalashishi sovet lingvistikasida Ivan Meshchaninov, Lev Shcherba, Yevgeniy Polivanov, Viktor Vinogradovlarning ta'limotlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi sababli darslikning beshinchi bobida xuddi shu tilshunoslarning lingvistik qarashlarini atroflicha sharhlaydi.

Darslikning oltinchi bobida o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shgan o'ndan ortiq tilshunos olimning ilmiy faoliyati va lingvistik qarashlari mufassal yoritiladi. Bu o'rinda shuni qayd etib o'tish kerakki, bunda ham muallif personaliya usulidan borib to'g'ri yo'l tanlagan.

Darslikning navbatdagi ikkinchi qismi tilshunoslikning nazariy masalalariga bag'ishlangan bo'lib, u o'n bir bobdan tashkil topadi. Bunda juda asosli va tushunarli shaklu mazmunda sharhlanganidek, bamisoli til (lison) ayni bir zamonda ham ijtimoiy, umumiy hamda xususiy (shaxsiy, individual) mohiyatli ekanligiday, fan ham

ijtimoiy va shaxsiy kabi ziddiyatli mazmun – mohiyatga egadir. Akademik Sergey Vavilovning o‘z chiqishlaridan birida: «Fan – bu olim deb ataluvchi ayrim shaxslarning o‘z qiziqishlarini jamiyat(davlat) mablag‘i hisobidan qondirishlaridir» - deb hazilomuz aytgan gapida katta hikmat va haqiqat yashiringan. Kamolotga yetgan olimning ehtiyoji shu darajaga ko‘tariladiki, bu shaxsiy ehtiyoj, ijtimoiy zarurat jamiyat rivoji shartlari bilan uyg‘unlashadi – shaxs va jamiyat tavhidi yuzaga keladi. O‘tgan asr fanida Dmitriy Mendeleev, Albert Eynshteyn, Enriko Fermi, Igor Kurchatov, Sergey Korolyov, o‘zbek olimlari Habib Abdullayev, Sobir Yunusov, Ibrohim Mo‘minov, Abdurauf Fitrat, Ayub G‘ulomov kabilarning faoliyati buning yorqin namunasidir. Bunday olimlar jamiyat ehtiyojlarini o‘z ehtiyojlari deb biladi va uni qondirishga intiladi. Ushbu darslik ham mana shunday ijtimoiy ehtiyoj tuyg‘usining shaxsiy qiziqish, ilmiy dunyoqarashini umumlashtirish shaklida voqelanish ko‘rinishlaridan biridir. Tilshunosligimizda dunyoqarash, fanning ma‘lum taraqqiyot bosqichini umumlashtirishga ulkan ehtiyoj mavjudligidan esa, jumladan, akademik Azim Hojiyevning lisoniy birliklar tabiati haqidagi maqolalari silsilasi, professor Shavkat Rahmatullayevning «Hozirgi adabiy o‘zbek tili» darsligi dalolat berib turibdi. Ravshanxo‘ja Rasulovning ushbu darsligi ham shu turdagi umumlashtirish mahsulidir. Unda muallif o‘z lingvistik dunyoqarashini, uzoq yillar davomida tadqiq etib kelayotgan manbai – til tabiatini tushunishi va talqin qilishini umumbashariy ilmiy qadriyatlar zaminida kitobxonga yetkazishga intiladi. Shu xususiyati bilan bu darslik alohida ahamiyatlidir – unda shaxsiy qiziqishlari ijtimoiy ehtiyoj bilan tavihdlashgan olimning til va tilshunoslik mohiyatiga qarashlari o‘z ifodasini topgan. Shuning uchun bu ish ham oldin sanab o‘tilganlar bilan bir qatorda turib, o‘zbek tilshunosligining y a n g i s i f a t b o s q i c h i g a ko‘tarilayotganligidan, mana shu sifat bosqichi bo‘ sag‘a va pillapoyalari shakllanayotganligidan dalolat beradi. Darslikda tahlil va talqin uchun tanlangan muammo va tushunchalar mana shunday zinapoya barpo qilish uchun zarur bo‘lgan qurilish materiallaridir – ular juda oqilona va puxta o‘ylab tanlangan. Ularning barchasi bitta yetakchi omilga – til tadqiqi jarayonida dialektikadan onglik va izchillik bilan amaliy foydalanish, o‘z tadqiqoti, hukmlari, xulosa-

yu tavsiyalarida – pirovard oqibatida fanda (tilshunoslikda, o‘zbek tilshunosligida) – mustaqillikni, hukmlarning o‘zi o‘rganayotgan manba tabiatiga, ya’ni, (o‘zbek tili qurilishiga) muvofiqqligini ta’min-lashga, fanni payravlikdan, ongsizona ergashishdan xalos qilishga, tilshunoslik fanini milliy istiqol oldimizga qo‘ygan buyuk vazifa – ijodiy tafakkur sohibini yetishtirish, unda milliy g‘urur va milliy mafkurani shakllantirishga xizmat qildirishga qaratilgan savob, bu kun talablaridan kelib chiqadigan ishlardir. Albatta, muallifning barcha talqinlarini to‘la-to‘kis qabul qilish, ularga ko‘r-ko‘rona ergashish, ularni aynan takrorlash mumkin emas va bunday yonda-shishni muallif targ‘ib va tashviq etayotgan dialektik metodolo-giyaning o‘zi ham, tadqiq manbai bo‘lgan tilning serqirraligi va ziddiyatligi ham rad etadi. Lekin bunday masalalarning qo‘yili-shining o‘zi fanimiz uchun inqilobiy burilish, ma’naviy-metodo-logik mustaqillik nishonalaridir.

Siyosiy mustaqillikdan keyin iqtisodiy mustaqillikka, undan keyin ma’naviy mustaqillikka erishish va uni mustahkamlash esa barchamiz – Vatanimiz, jamiyatimiz, ongimiz, ta’limimiz oldida turgan eng muhim vazifadir.

Darslikning navbatdagi uchinchi qismi tilshunoslik metodlari haqida bo‘lib, u o‘z ichiga ikki bobni oladi. Bu qism va unda ko‘tarilgan masalalarning o‘ziga xos mustaqil ahamiyati shundaki, mazkur o‘ziga xoslik ishning har qanday fanda, jumladan, tilshunoslikda, alohida mavqega ega bo‘lgan ilmiy tadqiqot metodlari masalasiga bag‘ishlanganligi bilan bog‘liqdir. Yunon olimi Arxi-medning: “Tayanch nuqtani bering, men richag bilan yerni ko‘taraman” degan gapi bejiz emas: har bir tadqiqotchi uchun metodologiya, dunyoqarash tayanch nuqta bo‘lsa, uning “richag”i tadqiq metodlari, o‘rganish manbaining ayrim-ayrim qirralarini tavsiflash usul, yo‘l va vositalaridir. Ongli, puxta o‘zlashtirilgan va uqilgan tadqiq metodi bilan qurollanmagan olimni ish qurollariga ega bo‘lmagan va nima qilishi kerakligini bilmagan “usta-hunar-mand”ga qiyoslash mumkin. Hech bir ilmiy izlanish tadqiq metodisiz amalga oshirilmaydi, lekin, afsuski, uqilgan, imkoniyatlari nima bilan cheklanganligi tadqiqotchining ongiga borib yetgan metod asosida yakunlangan ilmiy izlanish mahsuli fanda har qadamda uchramaydi. Juda ko‘p ilmiy ishlar uqilmagan payravlik,

ergashish, oldingi tadqiqotlar “namuna”lari asosida bajariladi. R.Rasulovning bu darsligi metod va ma’lum metod asosida tilning ayrim-ayrim qirralarini tavsif etish tushunchasini ta’lim oluvchi ongiga singdirishga qaratilgan. Muhimi shundaki, muallif tilni va uning ayrim birliklarini, bo’g’inlarini turli metodlar bilan o’rganish turli xil xulosalarga olib kelishi – bir metod asosida olingan xulosa shu birlikni boshqa usul bilan o’rganish natijasida chiqarilgan hukmga zid bo’lgan holda ham o’rganilayotgan narsa mohiyati tavsifini to’ldirishi, bir hodisaga xilma-xil ta’riflar berish ziddiyat emas, balki manbaning turli qirralarini ochish va uning mag’ziga chuqurroq kirish ekanligini yoshlar ongiga singdirishga intiladi.

Xulosa shuki, R.Rasulovning ushbu darsligi istiqloq davridagi dastlabki (birinchi) original tadqiqot bo’lib, talabalardek kelajak bunyodkorlariga mo’ljallab yozilganligi bilan, dolzarb masala yechimi sari mustahkam bir qadam ekanligi bilan muhimdir, uni qutlash, himoya etish hamda rivojlantirish zarurdir.

Darslik hayotimizning barcha jabhalarida ko’p fikrlilik, talqin erkinligini ommalashtirishdek ulkan vazifani amalga oshirishni o’z oldiga maqsad qilib qo’ygan bugungi O’zbekistonimizning milliy-madaniy va ilmiy-ma’naviy taraqqiyotiga munosib bir hissa bo’lib qo’shilishiga aminman, uning nashri va ommalashtirilishini kechiktirib bo’lmaydigan ish deb bilaman.

**O’zbekistonda xizmat ko’rsatgan madaniyat xodimi,
filologiya fanlari doktori, professor
Hamid Ne’matov. Buxoroi sharif 2009.**

SO‘Z BOSHI

*Maorifimiz fidoyisi Rasulxo‘ja ota-
mizning va Matlubaxon onamiz-
ning xotiralariga bag‘ishlayman.*

«Umumiy tilshunoslik» fani fundamental tilshunoslik sifatida tilshunoslik fanlari sirasida eng murakkab va keng qamrovli ilmiy-nazariy, falsafiy fan mavqeiga ega. Ushbu fanning murakkabligi, keng qamrovli va falsafiy fan ekanligi bevosita o‘rganiladigan o‘ta jiddiy muammolar bilan, fikr yuritiladigan dolzarb masalalar bilan, lisoniy hodisalarning (faktlarning) mohiyati bilan, ularga qaysi nuqtayi nazardan yondashish bilan, ularni chuqur tahlil qilish va ulardan obyektiv ilmiy xulosalar chiqarish bilan belgilanadi.

«Umumiy tilshunoslik» fanining faollik ko‘rsatish chegarasi «cheksiz» bo‘lib, ayni fan o‘z kuzatishlarini jahon tilshunosligi tarixidan - yetakchi maktablar va yo‘nalishlardan boshlab, hozirgi tilshunoslikning eng muhim va murakkab nazariy muammolarini, g‘oyalarini, shuningdek, lisoniy tadqiqot metodlarini o‘rganish bilan – nafaqat tilshunoslikning, balki barcha fanlar uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladigan dialektik falsafa hamda tarix, psixologiya, mantiq kabi fanlarga ham bevosita aloqador bo‘lgan masalalarni qamrab olishi bilan yakunlaydi.

Aytilganlarning isboti sifatida «Umumiy tilshunoslik» fani o‘rganadigan asosiy muammolar qatoriga quyidagilarni kiritamiz:

1. Til va jamiyat (millat).
2. Til va tarix.
3. Til va tafakkur.
4. Til va taraqqiyot.
5. Til va ma’naviyat.
6. Til va din.
7. Til va nutq.
8. Til (nutq) birligi va ma’no (mazmun).

9. Til va yozuv.
10. Til semiotik obyekt sifatida.
11. Til sistema va struktura sifatida.
12. Tilda substansiya va forma.
13. Tilni tadqiq qilish metodlari va boshqalar.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarga nima uchun kerak?

«Umumiy tilshunoslik» fani, dastavval, talabalarni nazariy jihatdan tayyorlash uchun, ularni shu yoʻnalishda puxta, «hushyor» qilish uchun zarur. Nazariy masalalar bilan mukammal qurollangan talabalargina (nafaqat talabalar) tom maʼnodagi filolog - tilshunos sifatida shakllanadi. Shuningdek, ular til hodisalari tahlilidan ilmiy xulosalar, gʻoyalar chiqara oladi, hodisalar mohiyatiga alohida eʼtibor beradi, nazariya bilan amaliyotni dialektik munosabatda oladi. Til va nutqni, ularning birliklarini chuqur oʻrganish jara-yonida dialektik falsafaning qator qonunlari hamda umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik, shakl va mazmun kabi qator kategoriyalari nuqtayi naza-ridan, shularga asoslangan holda, fikr yuritadi, kuzatishlar olib boradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarning umumlingvistik tayyorgarligini, nazariy va amaliy bilim darajasini kengaytiradi va chuqurlashtiradi, tilshunoslik tarixidan atroflicha xabardor qiladi. Yangi nazariya va faktik materiallar bilan tanishtiradi, mustaqil, ijodiy fikr-mulohaza yuritishga, izchillikka oʻrgatadi, nazariy saviyasini yuksaltiradi, ularni ilmiy - lisoniy tadqiqotning meto-dologiyasi, metodikasi va metodlari bilan qurollantiradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani haqida aytilgan fikrlardan kelib chiqib, ushbu fan boʻyicha rus hamda oʻzbek tilshunosligida yaratilgan ishlarga ijodiy yondashgan va ulardan foydalangan holda darslikda quyidagi dolzarb masalalarga quyidagi tartibda toʻxtaldik, fikr yuritdik.

Bular:

1. Tilshunoslik tarixi.
2. Tilshunoslikning nazariy masalalari.
3. Tilshunoslikning tadqiqot metodlari.

BIRINCHI QISM

TILSHUNOSLIK TARIXI

I. QADIMGI ASRLAR TILSHUNOSLIGI

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816) fanlar olamiga kirib keldi. Shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o'zining alohida o'rganish obyektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi.

Qat'iy aytish mumkinki, jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «o'sish» davrini bosib o'tdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvoh bo'ldi», shakllandi. Anig'i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

Tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta'limotlari, maktablari ilk bor qadimgi Hindiston, Yunoniston, Rim va Xitoy mamlakatlarida maydonga keldi.

O'rta va yangi asrlarda esa til haqidagi fan Yevropada, Arabiston va O'rta Osiyoda taraqqiy qildi.

QADIMGI HIND TILSHUNOSLIGI

Qadimgi Hindiston jahon tilshunosligi tarixida tilshunoslik fanining beshigi, markazi sifatida tan olinadi va umum tomonidan e'tirof etiladi. Bu – mutlaq haqiqat. Chunki til masalalariga bo'lgan qiziqish, tilga oid hodisalar bilan jiddiy va puxta shug'ullanish ilk bor Hindistonda – hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. Ayni jarayonning boshlanishi dastavval sof amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. Aniqliq, 15 asr ilgari yozilgan qadimgi hind

adabiy tili yozuvida – sanskritda yaratilgan qadimgi hindlarning diniy madhiyalari – Vedalar ¹tili davrlar o‘tishi bilan mamlakat aholisining so‘zlashuv tilidan (prakritdan) farqlanib qola boshladi. Boshqacha aytganda, qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so‘zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish, nomoslik, «ziddiyat» yuzaga keldi. Ushbu ziddiyatni, farqlanishni yo‘qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o‘rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar. Ular qadimgi Hindistonda alohida e‘tiborga, hurmatga sazovor bo‘lgan Vedalardagi ma‘nosi tushunarli bo‘lmagan so‘zlarni aniqlab, ularning ma‘nosini izohladilar, sharhladilar. Vedalar tiliga oid maxsus izohli lug‘atlar tuzdilar, matnni fonetik va grammatik jihatdan tahlil qildilar. Xullas, Vedalar tilidagi so‘z va jumlar ma‘nosini, ularning aniq talaffuzini, shaklini saqlab qolishga bo‘lgan qat‘iy intilish qadimgi Hindistonda tilshunoslikning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo‘ldi.

Hindlar qadimiy davrning eng buyuk fonetikachilari va grammatikachilari sifatida tanilganlar. Ular fonetika sohasida yunonlardan ham oldin unli va undosh tovushlarni farqlaganlar, portlovchi va sirg‘aluvchi, jarangli va jarangsiz tovushlarni, tovush birikmalarini, bo‘g‘in, urg‘u, intonatsiya, cho‘ziqlik va qisqalik kabi fonetik hodisalarni, jarayonlarni bilganlar. Shular yuzasidan mukammal ma‘lumotlar qoldirganlar. Qadimgi hind tilshunosligida fonema haqida ham muayyan tushunchalar bo‘lgan.

Qadimgi hindlar so‘zlarning faqat ma‘no tomonidagina emas, balki tovush tomonida ham o‘zgarishlar bo‘lishini bilganlar. Shunga ko‘ra ular so‘zlarning tovush jihatiga alohida e‘tibor berganlar. Tovush haqida, tovushlarning o‘zgarishi haqida tadqiqot ishlarini olib borganlar. Shuningdek, qadimgi hindlar tovushlarning fiziologik – artikulyatsion xususiyatlari, boshqa tovushlar bilan almashinishi, bir tovushning boshqa tovush ta’siri bilan o‘zgarishi (kombinator o‘zgarish) kabi hodisalarni aniqlashga ham e‘tibor berganlar. Ular tovushlarning artikulyatsion – fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tasnif qilganlar. Shu asosda, yuqorida

¹ Vedalar-o‘n kitobdan iborat bo‘lgan diniy madhiyalar-gimnlar, diniy qo‘shiqlar va afsonalar to‘plami. Bularning ichida eng qadimiysi va eng muhimi Rigveda (madhiyalar to‘plami) hisoblanadi.

aytilganidek, tovushlarni unli va undoshlarga ajratganlar, nutq a'zolarining yaqinlashuvidan unlilar, bir-birlariga ta'siridan, ya'ni, tegishidan undoshlar hosil bo'lishini qayd etganlar.

Agar yunon filologlari tovush almashinuvi masalasiga umuman ahamiyat bermagan bo'lsalar, hind tilshunoslari bu jarayonga alohida e'tibor berganlar, tadqiqot olib borganlar, ayni jarayonning o'ziga xosliklarini aniqlab berganlar. Qiyoslang: sanskrit tiliga oid so'zlarda, masalan, vidma so'zi «biz bilamiz» ma'nosini bersa, veda «men bilaman» tushunchasini, vaidyas so'zi esa «olim», «ilimli» ma'nosini berishini ko'rsatib berganlar. Qayd etilgan ma'no (tushuncha) o'zgarishlari esa i – e - ai unli tovushlarning almashinuvi natijasi ekanligi haqida ishonarli, asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Qadimgi hind tilshunoslari grammatika – morfologiya sohasida ham ancha ishlarni amalga oshirdilar. Ular bu yo'nalishda ham grek tilshunoslaridan ancha ilgari ketdilar. Aniqrog'i, hind tilshunosi Guru morfologiyani uch bo'limdan tashkil topishini aniq ko'rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi: 1. So'zlar tasnifi (so'z turkumlari). 2. So'z yasalishi. 3. So'z o'zgarishi.

Hindlar to'rtta so'z turkumini farqlaganlar: ot, fe'l, old ko'makchi va yuklama.

Hindlarda ot predmet ifodalovchi, fe'l esa harakat, holat ifodalovchi so'z sifatida beriladi. Old ko'makchilar esa otlarning, asosan, fe'llarning ma'nosini belgilaydi. Yuklamalar esa ma'nolariga ko'ra 1) bog'lovchi va 2) qiyoslovchi kabi turlarga ajratiladi. Olmosh va ravishlar esa ot va fe'l turkumlariga qo'shib yuborilgan, alohida ajratilmagan.

Yunonlardan farqli holda hindlar so'z turkumlarini gap bo'laklaridan farqlaganlar, ya'ni, ular bilan qorishtirmaganlar, adashtirmaganlar. Shunga ko'ra, hindlar, yuqorida aytilganidek, otlarni predmet, fe'llarni harakat ifodalovchi so'z sifatida «baholaganlar».

Qadimgi hindlar so'zlarni tahlil qilish, tarkibini o'rganish jarayonida ularni quyidagi bo'laklarga ajratganlar: 1) o'zak, 2) suffiks, 3) qo'shimcha (turlovchi qo'shimcha). Shuningdek, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi morfemalar farqlangan.

Yevropa olimlari hind tilshunoslarining ishlari bilan yaqindan tanishib, so'zlardan o'zak, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi

morfemalarni ajratishga «kirishganlar».

Hindlar otlarda yettita kelishikni qayd etganlar: 1) bosh kelishik, 2) qaratqich kelishigi, 3) joʻnalish kelishigi, 4) tushum kelishigi, 5) qurol kelishigi, 6) chiqish (ablativ) kelishigi, 7) oʻrin kelishigi.

Hind tilshunoslari qoʻshma soʻzlarning oʻttizga yaqin turini farqlaganlar. Ular qoʻshma soʻzlarning tuzilishida komponentlar orasidagi munosabatlarga eʼtibor berganlar. Masalan: ot+ot//feʼl; sifat// sifatdosh //ravish+ot // sifat//feʼl; son+ot va boshqalar.

Hind grammatikachilari feʼl turkumining morfologik kategoriyalarini mukammal ishlagan edilar. Ular feʼlning uch zamonga birlashadigan yetti xil zamon formasini: hozirgi zamon, oʻtgan zamonning tugallangan, tugallanmagan, uzoq oʻtgan zamon tur-larini, kelasi zamon, odatdagi kelasi zamon va juda kam qoʻl-laniladigan shart feʼli shaklini ajratganlar.

Hindlar qadimgi davrlardayoq feʼlning toʻrtta maylini – aniqlik, istak, buyruq va shart mayllarini bilganlar.

Feʼlning aniq, oʻrta va majhullik nisbatlari ajratilib, har biri alohida taʼriflangan, tavsiflangan.

Hindlar sanskrit tilida feʼlning uchta shaxs va uchta son: birlik, juftlik va koʻpliklarga koʻra tuslanishini koʻrsatganlar.

Hind tilshunoslari fikr ifodalash birligi boʻlgan gapning muhimligini inkor qilmagan boʻlsalar-da, sintaksis masalalari bilan maxsus shugʻullanmaganlar. Ular sintaksisda soʻzlarning birikish tartibi, kelishik, zamon va mayl formalarining birikishi kabi masalalarni oʻrganish bilan chegaralanganlar. Soʻz fikr ifodalash imkoniyatiga ega emas, yaʼni, soʻz gapdan tashqari mavjud emas deb, gapni tilning asosiy birligi hisoblaganlar.

Xullas, qadimgi hindlar fonetika va morfologiyaga nisbatan sintaksis masalalarida ancha boʻsh boʻlganlar.

Panini grammatikasi

Qadimgi hindlarning eng mashhur tilshunosi Paninidir. U bizning eramizgacha boʻlgan IV asrda yashab ijod etdi. Panini oʻzigacha boʻlgan davr tilshunoslarining qoʻlga kiritgan yutuqlarini umumlashtirib, ulardan foydalangan holda klassik sanskritning (qadimgi hind adabiy tilining) eng mashhur grammatikasini yaratdi. Uning

ushbu asari «Ashtadxyan» nomi bilan ataladi. Panini grammatikasi to'rt mingga yaqin (3996 ta) qisqa va lo'nda she'riy usulda yozilgan, osonlik bilan esda qoladigan qoida(sutr)larni o'z ichiga oladi.

Panini grammatikasi sof empirik va tasviriy xarakterga ega bo'lib, unda sanskrit (qisman Veda) tilining fonetikasiga, morfologiyasiga, so'z yasalishi va sintaksisiga oid fikrlar jamlangan.

Ushbu tadqiqot tili - undagi qoidalar nihoyatda ixcham va qisqa bo'lganligi, asar tili o'ziga xos terminologiyaga egaligi sababli Panini tadqiqoti uzoq vaqtgacha yevropalik olimlarga tushunarli bo'lmadi. Birinchi bo'lib asar mazmunini, undagi g'oyani rus tilshunos olimi Otto Byotling izohlab berdi.

Panini o'z davridayoq tilni sistema sifatida tushundi, so'z turkumlarini farqladi, so'z tarkibini o'rgandi, o'zak, qo'shimcha, urg'u, intonatsiya va boshqa hodisalar haqida ma'lumot berdi.

Panining sakkiz bo'limdan iborat klassik sanskrit masalalariga oid grammatikasi Hindistonda deyarli ikki ming yil davomida eng asosiy va eng muhim qo'llanma bo'lib xizmat qildi. Eramizning XIII asrlaridagina sanskritning hind olimi Vopadeva tuzgan yangi grammatikasi maydonga keldi.

Yaski (eramizdan avvalgi V asr)

Yaski (Yaska) Hindistonning mashhur tilshunosidir. U so'z hamda so'zning morfologik tarkibi, ma'nosi, vazifasi haqidagi fikrlarini yozib qoldirgan. Yaski so'zning predmetni bevosita aks ettirmasligini, so'z bilan, ya'ni, uning tovush tomoni bilan predmet o'rtasida ma'noning mavjudligini to'g'ri ta'kidlaydi. So'z ma'no tufayli predmetni nomlash imkoniyatiga egaligini qayd etadi.

Tilshunos Vedalar tilini keng izohlab, tushuntirib beruvchi asar yaratadi va bunda o'zigacha bo'lgan tadqiqotchilar ishlarini umumlashtiradi.

Xullas, qadimgi Hindistonning tilshunoslik sohasidagi yutuqlari ulkan bo'lib, ular o'z muvaffaqiyatlari bilan jahon tilshunosligi faniga katta hissa qo'shdilar. Ularning ta'limotlari, g'oyalari yunon va arab tilshunosligiga jiddiy ta'sir qildi. Hind tilshunosligi Yevropaga XVIII asrning o'rtalarida yetib keldi.

O'rta Osiyoda esa hind tilshunoslarining ta'limotlari ancha ilgari

ma'lum bo'lgan. Jumladan, buyuk bobokalonimiz xorazmlik Abu Rayhon Beruniy (X – XI) sanskritni yaxshi bilgan, Hindistonga maxsus bag'ishlangan «Hindiston» nomli asar ham yaratgan.

Eng muhimi shundaki, hind tilshunoslarining jahon tilshunosligiga qo'shgan beqiyos hissasi sanskrit bilan belgilanadi. Tilshunos olimlarning sanskrit bilan yaqindan tanishuvi jahon fanida qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tilshunoslik qachon fan sifatida ajralib chiqdi?
2. Tilshunoslik fanining eng qadimiy ta'limotlari va maktablari qayerda yuzaga keldi?
3. Hindistonda til masalalari bilan shug'ullanishga nima sabab bo'ldi?
4. Nima uchun hindlar qadimiy davrning eng buyuk foneti-kachilari va grammatikachilari sifatida tanilganlar?
5. Hindlar nechta so'z turkumini farqlaganlar?
6. Qadimgi hindlarning eng mashhur tilshunosi kim va uning qanday asari bor?
7. O'rta Osiyolik buyuk allomalardan kim sanskritni bilgan va qanday asar yaratgan?

Asosiy tushunchalar:

1. Sanskrit - qadimgi hind adabiy tili.
2. Veda - bir nechta kitobdan iborat diniy to'plam.
3. Fonema - morfema, leksema, so'zlarni hosil qiluvchi, ularning tovush va ma'no jihatini farqlovchi birlik.
4. Ashtadhyan - she'riy usulda yozilgan qisqa va lo'nda qoidalardan iborat grammatika.

Adabiyotlar:

1. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание.- М., 1974.
3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений.- М.,1979.

4. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.

QADIMGI YUNON TILSHUNOSLIGI

Qadimgi Yunoniston Yevropa tilshunosligi fanining markazi hisoblanadi. Faylasuflar va shoirlar vatani bo‘lgan qadimgi Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomonidan o‘rganilgan. Yunon faylasuflari til masalalarini o‘rganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yo‘nalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yo‘nalishlar umumiy, nazariy, lisoniy – falsafiy muammolar sifatida namoyon bo‘ladi.

Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining yetakchi qismi sifatida yuzaga keladi va bu sohada juda katta, salmoqli ishlar qilinadi.

Qadimgi Yunonistonda ham qadimgi Hindistondagidek matnlarni o‘rganish, so‘zlarni tahlil qilish, ularga izoh berish, mohiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika sohalari bilan jiddiy shug‘ullanishga, shu yo‘nalishlarda muhim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab bo‘ldi.

Yunon tilshunosligining taraqqiyoti ikki davrga bo‘linadi:

1. Falsafiy davr.
2. Grammatik davr.

1. Tilshunoslikning falsafiy davri

Yunonistonda tilshunoslikning falsafiy davri ikki asr davom etadi. Bunda tilga falsafaning bir qismi sifatida qarash, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan ochish va tushuntirish, taxminlar, xulosalar chiqarish, g‘oyalar yaratish ayni davrning eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud bo‘lgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yo‘nalishlar til masalalari bilan faol shug‘ullanganlar. Fikr yuritilayotgan davrning o‘ta dolzarb va eng muhim muammolaridan biri so‘z muammosi, so‘zning tabiiy hodisami yoki shartli hodisami? ekanligi haqidagi

bahs, munozara bo‘lib, bu masala atrofida fikrlar qarama-qarshiligi, faylasuflarning ayni masalani hal qilishda tarafma - taraf bo‘lib, «jangga» kirishishi, tadqiqot ishlarini olib borishi qizib ketdi. Aniqrog‘i, bu davrning asosiy, bosh masalalaridan biri so‘z bilan ma‘no orasidagi, predmet bilan uning nomi orasidagi munosabat masalasi edi. Boshqacha aytganda, predmet bilan uning nomi o‘rtasida qanday munosabat mavjud? So‘zdagi tovush bilan ma‘noning bog‘lanishi qanday yuz beradi? Bu bog‘lanish tabiat tomonidan beriladimi yoki so‘zlashuvchilar tomonidan kelishilgan holda yuz beradimi yoki ma‘lum qonun – ko‘rsatma bilan tayinlanadimi, muayyan urf – odat bilan bog‘lanadimi yoki odamlar tomonidan belgilanadimi, ya‘ni, bu jarayon ongli, ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladimi va boshqalar.

Tilshunoslikning falsafiy davrida so‘z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishda Geraklit va uning tarafdorlari quyidagi g‘oyani ilgari suradilar. Ular har bir nom o‘zi anglatayotgan narsa, predmet bilan ajralmas aloqada, bog‘lanishda bo‘lib, nomlarda predmetlarning mohiyati namoyon bo‘ladi, «ochiladi». Aniqrog‘i, suvda daraxtlar, ko‘zguda o‘zimiz aks etganidek, har bir nom o‘zi ifodalayotgan predmetning tabiatini, mohiyatini aks ettiradi, degan fikrni ilgari suradilar. Yana ham anig‘i, predmet bilan ularni anglatuvchi so‘zlar orasidagi bog‘lanish tabiat tomonidan berilgan bo‘lib, bu bog‘lanish tabiiy, zaruriy bog‘lanish hisoblanadi.

Xulosa shuki, olamda mavjud bo‘lgan barcha narsa – predmetlarning tabiat tomonidan berilgan, o‘ziga mos va xos nomlari, «to‘g‘ri» nomlari bor. So‘zlar tabiat tomonidan yaratilgan. Tabiat har bir predmet uchun alohida nom belgilagan, nom bergan.

Demokrit va uning tarafdorlari esa so‘z va predmet munosabati masalasida Geraklit va uning tarafdorlariga qarshi quyidagi g‘oyani ilgari suradilar. Ular aytadi: narsa, predmetlarning nomlari, so‘zlar ularning tabiatiga qarab, mohiyatiga muvofiq holda qo‘yilmaydi, balki nomlash jarayoni odatga ko‘ra, odamlarning o‘zaro keli-shuviga, ular tomonidan belgilanishiga ko‘ra amalga oshadi. Demak, predmetlarga nomlar tabiat tomonidan emas, balki jamiyat tomonidan beriladi.

Demokrit va uning tarafdorlari o‘z g‘oyalarning to‘g‘riligini isbotlash uchun yana quyidagi fikrlarni ham bayon qiladilar: 1) ko‘p

soʻzlar bir necha maʼnoga ega boʻlib, shunga muvofiq ular turlicha predmetlarni ifoda etadi; 2) koʻpgina tushunchalar bir qancha nomga, atamaga ega boʻladi; 3) tilning tabiiyligi gʻoyasidan kelib chiqadigan boʻlsak, u holda koʻpgina predmetlarning bir nechta nomga ega boʻlishi mumkin emas; 4) vaqt oʻtishi bilan bir soʻz oʻrniga boshqasi yuzaga keladi, yaʼni, muayyan predmet nomi oʻzgarib, boshqa nomga, atamaga ega boʻladi; 5) koʻpgina tushunchalar soʻz ifodasiga, nomga ega emas. Demak, - deydi Demokrit va uning tarafdorlari, bir vaziyatda soʻzlar yetishmasa, boshqa vaziyatda ular ortiqcha, koʻp, yana boshqa bir holatda soʻzlar qatʼiy emas, yana boshqa bir vaziyatda esa soʻzlar kamlik qiladi. Demokrit fikricha, bunday holat, asosan, odamlar faoliyati bilan bogʻliq boʻlib, ular tomonidan yuzaga keladi, tabiat tomonidan emas.

Shunday qilib, Demokrit va uning tarafdorlari narsa, predmet nomlari tabiat tomonidan, tabiiy berilgan emas, degan gʻoyani ilgari suradilar va ayni fikrning toʻgʻriligini tilda mavjud boʻlgan omonim va sinonim soʻzlar bilan isbotlaydilar. Haqiqatan, bir-biridan farq qiladigan turli narsalarning nomlari (soʻzlar) qanday qilib bir xil (omonim: o t, y o s h, q i r q, k oʻ k, s o n, k oʻ r, t i l, t e r, q oʻ y, q u v) yoki bir narsaning qanday qilib birdan ortiq nomi (sinonim: b o s h, k a l l a; j a n j a l, gʻ a v gʻ o, t oʻ p o l o n, gʻ a l v a, m a s h m a s h a; b oʻ k m o q, i v i m o q; k u l m o q, i l j a y m o q, j i l m a y m o q, t i r j a y m o q, i s h s h a y m o q) boʻlishini Geraklit tarafdorlarining taʼlimoti moslik, «toʻgʻrilik» taʼlimoti asosida izohlab boʻlmaydi. Chunki sinonimlar tovush tomonidan farqli boʻladi; agar soʻzning tovush tomoni predmetning mohiyati, xususiyati bilan bevosita bogʻlangan boʻlsa, demak, sinonimlar turli xil xususiyatni ifodalovchi soʻzlar sifatida bitta predmetni anglatishlari mumkin emas. Qolaversa, tabiatdagi hamma predmetlar ham oʻz nomlariga ega emas.

Tilshunoslikning falsafiy davrida eng dolzarb muammo boʻlgan predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasi Platonning «Kratil» nomli asarida ham mukammal bayon qilinadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida til masalalari bilan jiddiy va barakali shugʻullangan oqimlardan biri stoitsizm hisoblanadi. Stoitsizm taʼlimotining vakillari boʻlgan stoiklar: Xrisipp, Krates va boshqalar oʻz taʼlimotlarida jahondagi nomuvotqilka hamma

narsalarning maqsadga muvofiq bo'lishini qarama – qarshi qo'yadilar. Shunga ko'ra, ular tilni kishilarning ruhida tabiat talabiga ko'ra paydo bo'lgan deyish bilan birga so'z predmetning tabiiy xususiyatini ifoda qiladi, deb aytganlar. Stoiklar so'zlovchi gapirganida so'z orqali u predmetning tabiati haqida qanday taassurotda bo'lsa, eshituvchida ham xuddi shu xususiyatlar haqidagi taassurot tug'iladi, deb o'ylaganlar. Stoiklar predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasida Geraklit va uning tarafdorlari ta'limotini quvvatladilar, ya'ni, ular ham predmet va uning nomi (so'z) o'rtasida moslik, muvofiqlik mavjud deb hisoblar edilar.

Ayni vaqtda stoiklarning muxolifi bo'lgan Epikur va uning ta'limoti tarafdorlari esa Demokritning fikrini quvvatlab, so'zlar va predmetlar orasidagi aloqa, bog'lanish tabiiy bo'lishi mumkin emas, chunki narsalarning mohiyati bilan ularning nomi orasida qarama-qarshiliklar juda ko'p, degan fikrni ilgari surganlar.

Epikurchilar predmet bilan uning nomi orasidagi aloqa tasodifiy, bu aloqani dastlab tilni o'zaro kelishuvchilik asosida ijod qilgan kishilar yaratgan, ana shunday tasodifiylik bo'lmaganida edi, barcha xalqlar bir-birlarining tillariga tushungan bo'lar edi, deyishadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida o'zaro qizg'in kurash olib borgan yetakchi oqimlardan, yo'nalishlardan yana biri analogistlar va anomalistlar – qarama – qarshi g'oyadagi faylasuflar guruhi edi.

Ular til hodisalarida analogiya mavjudmi yoki anomaliyami, qonuniyat mavjudmi yoki qonuniyat yo'qmi, degan fikr bilan qurollanib, til bilan obyektiv borliq, so'z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishga kirishadilar.

Mashhur yunon grammatikachisi Aristarx boshchiligidagi analogistlar oqimi tilning grammatik qurilishi va lug'at tarkibi bilan borliq orasida moslik, muvofiqlik – o'xshashlik mavjud, degan g'oyani ilgari surishadi. Ular yunon va lotin tillarida o'tning uch xil grammatik jinsi (rod): erkaklar jinsi, ayollar jinsi va har ikki jinsga ham tegishli bo'lmagan oraliq jins mavjudligini aytishadi. Shunga ko'ra, ular predmetlar erkaklar jinsiga, ayollar jinsiga yoki oraliq jinsga tegishli bo'ladi, deyishadi.

Anomalistlar oqimining yetakchisi stoik Krates va uning tarafdorlari esa ushbu g'oyaga zid fikrni, zid g'oyani ilgari surishadi. Ular aytadi: tilning tarkibi va grammatik qurilishi bilan

borliq orasida to'la moslik, o'xshashlik yo'q; biz doim turli tengsizlikka, moslik me'yoridan chetga chiqishlarga duch kelamiz. Masalan, tildagi uch grammatik jins atrofimizdagi narsalarga real ravishda to'g'ri keladi, deb hisoblash bema'nilikdir. Haqiqatan ham, masalan, rus tilidagi черепуха (toshbaqa), белка (olmaxon) so'zlari shakliga qaraganda grammatik jihatdan ayollar jinsiga mansub bo'lishi kerak edi. Amalda esa o'sha hayvonlarning erkagi ham, urg'ochisi ham bir xilda черепуха, белка deyiladi. Shuningdek, rus tilidagi дятель (qizilishton) so'zi o'z shakliga ko'ra faqat erkaklar jinsiga nisbatan qo'llanaveradi. Demak, bu yerda til anomaliyasi mavjud bo'lib, shakl bilan mazmun orasida moslik yo'qdir.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi yunon faylasuflari Anaksimenes, Prodik, Protagor, Platon, Aristotellarning til masalalariga oid asarlar yaratganlar va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Anaksimenes (bizning eramizgacha bo'lgan 560-502). U "Ritorika" asari bilan stilistika fanining asosini yaratdi.

Prodik (bizning eramizgacha bo'lgan V asr). Prodik sinonimika masalalarini ishlab, uning o'ziga xos xususiyatlarini, ma'no o'ttenkalarini, qirralarini farqlashga o'rgatdi.

Protagor (bizning eramizgacha bo'lgan 480-410). Protagor otlarning rodlarini (jinsini), fe'l zamonlarini va gaplarning turlarini farqladi. Shuningdek, ayni davr faylasuflari ot va fe'llarni farqlab, gapning ot bilan fe'lning bog'lanishidan hosil bo'lishini ta'kidladilar.

Platon (bizning eramizgacha bo'lgan 427-347). O'z davrining dastlabki yirik faylasufi Platon etimologika fanining asoschisi sifatida e'tirof qilinadi. U mantiqliq nutqda ikki turdagi so'zlarni: otlarni va fe'llarni farqladi. Gapda ega vazifasida kelgan so'zni ot deb, kesim vazifasida kelgan so'zni fe'l deb atadi. Fe'lning ot haqida nima tasdiqlanishini anglatadigan so'z ekanligini qayd etdi.

Aristotel (bizning eramizgacha bo'lgan 348-322). O'z davri-ning ikkinchi buyuk qomusiy olimi – faylasufi Aristotel tilga oid masalalarni mantiq bilan bog'liq holda o'rgandi va u birinchi bo'lib grammatikani mantiqdan ajratdi.

Aristotel ham, Platon kabi, ot – egani va fe'l – kesimni tan oldi.

Bu guruhga qo‘shimcha ko‘makchi so‘zlarni – bog‘lovchilarni ham kiritdi, ya’ni, so‘zlarni uch turkumga: ot, fe’l, bog‘lovchi hamda yuklama kabilarga bo‘ldi. Ot va fe’llarni mustaqil ma’noga ega so‘zlar sifatida, bog‘lovchi, yuklamani esa faqat grammatik vazifa bajaruvchi so‘z sifatida qayd etdi.

Aristotel o‘z davridayoq gapni fikr ifodalovchi nutq birligi deb ta’rifladi. Shuningdek, u kelishiklar, tovushlar haqida ham ma’lumot berdi. Masalan, u fonetikada unli va undosh tovushlarni ajratdi.

Yuqorida aytilganlardan bir muncha farqli holda tilshunoslikning falsafiy davrida stoiklar nutqda so‘zlarni besh guruhga: fe’l, bog‘lovchi, artikl, atoqli otlar va turdosh otlarga ajratdilar. Shuningdek, ular ushbu so‘zlarning barchasi ham ma’nolidir, deyishdi. Stoiklar otlarda beshta kelishikni farqladilar: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, jo‘nalish kelishigi, tushum kelishigi va chaqirish (звательный; chiqish) kelishigi.

Stoiklar mazkur davridayoq nutqni ikkiga: tashqi nutqqa va ichki nutqqa bo‘lib o‘rgandilar. Ular yunon tilida 24 ta tovush borligini aytib, bularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar.

Xullas, tilshunoslikning falsafiy davridan hozirgi tilshunoslik uchun muhim bo‘lgan ikki ta’limot qoldi:

1. Tilning elementlari, birliklari (so‘z va gap) –ishora, belgi.
2. Til birliklari ma’no, fikr bilan shartli bog‘langan.

2. Tilshunoslikning grammatik davri

Tilshunoslikning grammatik davri qadimgi yunon tilshunosligida Iskandariya davri deb yuritiladi. Misr davlatining markazi bo‘lgan Iskandariya makedoniyalik Iskandar nomi bilan bog‘liq edi. U bosib olgan Sharq mamlakatlarida yunon tili, madaniyati, falsafasining ta’siri natijasida yunon madaniyati Sharq madaniyati bilan qo‘shilib ketib, aralash madaniyat – ellinizm yuzaga keladi.

Iskandariya ellinizm madaniyatining yirik markazlaridan biri hisoblangan. Umuman, bizning eramizgacha bo‘lgan III asrdan boshlab, birorta shahar: na Afina, na Rim yuksak madaniyat namunasi va ilmiy markaz bo‘lgan Iskandariya shahri bilan tenglasholmas, raqobat qilolmas edi.

Xullas, yunon tilshunosligi, ayniqsa, ellinizm davrida – yunon -

sharq davrida (bizning eramizgacha bo‘lgan 334–31) taraqqiy qildi, rivojlandi.

Aleksandriya grammatika maktabining eng yirik vakillari Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalardir.

Zenodot (taxminan bizning eramizgacha bo‘lgan 250). Zenodot 800.000 dan ortiq qo‘lyozma manbalarga ega bo‘lgan mashhur Iskandariya kutubxonasining birinchi rahbaridir. U va boshqa yunon filologlari Gomer, Esxil, Sofokl va boshqalarning asarlari ustida faol tadqiqot ishlarini olib bordilar. Ular ushbu asarlarning lug‘at tarkibi va grammatikasiga oid sharhlar ustida mehnat qildilar. Zenodot artiklni, olmoshlarni farqladi.

Aristarx (bizning eramizgacha bo‘lgan 215–143). Iskandariya maktabining eng mashhur va yetakchi olimi samofrakiyalik Aristarx uzoq yillar davomida Iskandariya kutubxonasini boshqardi. U o‘zining 40 ga yaqin shogirdlari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Gomer ijodini mukammal o‘rganib, uning asarlarining tekshirib chiqilgan to‘liq matnini yaratishdi.

Aristarx so‘z turkumi haqidagi ta‘limotni mukammal ishlab chiqdi va sakkizta so‘z turkumini ajratdi. Bular: ot, fe‘l, sifat-dosh, artikl yoki ko‘rsatkich, olmosh, old ko‘makchi, ravish va bog‘lovchi.

Dionisiy (bizning eramizgacha bo‘lgan 170–90).

Aristarxning shogirdi frakiyalik Dionisiy o‘zigacha bo‘lgan tadqiqotchilarning ishlari va tajribalarini o‘rganib, ulardan foydalanib, rimliklar uchun «Grammatika san‘ati» nomli sistemalashtirilgan dastlabki yunon grammatikasini yaratdi.

Dionisiy ta‘limotiga ko‘ra, so‘z so‘zlashuv nutqining (bog‘langan nutqning) eng kichik bo‘lagi (qismi)dir. Gap (yoki nutq) esa so‘zlarning o‘zaro munosabatidan, bog‘lanishidan hosil bo‘lib, tugal fikr ifodalaydi.

Dionisiy grammatikasida ot turkumi haqida quyidagi fikr beriladi: ot kelishik va songa ko‘ra o‘zgaruvchi turkumdur. U sifatlarni ham otga kiritadi.

Dionisiy fe‘l haqida fikr yuritib, fe‘lning kelishiksiz so‘z turkumi bo‘lib, zamon, shaxs, son, mayl, nisbat, tuslanish va boshqalarga ega ekanligini aytadi. Fe‘lning beshta: aniqlik, buyruq, istak, tobelik va noaniqlik mayllarini; fe‘lning uchta: harakat, o‘zlik va o‘rta

nisbatlarini; fe'ning uchta: birlik, juftlik va ko'plik sonlarini; fe'ning uchta: birinchi-nutqni so'zlagan, ikkinchi-nutq yo'naltirilgan va uchinchi-so'z yuritilgan (o'zga) shaxslarni qayd etadi. Grammatik zamon esa hozirgi, o'tgan va kelasi zamon kabi turlarga bo'linadi. Sifatdoshlar esa fe'l va otlarga xos bo'lgan belgilarni birlashtiradigan kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Artikl, Dionisiy fikricha, turlanuvchi so'z turkumi bo'lib, u turlangan otdan oldin ham, keyin ham kela oladi. Olmosh ot o'rnida qo'llaniladigan so'z bo'lib, ma'lum shaxslarni ko'rsatadi. Ravish turlanmaydigan so'z turkumidir, u fe'l haqida ma'lumot beradi va unga birikadi. Bog'lovchi fikrni ma'lum tartibda bog'laydigan va fikrni ifodalashdagi oraliqlarni ko'rsatadigan so'zdir. Old ko'makchi so'z turkumi bo'lib, barcha so'z turkumlari oldidan so'z tarkibida ham, gap tarkibida ham keladi, ya'ni, u sintaksisda ham, so'z yasalishida ham qo'llaniladi.

Apolloniy Diskol (bizning eramizning II asri). Apolloniy Diskol bizgacha yetib kelgan yunon tili sintaksisini yaratdi. U «Sintaksis haqida» asarida yunon tili sintaksisiga oid ma'lumotlarni berdi.

. Iskandariya maktabi vakillari tilning tovush tomoniga ham katta e'tibor berishdi. Ular tovushlarni akustik prinsip asosida tasvirladilar, tovush va harflarni aynan bir narsa hisoblab, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar. Shunga ko'ra, harflarni unli tovushlar va undosh tovushlar nomi bilan tasvirladilar. Unli harflarni (tovushlarni) o'z holicha talaffuz qilinadigan va o'zini alohida eshitish mumkin bo'lgan tovushlar sifatida, undosh harflarni (tovushlarni) esa unlilar bilangina talaffuz qilinadigan tovushlar sifatida qaradilar. Shuningdek, ular bo'g'in, urg'u haqida ham ma'lumot berishdi.

Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi bo'yicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan bo'lib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari bo'sh tadqiq qilingan. Shuningdek, Iskandariya maktabi vakillari grammatikani falsafadan ajratdilar.

Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustaqil fan sifatida yaratdi.

Qadimgi yunon tilshunosligi (grammatikasi) hind tilshunosligi (grammatikasi) bilan bir qatorda o'z davrida arab tilshunosligiga (grammatikasiga) ta'sir qildi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Yunon tilshunosligi taraqqiyoti nechta davrga bo'linadi?
2. Tilshunoslikning falsafiy davrining o'ziga xos jihatlari nimada?
3. Geraklit va Demokrit tarafdorlarining so'z va predmet munosabati masalasidagi qarashlari qanday?
4. Analogistlar va anomalistlar kimlar?
5. Tilshunoslikning grammatik davrining o'ziga xos jihatlari nimadan iborat?
6. Iskandariya grammatika maktabining eng yirik vakillari kimlar va ularning qanday asarlarini bilasiz?

Asosiy tushunchalar:

1. Falsafiy davr - yunon tilshunosligida ikki asr davom etgan davr. Til falsafaning bir qismi sifatida qaralgan va unga falsafa nuqtayi nazaridan baho berilgan.
2. Analogiya - o'xshashlik.
3. Anomaliya - noo'xshashlik.
4. Grammatik davr - yunon tilshunosligining Iskandariya davri. Til muammolari keng va chuqur o'rganilgan davr.
5. Ellinizm - yunon va Sharq madaniyatlari qo'shilib, aralashib ketgan madaniyat.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. - М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. - Т., 1972.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. - М., 1974.
4. Т.А.Амирова. Б.А. Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
5. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. - М., 1979.

QADIMGI RIM TILSHUNOSLIGI

Qadimgi Rim filologlarining tilshunoslik faniga qo‘shgan hissasi katta emas. Rim grammatikasi yunon grammatikasining shoxobchasi sifatida maydonga keldi. Iskandariya maktabida yaratilgan yunon tili grammatikasi qadimgi rimliklar tomonidan lotin tiliga tatbiq qilindi. Yunon tilidagi deyarli barcha grammatik terminlar lotin tiliga o‘girildi.

Yunon tilshunosligidagi analogiya va anomalija maktablaridagi munozaralar ham Rim tilshunosligida davom ettirildi.

Qadimgi Rim tilshunosligining vakillari: Yuliy Sezar, Mark Terensiy Varron, Mark Fabiy, Kvintilian, Eliya Donata, Verriy Flakk, Prissian va boshqalardir.

Yuliy Sezar (eramizdan ilgarigi 100–44). Qadimgi Rimning taniqli davlat arbobi, lashkarboshisi va notig‘i Yuliy Sezar «Analogiya haqida» nomli grammatikaga oid asar yozdi. U so‘z va predmet munosabati masalasida analogiya¹ tarafdori sifatida tanildi.

Mark Terensiy Varron (eramizdan ilgarigi 116–27). Mark Varron 25 kitobdan iborat «Lotin tili haqida» asarini yaratdi. Shu kungacha bu asarning 6 tasi yetib keldi. Kitobda analogistlar va anomalistlar orasidagi nazariy tortishuv, munozara mukammal bayon qilinadi. U ham Yuliy Sezar kabi analogiya tarafdori edi. Varron so‘z o‘zgarishini analogiyaga, so‘z yasalishini esa anomalijaga kiritadi.

Eliya Donata (bizning eramizgacha IV asrning o‘rtalari). Eliya Donata grammatikaga oid keng qamrovli mashhur asarini yozadi va uni «Grammatika san’ati» deb nomlaydi. Ushbu asar to‘liq va qisqartirilgan variantlarda bizning zamonamizgacha yetib kelgan.

Verriy Flakk (bizning eramizning boshlari). Rim tilshunosi Verriy Flakk leksikologiya sohasida o‘zigacha bo‘lgan tadqiqotlarni, tajribalarni va fikrlarni umumlashtirib, katta hajmdagi «Fe‘lning ma’nosi» asarini yozdi.

Prissian (VI asr boshlari). Rim grammatikachisi Prissian lotin tili bo‘yicha o‘z davrining eng katta tadqiqoti hisoblangan «Grammatika san’ati haqida ta’limot» kitobini yaratdi.

¹ Analogiya haqida “Qadimgi yunon tilshunosligi “ bo‘limiga qarang.

Qadimgi Rim tilshunosligida Donata va Prissianning grammatikaga oid yaratgan asarlari lotin tili grammatikasi qurilishining mukammal bayoni sifatida juda ko'p asrlar davomida - o'rta asrlar davri uchun namuna bo'lib xizmat qildi.

Shunday qilib, rimliklar yunonlardan namuna olib, ularga taqlid qilib, lotin tili haqida keng tadqiqot ishlarini olib bordilar. Rimliklarning ona tili bo'yicha grammatikaga oid tadqiqotlari, asosan, yunon tilidan tarjima qilingan bo'lsa-da, ularning grammatikalarida ayrim yangiliklar, yangicha qarashlar uchrab turadi. Jumladan, Rim tilshunoslari yunon tilshunoslaridan farqli holda Rim grammatikasiga alohida stilistikani (uslubshunoslikni) kiritdilar. Rim grammatikachilari so'z turkumiga undovlarni ham kiritdi. Ammo yunon tiliga xos bo'lgan artiklni chiqarib tashladilar. Chunki lotin tilida artikl yo'q edi. Demak, lotin tili uchun ham 8 ta so'z turkumi xos bo'lib qoldi. Rim tilshunoslari son turkumini ikkiga: tub son va tartib songa bo'lib o'rganishdi. Yuliy Sezar lotin tiliga yunon tilida mavjud bo'lmagan ablativ (ajratish) kelishigini kiritdi va kelishiklar sonini oltitaga yetkazdi.

Rim filologlari grammatikaga oid terminlarni ham yunon tilidagi terminlar asosida yaratdilar. Jumladan, yunon va rim grammatikasiga oid ayrim terminlar ruscha va o'zbekcha tarjimalari bilan quyidagilar: *onoma*, *nomen* – *имя*, *ot*; *rema*, *verbum* – *глагол*, *fe'*l (qadimgi rus tilida nutq); *antonomia*, *pronomen* – *местоимения*, *olmosh*; *nomen adjektivum* – *имя прилагательное*, sifat; *epirruoma*, *adverbium* – *наречие*, *ravish*; *artron*, *artikulum* – artikl; *prodesis*, *praepositio* – *предлог*, old ko'makchi, old qo'shimcha; *syndemos*, *conjunctio* – *союз*, bog'lovchi; *interjection* – *междометия*, *undov*; *soneenta*, *vokales* – *гласные*, *unlilar*; *symfona*, *consonantes* – *согласные*, *undoshlar* va *boshqalar*.

Xullas, antik davr tilshunoslik maktablarining ahamiyati jahon tilshunosligi nuqtayi nazaridan yuksakdir. Ushbu davr Yevropa madaniyatining beshigi bo'lib maydonga chiqdi. Qadimgi yunon va Rim tilshunosliklari keyingi davr tilshunosligining taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Iskandariya tilshunoslik maktablari vakillari grammatikani mustaqil fanga aylantirdilar. Ular juda katta grammatik «ashyo»

(material) to‘plab, ot va fe‘l turkumlarining asosiy kategoriyalarini aniqlab berishdi. Yunon tilshunoslari fonetika, morfologiya, sintaksis va etimologiya fanlarining asoslarini yaratdilar. Ular so‘z va gap kabi muhim hamda murakkab lisoniy birliklarni aniqlab, izohladilar, so‘z turkumlarini ajratib berdilar.

Shuningdek, antik (qadimgi) davr tilshunosligining – yunon va Rim tilshunoslik maktablarining jiddiy kamchiliklari ham bor edi. Bu davr tilshunosligi ta‘limotida tilga tarixiy yondashish prinsipi yo‘q edi, ya‘ni, ushbu davr tilshunosligi, hind tilshunosligi kabi, tilning tarixiy taraqqiyotini tushunmas edi.

Ular yunon va Rim tillaridan boshqa tillarni tadqiq qilmadilar, ya‘ni, bir til (yunon yoki Rim tillari) doirasida qoldilar, boshqa barcha tillarni esa yovvoyi, qo‘pol til deb hisobladilar. Shuningdek, ular ko‘pgina grammatik kategoriyalarni mantiq kategoriyalari bilan qorishtirdilar.

Aytilganlarga qaramasdan, Yevropa grammatik ta‘limoti deyarli XIX asrgacha qadimgi yunon va Rim filologlarining ta‘limotlariga asoslanib keldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Rim tilshunosligi qaysi tilshunoslik maktabiga ergashdi?
2. Rim tilshunosligida kimlarning grammatikasi mukammal deb hisoblandi?
3. Rim grammatikasiga, yunon grammatikasidan farqli, qanday yangiliklar kiritildi?
4. Yunon va Rim tilshunoslik maktablarining jiddiy kamchiligi nimadan iborat edi?

Asosiy tushunchalar:

1. Grammatika - tilshunoslik ma‘nosida.
2. Termin - fanga oid so‘z bo‘lib, ilmiylik belgisiga ega.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968

2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик.-Т.,1972.
3. В.И.Кодухов.Общее языкознание.-М.,1974.
4. Т.А.Амирова.Б.А.Ольховиков,Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.-М.,1975.
5. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М.,1979.

QADIMGI XITOIY TILSHUNOSLIGI

Qadimgi Xitoy tilshunosligida yozma manbalar alohida ahamiyatga ega bo'lgan. Bizning kunlarimizgacha yetib kelgan Xitoy yozuvining eng qadimiy yozma yodgorliklari eramizgacha bo'lgan XIII-XI asrlarga borib taqaladi. Ushbu yozma yodgorliklar hayvon (qo'y) suyaklari va toshbaqa qalqonlari bo'lib, ularda fol ochish jarayoni haqida ma'lumot beriladi. Bu qadimgi «manbalar» Xitoy tilshunosligi tarixida va taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi.

Fikr yuritilgan davrlardayoq Xitoy iyeroglifi muayyan so'z sifatida, so'zni anglatuvchi, ifodalovchi sifatida xizmat qilgan, ya'ni, Xitoy iyeroglifi logogramma hisoblangan.

Xitoy madaniy taraqqiyotiga hind madaniyatining ta'siri natijasida, ya'ni, Xitoyga Hindistondan buddizmning kirib kelishi sababli - hind tilshunosligining ta'siri bilan Xitoy tilshunoslari ona tillarining fonetik - prosodemik hodisasi - intonatsiyaning to'rtta turini, ko'rinishini ishlab chiqdilar.

Xitoy tilshunoslari tomonidan, ayniqsa, xan davrida (bizning eramizgacha bo'lgan 206– bizning eramizning 220) leksikologiya, leksikografiya, iyeroglifika, fonetika, grammatika va dialektologiya masalalariga katta e'tibor berilgan.

Ushbu davrning eng buyuk tilshunosi Syuy Shen «Elementlar va murakkab belgilar haqida» asari bilan yozuv nazariyasining asoslarini yaratdi. Bu manba Xitoy tilshunosligida shu kunlarda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Xitoy tilshunosligi, ayniqsa, XVII – XIX asrlarda keng quloch yoydi. Bu davrlarda tarixiy fonetika, etimologiya va sintaksisga (sintagmaga) oid faktlar ustida ish olib borildi. Shuningdek, tanqidiy matnshunoslik taraqqiy qildi.

Xitoy tilshunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan ota-bola Van Nyan – Sun (1744–1832) va Van In-Chji (1766–1834) Xitoy

grammatikasining asoschilari sifatida tan olinadi.

Xitoy tilshunoslari soʻz masalasida mustaqil soʻzlarni va yordamchi soʻzlarni farqlaganlar. Mustaqil soʻzlarni ot, sifat va feʼl turkumiga ajratganlar.

Yangi davr tilshunosligining yirik vakili tadqiqotchisi Chjan Bin-Lin (1869–1936) boʻlib, u Xitoy tilining meʼyoriy va tarixiy fonetikasi, dialektologiyasi masalalarini ishlab chiqdi. Shuningdek, u fonetik yozuv loyihasini ham tuzdi.

Umuman olganda, Xitoy tilshunosligining asosiy yoʻnalishi, ayniqsa, oʻrta asrlarda fonetika (yoki fonologiya) hisoblangan. Xitoy yozuvi-ideografik yozuv boʻlib, har bir belgi soʻzga yoki oʻzakka muvofiq keladi. Fonetik jihatdan esa har bir belgi boʻgʻinga toʻgʻri keladi. Aslida amaliy jihatdan barcha oʻzaklar bir boʻgʻinlidir.

XVII–XVIII asrlarda Xitoyda tarixiy fonetika katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Agar Xitoyda tasviriy fonetika poetika bilan bogʻlangan boʻlsa, tarixiy fonetika qadimgi matnlarni sharhlashda yuzaga kelgan ayrim masalalarga javob berish bilan shugʻullandi.

Xitoy tili tarixiy fonetikasining yaratilishi Xitoy klassik tilshunosligining qoʻlga kiritgan muhim yutuqi hisoblanadi. Bu jahon tilshunosligi fanida dastlabki yoʻnalish sifatida butunlay tarixiylik prinsipiga asoslangan boʻlib, oʻz oldiga bevosita kuzatishda berilmagan tilning oʻtmish «shakli», holati bilan bogʻliq hodisalarni, faktlarni tiklash maqsadini qoʻyadi. Ayni jarayonning metodlaridan va qoʻlga kiritgan natijalari, yutuqlaridan hozirgi kunlarda ham foydalanilmoqda.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Xitoy yozuvi - yozma yodgorliklari qaysi asrlarga tegishli va ular nimalardan iborat?
2. Xitoy iyeroglifi nimani anglatadi?
3. Xitoy tilshunosligining asosiy yoʻnalishi qaysi soha bilan belgilanadi?

Asosiy tushunchalar:

1. Iyeroglif - soʻz, logogramma.
2. Tarixiy fonetika - fonetik hodisalarni tarixiy aspektda oʻrganish.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М.,1968.
2. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1973.
3. История лингвистических учений.Средневековый Восток.- М., 1981.

II. O'RTA ASRLAR TILSHUNOSLIGI

O'rta asrlar V asrdan (476) boshlab, XV asrgacha (1492) bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi. Ushbu davr deyarli barcha fanlar taraqqiyotida, shu jumladan, Yevropa tilshunosligida ham turg'unlik davri deb e'tirof qilinadi. Aniqrog'i, ayni davr tilshunoslik taraqqiyotida na faktik materiallar to'plashda, na mukammal nazariyalar, g'oyalar yaratishda – tilshunoslik fanining ilgarilashida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Buning asosiy sababi shundaki, g'arbiy Yevropada mazkur davrdagi tarixiy sharoit, katolik cherkovining reaksion tazyiqi ilm – fanning o'sishiga, rivojiga jiddiy to'sqinlik qildi. Shunga qaramasdan o'rta asrlarda shu davrgacha yozuvga ega bo'lmagan bir qator xalqlarda, masalan, got, arman, irland, qadimgi ingliz, slavyan va boshqalarda yozuv - yozuv sistemasi paydo bo'ldi.

O'rta asr Yevropasining yagona, asosiy o'rganiladigan, tadqiq qilinadigan tili lotin tili hisoblandi. Lotin tilida davlat hujjatlari tuzilar, ilmiy va badiiy asarlar yozilar, katolik cherkovidagi diniy jarayonlar amalga oshirilar edi. Bu til bilim olishning ham kaliti hisoblanardi. Lotin tili mantiqiy fikrlash manbayi deb ham tushunilardi. Lotin tili grammatikasining qoidalari va tushunchalari barcha tillar uchun umumiy hisoblanib, yangi tillar grammatikasiga ko'chirilar edi. Natijada, har bir boshqa tilning o'ziga xosligi yo'qolar edi. Ammo bu davrda ushbu tilda gaplashilmas-nutqiy faollik yuritilmas edi, ya'ni, u «o'lik» tilga aylangan edi. Shuning uchun lotin tilining talaffuzi emas, harflari, so'zlarning yozilishi muhim edi. Lotin tili, asosan, Donata va Prissian grammatikasi asosida o'rganilar edi.

Yevropada o'rta asrlarning oxirroqlarida – XI–XII asrlarda falsafiy-lisoniy bahs-munozara avj olib ketdi. Bu munozara realizm va nominalizm ta'limotlari nomini oldi.

Ruhoniy Anselm (1033–1109) boshchiligidagi realizm ta'limga ko'ra faqat umumiy tushunchalargina (masalan, daraxt tushunchasi, harakat tushunchasi va b.) real mavjud. Ushbu tushunchalarga muvofiq keluvchi predmet va hodisalar esa ularning kuchsiz nusxasi, xolos. Yana ham anig'i, obyektiv dunyo umumiy tushunchalardangina iborat. Ayni tushunchalarda qayd etilgan, ifodalangan

predmet va hodisalar esa o'sha tushunchalarning yuzaki nusxasi (kopyasi) dir.

Rossellin (1050–1110) boshchiligidagi nominalizm ta'limoti esa, haqiqatga to'la muvofiq, real tarzda faqat o'ziga xos xususiyatlarga, belgilarga ega bo'lgan narsa, predmet, hodisalargina mavjud, degan g'oyani ilgari suradi.

Bizning tafakkurimiz orqali ushbu predmet va hodisalardan chiqariluvchi umumiy tushunchalar esa, deyishadi bu ta'limot vakillari, real, aniq mavjud bo'lmaydi. Ular inson tafakkurining mahsuli hisoblanadi, fikrlash faoliyati tufayli hosil bo'ladi, yuzaga keladi.

Pyer Abelyar (1079–1142) boshchiligidagi konseptualistlar (mo'tadil nominalistlar) ham mutlaqo to'g'ri holda real tarzda faqat alohida narsalar mavjud, ular umumiy tushunchalarimizning asosi bo'lib xizmat qiladi, deyishadi.

Konseptualistlar umumiy tushunchalar alohida mavjud bo'lmaydi, balki real mavjud narsa – predmetlardan hosil qilinib, narsa, predmet va hodisalarning xususiyatlarini aks ettiradi, deydi. Ushbu fikr hozirda ham tilshunoslik fanida tan olingan. Chunki bu g'oya obyektiv haqiqatga to'la muvofiq keladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

- 1.O'rta asrlar qaysi davrlarni o'z ichiga oladi va nima uchun bu davr turg'unlik davri deb yuritiladi?
- 2.Nima uchun lotin tili o'rta asrlar Yevropasining asosiy tili hisoblanadi?

Asosiy tushunchalar:

- 1.O'rta asrlar - V asrdan XV asrgacha bo'lgan davr.
2. Lotin tili – faqat yozuv tili (o'lik til).

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.

3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание. -М., 1974.

ARAB TILSHUNOSLIGI

VII–VIII asrlarda Araviya hududida va arablar tomonidan bosib olingan qator mamlakatlarda – Old Osiyo, Shimoliy Amerika hamda Pireney yarim orolida – jahon miqyosidagi mamlakat – Arab xalifaligi tashkil topdi.

Arab xalifaligi islom diniga asoslangan ko'p millatli davlat bo'lib, xalifatda ish yuritish vositasi va fan tili arab tili hisoblangan.

Arab xalifaligida tilshunoslikning paydo bo'lishi va rivojlanishi, Hindistondagi kabi amaliy ehtiyojlar bilan bog'lanadi, ya'ni, bu davrda eski yodgorliklar va Qur'on tili bilan jonli arab tili (shevalari) orasida katta farqlanish yuzaga keladi.

Bir tomondan, musulmon dunyosining muqaddas diniy kitobi bo'lgan Qur'onni tushunarli qilish, undagi so'zlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish, ikkinchi tomondan, klassik arab tilini shevalar ta'siridan saqlash maqsadida arab olimlari til masalalari bilan jiddiy shug'ullanishga kirishdilar.

Arab tilshunosligi o'z taraqqiyoti davrida hind va yunon tilshunosligi yutuqlariga, o'z an'analariga tanqidiy va ijobiy yondashgan. Arablar o'z tillarining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda undan foydalanganlar.

VII–VIII asr arab tilshunosligining dastlabki markazlari Iroqning Basra va Kufa shaharlari hisoblangan. Basra va Kufa shaharlarida ikkita lisoniy maktab tashkil topgan bo'lib, ular o'rtasida tilshunoslikning ko'pgina masalalari yuzasidan «fikrlar jangi», qizg'in bahslar, munozaralar olib borilgan. Ushbu lisoniy munozaralar tilshunoslik fanining markazi Arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bag'dod shahriga ko'chirilganidan so'ng to'xtagan.

Arab tilshunosligining asoschilaridan biri Basra grammatika maktabining vakili Xalil al - Farohidiy (taxminan 718–791) arab tilining ilk (dastlabki) lug'atini yaratdi. U lug'atni «Kitobul ayn» («Ayn harfi kitobi») deb nomlab, unda grammatikaga oid muhim fikrlarni bayon etdi. Shuningdek, olim «Kitobul avomil» («Boshqa-

ruvchilar kitobi») nomli asarni ham yozdi. Ammo bu asarlar bizgacha yetib kelmagan.

Xalil al-Farohidiyning shogirdi, mashhur arab tilshunosi, kelib chiqishiga ko'ra fors basralik Amir bin Usmon Sibavayxiy o'zining salmoqli «Al-kitob» asarini yaratdi. Muallif ushbu asarda o'zigacha bo'lgan barcha tadqiqotchilarning ta'limotlarini, fikrlarini, qarashlarini umumlashtiradi. U arab tili grammatikasining tugal va mukammal ko'rinishini taqdim etadi. Ushbu asar har ikkala: Basra va Kufa maktabi vakillari tomonidan bir xilda yuqori baholangan va qadrlangan.

Kelib chiqishiga ko'ra yunon Abu-Abayda (770–837) noyob so'z va ibora, ifodalarning keng qamrovli lug'atini tuzadi.

Bog'dodlik hind Sag'ani (1181–1252) 20 tomlik lug'at yaratadi va uni «To'lqinlar toshqini» deb nomlaydi.

Misrlik ibn Mansur (1232–1311) katta hajmdagi salmoqli lug'at tuzib, uni «Arab tili» deb ataydi.

Sherozlik fors Feruzobodiy (1329–1414) 60 tomlik lug'at tuzgan va uni «Qomus» (okean) deb nomlagan. Bundan keyin yaratilgan ko'plab lug'atlar ham «Qomus» nomi bilan ataladigan bo'lgan.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan, keltirilgan asarlardan ma'lum bo'ldiki, arab tilshunoslari leksikografiyaga alohida, jiddiy ahamiyat berganlar. Shuning uchun arab tilshunosligida leksikografik tadqiqotlar muhim o'rinni egallaydi. Arab leksikograflari ayrim predmetlarni anglatadigan sinonimlar lug'atini, masalan, qilichni anglatadigan 500 ta, arslonni anglatadigan 500 ta, tusni ifoda etadigan 400 ta so'z va iboradan tashkil topgan ko'plab turli mavzudagi lug'atlarni tuzganlar. Demak, arab tilshunoslari leksikografiya sohasida juda katta yutuqlarga erishganlar.

Xullas, arab leksikografiyasida lug'atlar mazmuniga ko'ra olti guruhga bo'linadi: 1. To'liq izohli lug'atlar. 2. Predmet lug'atlari (masalan, hayvonlar bilan bog'liq lug'atlar va b). 3. Sinonimlar lug'ati. 4. Noyob so'zlar lug'ati. 5. O'zlashgan so'zlar lug'ati. 6. Tarjima lug'atlari.

Arab leksikografiyasi Sharq – Eron, Turkiya, qisman hind xalqlariga ham, Yevropa xalqlariga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Arab tilshunoslari, yunon tilshunoslaridan farqli, fonetika masalalariga g'oyat sezgirlik bilan munosabatda bo'lganlar. Ular tovush va harfni, yunonlardan farqli, qat'iyon farqlaganlar. Shuningdek, harf termini bilan faqat yordamchi so'z va affikslarigina emas, balki nutq tovushini, aloha termini bilan esa tovushning yozuvdagi ko'rinishini, ya'ni, harfni ifodalaganlar.

Arablar unli va undosh tovushlarni farqlab, undoshni mohiyat, unlini esa o'tkinchi deb ta'riflaganlar va arab so'zlarida (o'zaklarida) undosh tovushlarning asosiyligini, yetakchiligini ta'kidlaganlar. Qiyoslang: kitob, kotib, kutub. Shunga ko'ra, ular uch undoshli o'zaklarni alohida ajratganlar.

Arab tilida o'zak 3 (ba'zan 4) undoshdan iborat bo'lib, so'z va so'z formalarini yasash paytida bu undoshlar orasidagi unli tovushlar o'zgartiriladi (kitob, kotib, kutub). So'zning bunday tuzilishi fleksiya (egilish) haqidagi ta'limotni yaratishga olib keldi. Shunga ko'ra, arab - yahudiy filologiyasida o'zak, so'z yasovchi elementlar tushunchasi bilan birga fleksiya haqidagi tushuncha ham paydo bo'ldi.

Arablar, hindlar kabi, tovushlarni akustik va fiziologik belgilariga ko'ra farqlaganlar. Nutq a'zolari sifatida og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i va bo'g'iz hisoblangan. Nutq tovushlarini hosil qilishda bo'g'iz, til, tanglay, milk, tish, lab xizmat qilishi ta'kidlangan.

Arab tilshunosligida sintaksis masalalari, hind va yunonlardagidek, grammatikaning eng bo'sh bo'limi hisoblangan. Shunga qaramasdan, arablarda sintaksisning tekshirish obyekti sifatida gap, gapning struktur-semantik tahlili kuzatiladi. Ular gapning kamida ikki so'zdan - ikki otdan yoki ot va fe'ldan iborat bo'lishini, bu so'zlar o'rtasidagi subyekt - predikat munosabatining o'rganilishini to'g'ri ta'kidlaydilar. Gaplarning tuzilishiga ko'ra otli, fe'li va holli turlarga bo'linishini qayd etdilar. Otli gaplarning ot so'zdan boshlanishini (masalan, Zayd turibdi), fe'li gaplarning esa fe'l so'zdan (masalan, turgan Zayd) boshlanishini aytadilar.

Otli gapning egasi muftado, kesim esa xabar deb nomlanadi. Gapning ikkinchi darajali bo'laklari sifatida 1) to'ldiruvchi, 2) hol va 3) izohlovchilar ko'rsatiladi.

So'zlar o'rtasidagi sintaktik munosabatga xizmat qiluvchilar sifatida moslashuv, boshqaruv va bitishuv olinadi. Otli gaplarda ega

kesim bilan moslashadi.

Arab tilshunoslari morfologiyada, Aristotel kabi, uchta soʻz turkumini-ismun (ot), feʼlun (feʼl) va harfun (yuklama, yordamchi soʻzlar va affikslarni) ajratadilar. Otni keng maʼnoda olib, uning tarkibiga ot, sifat, olmoshlarni ham kiritadilar.

Otlarni atoqli va turdosh otlarga, turdosh otlarni esa aniq va mavhum otlarga ajratadilar. Otlarning son, egalik, kelishik kategoriyalari ancha mukammal tasvirlanadi. Otlarning kelishik kategoriyalari sifatida tushum kelishigi (-ni), joʻnalish kelishigi (-ga, -ka, -gʻa), oʻrin va payt kelishigi (-da), chiqish kelishigi (-dan) va birgalik kelishigi (bila) qayd etiladi. Qaratqich kelishigi alohida izofa hodisasi sifatida tushuntiriladi. Bosh kelishik haqida soʻz yuritilmaydi.

Arab grammatikasining morfologiya qismi Sibavayxiy asarida puxta ishlab chiqilgan. Aniqrogʻi, u morfologiyaga oid quyidagi masalalarni tadqiq qiladi: 1. Soʻz turkumi. 2. Oʻzakning tuzilishi. 3. Ot va uning tasnifi. 4. Feʼl va uning shakllari va boshqalar.

Arab tilshunoslarining tadqiqotlarida feʼl markaziy oʻrinlardan birini egallaydi. Sibavayxiy oʻz ishlarida feʼlning qator grammatik kategoriyalari: oʻtimlilik, oʻtimsizlik, nisbat, shaxs, son va boshqalarni qayd etadi. Feʼllarni tuzilishiga koʻra tub va yasama feʼllarga ajratadi.

Arablarda sonlar birliklar, oʻnliklar, yuzliklar va mingliklarga boʻlinadi. Olmoshlarning kishilik va oʻzlik olmoshi kabi turlari qayd etiladi, ularning (masalan, kishilik olmoshlarining uch shaxsi: man, san, oʻz, biz, siz, ular) kabi ichki turlari ham beriladi.

Arab tilshunoslarining asosiy tadqiqot obyektlaridan biri sifatida lugʻatlar kuzatiladi. Arab leksikologlari soʻzlarni turli nuqtayi nazardan oʻrganadilar. Bu holda ular soʻzlarning tuzilishini, maʼnosini, kelib chiqishini, qoʻllanish darajasini hisobga oladilar, shunga koʻra, soʻzlarga baho beradilar.

Arablar soʻzlarning bir maʼnoli va koʻp maʼnoli boʻlishini aytadilar. Ular soʻzlarning koʻp maʼnoliligi ayni bir soʻzning turli joylarda turli predmet va hodisalarni anglatishidan hosil boʻlishini, yaʼni, shuning natijasi ekanligini taʼkidlaydilar. Soʻzlarning toʻgʻri va koʻchma maʼnolarga ega boʻlishini aytib, koʻchma maʼno hosil boʻlishining oʻn ikki usulini ishlab chiqadilar.

Arab leksikologiyasida sinonim va antonim soʻzlarga alohida

e'tibor beriladi va tadqiqotlarda keng o'rin ajratiladi.

Arab tilshunoslari, asosiy e'tiborni o'z ona tillariga qaratishdan tashqari, fors, mo'g'ul va turkiy til masalalari bilan ham shug'ullananglar.

Turkiy til masalalari bo'yicha tilshunos Asiruddin Abu hayyon al – Andalusiy (1256–1344) qator asarlar yaratdi. Ma'lumotlarga qaraganda, bu asarlarning o'ndan ortig'i bizgacha yetib kelgan. Masalan, 1. «Kitobul af'ol fillisoniy turkiya» («Turk tilidan ish kitobi»). 2. «Kitob zahvul mulk finnavit turkiya» («Turk sintaksisi sohasidan yorqin kitob»). 3. «Adduratul mudit'a fil lug'atit turkiya» («Turk tili tarixi») 4. «Kitob al idroki lisonul atrok» («Turklar tilini tushunish kitobi»).

«Turklar tilini tushunish» kitobi (1312) arab tilida yozilgan bo'lib, kirish, lug'at va grammatika bo'limlaridan tashkil topgan. Muallif asarning kirish qismida til sistemasining tuzilish elementlari – tashkil qiluvchilari sifatida lug'at tarkibini, morfologiya va sintaksisni ko'rsatadilar, ya'ni, u alohida olingan so'zlarning ma'nolarini, so'zlarning turlanishi va tuslanishining qoidalarini hamda so'z birikmalarini qayd etadi.

Asarning lug'at qismida turkiy so'zlar arab alfaviti tartibida joylashtirilgan bo'lib, unda 3000 ga yaqin so'z mavjud.

Asarning morfologiya qismida so'z turkumlari haqida fikr yuritiladi. Bunda ot, fe'l va harf (yordamchi so'zlar va affiksalar) alohida qayd etiladi. Turkiy tillarning so'z yasash, so'z o'zgartirish va forma yasash kategoriyalari haqida ma'lumot beriladi. Asarda sintaksisning so'z birikmasi ta'limotiga to'xtab o'tiladi.

Turkiy tilga bag'ishlangan muallifi noma'lum «At - tuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asari ham bo'lib, u XIV asrga oid deb taxmin qilinadi. Arab tilida yozilgan bu manba professor S.Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida Toshkentda (1968) nashr qilingan. Asar akademik E.Fozilov va M.T.Ziyayevlar tomonidan rus tiliga o'girilib, «Изысканный дар тюркскому языку» nomi ostida (akademik A.N.Kononov muharrirligida) Toshkentda (1978) chop etildi.

Asarda qipchoq shevasining lug'at tarkibi va grammatik qurilishi tasvirlanadi. Tadqiqot uch bo'limdan: 1. Qisqacha kirish. 2. Lug'at va 3. Grammatikadan tashkil topgan. Manbaning kirish qismida til

va jamiyat masalasiga e'tibor qaratilib, tilning jamiyatdagi vazifasi, o'rni, uning tafakkur bilan bog'liqligi haqida fikrlar beriladi.

Muallif: «Inson hayvondan faqat tushunish va til (so'zlash, bizningcha-nutq R.R) bilangina farq qiladi», - deydi. Demak, fikrlash va til (nutq) qobiliyati faqat insongagina xos ekanligi ta'kidlanadi. Binobarin, inson ana shu qobiliyatiga ko'ra o'zgaralar bilan, jamiyat a'zolari bilan aloqaga kirishadi, o'zaro aqliy, lisoniy munosabatda bo'ladi.

Ishning kirish qismida, shuningdek, grafika – yozuv bilan bog'liq ayrim masalalar hamda ba'zi tovushlar haqida, tovushlarning fiziologik – talaffuz xususiyatlari hamda talaffuz vaqtida tushib qolish xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi. Masalan, d: ichir (asli ichdir); b: agar (asli arabcha abgar); r: bila (asli birla, birlan); q: sichan (sichqan), tashari (tashqari), bashar (bashqar); k: ichari (ichkari); ng: aliz (alingiz).¹

Asarning lug'at bo'limida uch mingta turkiy so'z qayd etiladi. Ular arab tiliga tarjima qilinadi, ma'nolariga alohida e'tibor beriladi.

Manbaning grammatikaga oid bo'limida muallif, asosan, morfologiyaga katta e'tibor beradi. Ishda turkiy til grammatikasi arab tili grammatikasiga qiyoslanadi. Aniqrog'i, arab tili grammatikasi asosida turkiy til grammatikasi tahlil qilinadi.

Asarda turkiy tildagi so'zlar arab tili grammatikasi asosida uch turkumga ot (ismun), fe'l (fe'lun) va yordamchi so'zlar (harfun)ga ajratiladi. Sifat, son va olmoshlar arab tili an'anasiga muvofiq ot turkumi tarkibiga kiritiladi. Ot ma'no jihatdan atoqli, turdosh, jamlovchi va kichraytish otlariga ajratiladi. Otlarning grammatik kategoriyalari: son, egalik va kelishik kategoriyalari haqida yetarli darajada ma'lumot beriladi. Otlarning son jihatdan birlik va ko'plikka ega ekanligiga e'tibor qaratiladi. Qiyoslang: at-atlar; epchi-epchilar (ayol-ayollar).

Otlarda egalik shakllari birlik va ko'plik ko'rinishiga, tuzilishiga ega ekanligi aytiladi. Qiyoslang: b a s h i m, k o' z i m – b a s h i m i z, k o' z i m i z; b a s h i n g, k o' z i n g – b a s h i n g i z, k o' z i n g i z; b a s h i, k o' z i – b a s h l a r i, k o' z l a r i.²

Asarda beshta kelishik kategoriyasi qayd etiladi. Bular: 1.

¹ A.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т., 2002, 61-бет.

² A.Nurmonov. O'sha asar, 63-бет.

- Tushum kelishigi. 2. Jo'nalish kelishigi (-g'a, -ga, -qa,-ka,-a, ust).
3. O'rin-payt kelishigi (-da). 4. Chiqish kelishigi (-tan,-dan).
5. Birgalik kelishigi (bila).

Asarda sifat haqida ma'lumot beriladi hamda belgining eng ortiqligini ifodalovchi shakllar: -roq, -rak affikslari keltiriladi.

Olmoshlarning - kishilik olmoshlarining uch shaxsi: man, san, o'z; biz, siz, o'zlar qayd etiladi.

Asarda son turkumining to'rtta darajasi keltiriladi. Bular: birliklar: bir, ikki, uch, besh...; o'nliklar: o'n, yigirma, qirq, elli...; yuzliklar: yuz, ikki yuz, uch yuz, to'rt yuz...; mingliklar: ikki ming, uch ming, to'rt ming... va boshqalar.

Muallif «At - tuhfa» asarida fe'l (fe'lun) turkumiga atroflicha to'xtaladi. Fe'l turkumining qator grammatik kategoriyalari: zamon, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik, shaxs, o'timlilik, nisbatlar haqida fikr yuritadi. Ishda fe'lning ancha murakkab bo'lgan nisbat kategoriyasi - uning majhullik, birgalik, orttirma va o'zlik nisbatlari haqida ma'lumot beriladi. Manbada fe'lning o'tgan, hozirgi va kelasi zamon kategoriyalari ham atroflicha yoritiladi.

«At - tuhfa» da harfun - yordamchi so'zlar masalasiga ham e'tibor beriladi. Turkiy tilda d a g' i, t a q i, y o' q s a, y o' q, y a, a m m o kabi so'zlar bog'lovchi bo'lib kelishi aytiladi. Yuklamalar haqida fikr yuritilgan bo'limda faqat ta'kid yuklamalarigina emas, balki, umuman ma'noni kuchaytirish usullari haqida fikr beriladi. Qiyoslang: biy-biy (bek-bek); al-al; uk-uk.¹

Turkiy tilda undovlarning uchta ekanligi aytiladi. Bular: ey, abav, abu. Masalan: A kichi! Ey odam!.

«At - tuhfa» asarida grammatikaga – sintaksisga oid ma'lumotlar ham berilgan bo'lib, uning asosini gap haqidagi fikrlar tashkil qiladi. Gaplar otli va fe'lli gaplarga ajratiladi. Gapning zaruriy, tarkibiy qismlari sifatida ega (mubtado) va kesim (xabar) beriladi. Muallif: Biy uydadir, gapini sintaktik jihatdan, mutlaqo to'g'ri, ega (biy) va kesim (uydadir) kabi bo'laklarga ajratadi.

Ishda, asosan, so'roq gaplar haqida fikr yuritiladi. So'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari, hosil bo'lishi, so'roq vositalari haqida fikrlar beriladi. Masalan, B i y l a r k e l d i l a r m i? N a-

¹ A.Nurmonov. O'sha asar, 68-bet

dan kularsan? Necha aqchadir? va boshqalar.

Xullas, arab tilshunosligi, umuman, jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan bo'lib, Yevropaga hind tilshunosligiga nisbatan ancha oldin ma'lum bo'lgan.

XIII asrning o'rtalarida (1258) arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bog'dod mo'g'ullar tomonidan bosib olinadi. Natijada, xalifalik o'z ichida alohida davlatlarga bo'linib ketadi. Shu bilan arab madaniyatining klassik davri o'zining nihoyasiga yetadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Arab tilshunosligining paydo bo'lishiga nima sabab bo'ldi?
2. Arab tilshunosligining dastlabki markazlari qaer?
3. Amir bin Usmon Sibavayxiy kim?
4. Arab leksikografiyasida lug'atlar mazmunan nechta guruhga bo'linadi?
5. Arab tilida o'zak nechta undoshdan iborat bo'ladi va u nima deb ataladi?
6. Arab tilshunosligida nechta so'z turkumi farqlanadi?
7. "At-tuhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya" qanday asar?

Asosiy tushunchalar:

1. Qur'on – musulmon olamining muqaddas diniy kitobi.
2. Halil al Farohidiy – arab tilshunosligining asoschilaridan biri, arab tili ilk lug'atining muallifi.
3. Undosh tovush – mohiyat.
4. Unli tovush – o'tkinchi.
5. Muftado – ega.
6. Xabar – kesim.
7. Ismun – ot.
8. Fe'lun – fe'l.
9. Harfun – yordamchi so'zlar.
10. "At tuhfatur zakiyatu fillug'atit turkiya" – turkiy til qipchoq shevasining lug'at tarkibi va grammatik qurilishiga oid bo'lib, arab tilida yozilgan. Muallifi noma'lum asar (XIV).

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
4. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.
5. История лингвистических учений. Средневековый Восток.- М., 1981.
6. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т., 2002.

O'RTA OSIYODA TILSHUNOSLIK

O'rta Osiyolik mashhur allomalarning jahon madaniyati, ma'rifati ilm-faniga qo'shgan hissasi ulkandir. Jahon tan olgan buyuk allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az-Zamahshariy, Alisher Navoiy, Mirzo Mehdixon va boshqalarning tilshunoslik fani taraqqiyotidagi xizmatlari kattadir.

Abu Nasr Forobiy

Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy (873–930) yaratgan asarlar ichida «Fanlar tasnifi» (yoki «Fanlar tasnifi haqidagi so'z») kitobi tilshunoslik masalalariga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. Buyuk alloma tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya va stilistika kabi bo'limlari haqida dastlabki tushunchalarni bergan.¹

Forobiy fonetika haqida fikr yuritar ekan, nutq tovushlari, tovushlarning undosh va unli turlari, undosh tovushlarning paydo bo'lishi, o'rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlari, so'zga qo'shimchalar qo'shganda yuz beradigan tovush o'zgarishlari, so'zning fonetik me'yori haqida fikr yuritadi.

¹ Abu Nasr Forobiy va Abu Rayhon Beruniyning tilshunoslikka oid fikrlarini berishda A.Nurmonovning ko'rsatilgan asaridan foydalandik.

U leksika yuzasidan ma'lumot berar ekan, leksik birlik bo'lgan so'z masalasiga, so'z ma'nolarining tasnifi masalasiga to'xtaladi, ya'ni, so'z ma'nosining ikki turini: sodda va murakkab bo'lishini ko'rsatadi. Sodda ma'noli so'zlarga: o d a m, h a y v o n, g u l, o v q a t, o s m o n kabi atash vazifasini bajaruvchi alohida so'zlarni kiritisa, murakkab ma'noli so'zlarga: narsa va uning belgisini bildiruvchi: B u o d a m – b i l i m l i, b u g u l – o' s i m l i k kabi ifodalarni kiritadi.

Forobiy morfologiya masalasida so'zlarni arab tilshunosligiga asoslangan holda ot, fe'l va harflarga ajratadi. Otlarni ikkiga: atoqli va turdosh otlarga bo'ladi. Aniqrog'i, sodda ma'noli so'zlarni ikkiga ajratadi: 1) atoqli otlar: Z a y d, A m r; 2) turdosh otlar: o d a m, h a y v o n, o t va boshqalar. Otlarga son kategoriyasi (birlik, ikkilik, ko'plik), fe'llarga zamon kategoriyasi (o'tgan, hozirgi, kelasi) xosligini ta'kidlaydi.

U sintaksis masalasida so'z birikmasi haqida, nutqning qismlarga bo'linishi, so'zlarning qanday birikish qoidalari va hukm bildirishi, so'zlarning qo'shilish turlari haqida fikr yuritadi.

Forobiy orfografiya masalasida so'zlarning yozilish qoidalari yuzasidan ham dastlabki ma'lumotlarni beradi.

Forobiy she'riyat – she'r haqida fikr yuritar ekan, she'rning yozilish o'lchovlari, ya'ni, she'rning yozilishidagi to'liq va noto'liq o'lchovlar, qaysi o'lchov yoqimli va chiroyli ekanligi, umuman, she'r tovush va bo'g'inlardan tashkil topishi haqida fikr bayon qiladi.

Forobiy ulug' faylasuf olim sifatida umumiylik va xususiylik dialektikasi nuqtayi nazaridan tilga, lisoniy hodisalarga ham murojaat qiladi.

U ot, fe'l va yuklama kabi so'z turkumlarining arab tilida ham, yunon tilida ham mavjudligini aytib, buni umumiylik sifatida talqin qiladi. Ayni vaqtda arab tilshunoslari ushbu so'z turkumlarini shu til hodisalari, birliklari asosida tahlil qilsalar, yunon tilshunoslari esa qayd etilgan morfologik kategoriyalarni o'z ona tili materiallari asosida o'rganishlarini ta'kidlaydiki, bu jarayon xususiylik sifatida namoyon bo'ladi. Binobarin, dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi tilning muayyan tushunchalari orqali o'zining isbotini, tasdig'ini topadi.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy

Oʻrta asr Yevropasida Aliborona nomi bilan mashhur boʻlgan qomusiy alloma xorazmlik Abu Rayhon al-Beruniy (937–1048), maʼlumotlarga qaraganda, 150 dan ortiq asar yaratgan. Ushbu asarlar matematika, fonetika, kimyo, astronomiya, joʻgʻrofiya, tibbiyot, adabiyot, musiqa, riyoziyot va tilshunoslik kabi qator sohalarga oid boʻlib, jahon ilm-fanining durdonalari sifatida qadrlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari «Saydana» nomli asarida beriladi. Anigʻi, ushbu asar dorivor oʻsimliklar, hayvonlar va maʼdanlar tavsifiga bagʻishlangan boʻlib, unda dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltiriladi. Buyuk alloma ushbu asarda dorivor moddalarning bir necha tillarda qanday nomlanishinigina bayon qilib qolmasdan, balki ushbu moddalarning har bir tildagi mahalliy, yaʼni, har bir shevadagi nomlanishini ham alohida koʻrsatib beradi. Demak, muallif predmet va uning nomi munosabati masalasiga alohida ahamiyat beradiki, ayni masala qadimgi tilshunoslik davridan to shu kungacha ham til haqidagi fanning eng dolzarb muammolaridan biri boʻlib kelmoqda.

Beruniy sheʼriyat masalalari bilan ham shugʻullanadi, asarlar yaratadi, oʻzi ham sheʼr ijod qiladi. U «Saydana» asarida qator shoirlarning sheʼriyatidan namunalar keltiradi.

Beruniy asardagi 29 bob va 1116 maqolada dorivor moddalarning nomiga izoh beradi, har bir bob bir harfga bagʻishlanadi. U asarda 4500 dan ortiq arabcha, yunoncha, suriyacha, forscha, xorazmiycha, soʻgʻdcha, turkcha va boshqa tillardan oʻsimlik, hayvon, dorivorlar nomlarini toʻplaydi va izohlaydi. Demak, «Saydana» asari ayni vaqtda dorivor moddalar nomlarining izohli lugʻati sifatida ham qadrlanadi. Muallif asarda dorivor moddalar nomini arab alifbosi tartibida joylashtiradi. Bir harf bilan boshlanuvchi bir necha soʻz boʻlsa, ular shu harf bobida ichki alfavit asosida beriladi. Mazkur lugʻat ham izohli, ham tarjima, ham etimologik, ham dialektologik lugʻat sifatida alohida ahamiyatga egadir.

Abu Ali ibn Sino

Yevropada Avitsenna nomi bilan mashhur bo'lgan va Sharqda ulug'lab, «Shayhurras» nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980–1037) turli sohalarida, shu jumladan, tilshunoslik bobida ham bir qancha asarlar yaratdi.

Qomusiy alloma Ibn Sino: 1) «Kitobi al milh fin-nahv» («O'tkirlik sintaksisda ekanligi kitobi»); 2) «Kitob lisonul arab» («Arab tili kitobi»); 3) «Asbobi xudut al xuruf» («Tovushlarning chegaralanish sabablari») kabi tilshunoslikka oid qator asarlar qoldirdi. Shu kungacha «Asbobi xudut al xuruf» asarining to'rtta nashri: Qohira (2), Tiflis va Toshkent nashrlari ma'lum. Asarning Toshkent nashri-ni tayyorlashda professor A.Mahmudov va professor Q.Mahmudovlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Ushbu asar kirish va olti bobdan tashkil topgan. Manbada tovushning hamda nutq tovushlarining paydo bo'lish sabablari, bo'g'iz va tilning anatomiyasi, ayrim arab tovushlarining paydo bo'lishidagi o'ziga xosliklari, ushbu tovushlarga o'xshash nutq tovushlari hamda tovushlarning nutqiy bo'lmagan harakatlarda eshutilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

Ibn Sino tovushning hosil bo'lishida havoning to'liqsimon harakati sabab ekanligini to'g'ri ko'rsatadi. Aniqrog'i, artikulyatsiya o'rnidan havoning siqilib chiqishi natijasida nutq tovushlari yuzaga keladi. U fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi. Fizikaviy tovushlarni «savt», nutq tovushlarini esa «harf» so'zlari-terminlari bilan nomlaydi. Fizikaviy tovushning ham, nutq tovushining ham havoning to'liqsimon harakati sababli hosil bo'lishi ta'kidlanadi. Demak, bu tovushlarning yuzaga kelishida havoning to'liqsimon harakatlanishi umumiylik hisoblanadi. Ayni vaqtda bu umumiylikning xususiyligi shundaki, savtlardan – fizikaviy tovushlardan farqli holda harflarning – nutq tovushlarining hosil bo'lishida muayyan nutq a'zolari ishtirok qiladi. Demak, nutq tovushlari nutq a'zolari orqali, bevosita ularning ishtirokida yuzaga keladi.

Ibn Sino harflarni – nutq tovushlarini unli va undosh tovushlarga ajratadi. Unlilar miqdorini uchta, undoshlar miqdorini esa yigirma sakkizta deb belgilaydi. Undoshlar haqida mukammal ma'lumot

beradi. Umuman, Ibn Sinoning fonetika sohasida yaratgan ishlarini, bayon qilgan fikrlarini, ayniqsa, uning tovushlarni unli va undosh tovushlarga ajratishini jahon tilshunosligi taraqqiyotiga qo‘shgan salmoqli hissasi sifatida baholash lozim.¹

Mahmud ibn Xusayn ibn Muhammad Koshg‘ariy

Mahmud Koshg‘ariy O‘rta Osiyoda XI asrda yashab ijod etgan buyuk allomadir. U turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi va leksikologiyasiga asos soldi, fonetikasi bo‘yicha qimmatli ma‘lumotlar qoldirdi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslikning ensiklopediyasi hisoblangan mashhur «Devonu lug‘atit turk» («Turkiy so‘zlar devoni») asarini yaratdi. Shuningdek, shu kungacha topilmagan «Javohirun - nahv fi lug‘otit turk» («Turkiy tillar sintaksisining javohirlari») nomli asarni ham yozgan.

Arab tilidan K.Brokkelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib, Leypsigda (1928), Bosim Atalay tomonidan turk tiliga tarjima qilinib, Anqarada (1939) nashr qilingan «Devonu lug‘a-tit turk» asari professor S. Mutallibov tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilib, Toshkentda (1960-1963) nashrdan chiqadi.

Mahmud Koshg‘ariyning «Devoni» akademik A.N.Kononov, professor H.Ne‘matov, professor F. Abdullayev, professor S.Usmonov, professor A.Kondrashov, professor A.Nurmonov va boshqalarning taxminicha, 1072–1078; 1078–1083; 1071–1073; 1073–1074; 1076–1077-yillarda yozilgan. Xulosa bitta: asar XI asrning ikkinchi yarmida tilshunoslik maydoniga kirib kelgan.

Tilni kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu sifatida tushungan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur «Devon»ida aynan bir davrga oid bo‘lgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron – qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o‘sha davrda aynan mana shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan bo‘lib, bu arab tilining ko‘p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi.²

¹ Qar:A.Nurmonov. O‘sha asar, 21-23-betlar.

² А.Н.Кононов, Х.Г.Нигматов. Махмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток.-Л.,1981, 135-бет.

«Devonu lugʻatit turk» asarida turkiy tilshunoslik tarixida birinchi marotaba turkiy til va dialektlarning tasnifi ham beriladi.¹

Xullas, Mahmud Koshgʻariy oʻzining «Devon»i bilan sinxron - qiyosiy tilshunoslikka asos soldi, ayni tilshunoslikning buyuk vakili sifatida tanildi.

Mahmud Koshgʻariy sinxron - qiyosiy metod bilan qurollangan holda turkiy qabilalarni kezib, asosiy diqqat-eʼtiborini ularning tillaridagi umumiy va farqli xususiyatlarga qaratadi. Shuningdek, u turkiy qabilalarning joylashish oʻrni haqida ham qimmatli, asosli joʻgʻrofiy maʼlumotlar beradiki, bu «Devon»dagi faktlarning, fikrlarning, qarashlarning obyektivligini taʼminlaydi. Aytilganlar «Devon»ning juda katta mehnat evaziga yaratilganligidan xabar beradi.

Tilshunoslikning barcha sathlari boʻyicha qiyosiy tadqiqot ishlarini olib borgan Mahmud Koshgʻariyning «Devon»i muqaddima va lugʻat qismlaridan tashkil topadi.

«Devon»ning kirish qismida asarning tuzilishi haqida, shuningdek, Shimoliy Xitoydan tortib, butun Movarounnahr, Xorazm, Fargʻona, Buxorogacha tarqalgan katta hududdagi urugʻlar, qabilalar va ularning tillari haqida, bu tillarning fonetik va grammatik xususiyatlari haqida maʼlumotlar beriladi.

«Devon»ning asosiy lugʻat qismida esa 7,5 mingga yaqin turkiy soʻz arab tiliga tarjima qilinib, izohlanadi, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida muhim fikrlar bayon qilinadi.

Mahmud Koshgʻariy turkiy tillar – soʻzlar fonetikasi – tovushlar haqida fikr yuritar ekan, tovushlarni harflardan qatʼiy farqlaydi, tovushlarning fiziologik va akustik xususiyatlari haqida fikr yuritadi. U arab yozuvi sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun yetarli emasligini aytib, arab yozuviga yangi belgilar kiritadi. Aniqrogʻi, arab yozuidagi 18 harfni – shu harflardan yettitasi ustiga maxsus qoʻshimcha belgi qoʻyish orqali 25 taga yetkazadi. Natijada, 25 ta tovush oʻzining yozma – harf shakliga, ifodasiga ega boʻladi.

Alloma undosh tovushlar haqida gapirib, undoshlarning sodda va murakkab boʻlishi, jarangli va jarangsizligi, qattiq va yumshoqligi,

¹ Qar: X.Неъматов. XI асрдаги туркий тилларнинг Махмуд Кошғарий томонидан қилинган таснифи. Ўзбек тили ва адабиёти. ж.4. 1969, 51-55-бетлар.

undoshlarning ketma-ket kelishi: k a t t a, o p p o q (geminatsiya) kabi masalalarga to'xtaladi. Shuningdek, u singarmonizm, tovush tushishi, almashinishi, assimilyatsiya, metateza, reduksiya kabi bevosita tovushlar bilan bog'liq fonetik jarayonlar haqida ham fikr yuritadi.

Mahmud Koshg'ariy til va nutqning asosiy birligi bo'lgan so'z masalasiga leksikolog, semasiolog, leksikograf sifatida to'xtalar ekan, bunda u asosiy diqqat-e'tiborni tilshunoslikning eng muhim va eng murakkab masalalaridan biri bo'lgan so'z ma'nosiga, so'zning ko'p ma'noliligiga, so'z ma'nosining ko'chishiga, so'z ma'nosining izohi kabi o'ta jiddiy masalalarga qaratadi, ya'ni, olim «Devon»da so'zning muayyan ma'no anglatishdek eng muhim xususiyatidan kelib chiqib, so'z ma'nosi bilan bevosita bog'liq bo'lgan omonimiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari haqida, so'z ma'nosining ko'chishi bilan bog'liq bo'lgan metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik kabi ma'noning ko'chish usullari haqida, so'z ma'nosining kengayishi va torayishi haqida fikr yuritadi, turkiy tillardan qator misollar keltiradi, fikrini isbotlaydi. Masalan, «Devon»da o't so'zi omonim sifatida qayd etiladi va quyidagi omonimik ma'nolarda qo'llanilishi aytiladi. Qiyoslang: o't-dori (u d o r i t o m d i r d i); o't-o'simlik (q o' y o' t n i y e b t u g a t d i).¹

Erik-eriydigan, eruvchan (masalan, yog' va boshqa eriydigan narsa); erik-chaqqon, yo'rg'a (masalan, chaqqon, g'ayratli odam, yo'rg'a ot).²

Mahmud Koshg'ariy antonim so'zlarga ham to'xtalib, chivgin (to'q tutuvchi, semirtiruvchi, kuchli, masalan, ovqat) so'zining ma'no zidi – antonimi sifatida kevgin (to'q tutmaydigan, kuchsiz, masalan, ovqat, osh) so'zini keltiradi³, ya'ni, so'zlarning biri «kuchli» (ko'p quvvatli) ma'nosini bersa, ikkinchisi «kuchsiz» (kam quvvatli) ma'nosini anglatadi.

Muallif «Devon»da sinonimik munosabatdagi so'zlar sifatida quyidagilarni qayd etadi: ishlar, urag'ut, o'xshag'u (xotin kishi ma'nosida); o'pdi, ichdi (ichmoq ma'nosida); ilishdi, asishdi (osmoq

¹ Девони лугатиги турк. 2-том. - Т., 1961, 382-бет.

² O'sha lug'at, 1-tom, 100-бет.

³ O'sha lug'at. 1-tom, 415-бет.

ma'nosida).¹

Mahmud Koshg'ariy metafora - o'xshashlik asosida ma'no ko'chishiga tug'moq fe'lini keltiradi, ya'ni, ushbu so'z faqat insonga nisbatan emas, balki qo'llanish vaqti jihatdan ancha keyin, tashqi o'xshashlik asosida, hayvonga nisbatan ham ishlatilishi haqida ma'lumot beradi.

U ma'no ko'chishining metonimiya usuliga to'xtalib, b u l u t, o s m o n va o g' i l so'zlarini keltiradi. Bunda bulut, osmon so'zlari yomg'ir ma'nosida qo'llansa, og'il so'zi go'ng, qiy ma'nosida ishlatilishini aytadi.

Alloma ma'noning kengayishiga t u g' m o q so'zini keltirib, bu so'z faqat odamlarga nisbatan emas, balki keyinchalik hayvonga nisbatan ham qo'llanganligini aytadi. Bundan so'zning qo'llanish qamrovi, muayyan predmet bilan bog'lanishi, uni anglatish faolligining kengayganligi ma'lum bo'ladi.

So'z ma'nosining torayishi sifatida esa s o b o n so'zini keltirib, ayni so'zning qo'shga nisbatan ham, omochga nisbatan ham - har ikkala boshqa - boshqa predmetlarga nisbatan ishlatilgani, so'ng esa faqat omochni anglatish uchun qo'llanishini tushuntiradi.

«Devon»dagi morfologiyaga oid tadqiqotlarga kelganda, asarda so'zlar, o'sha davr arab tilshunosligi an'analari ga ko'ra, uch turkumga ajratiladi, ya'ni, bular ot, fe'l va yordamchi so'zlar. So'z turkumlaridan, ayniqsa, fe'l bilan bog'liq qator masalalar atroflicha o'rganiladi. Bunda u fe'l yasalishi, fe'l nisbatlari, fe'l mayllari, fe'l zamonlari masalasiga alohida e'tibor beradi², qimmatli ma'lumotlar keltiradi.

Xullas, Mahmud Koshg'ariy o'z davrining ulkan tilshunosi sifatida jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk allomadir.

Abul Qosim Mahmud ibn Umar az – Zamaxshariy

Musulmon sharqida «Ustod ul-arab va-l ajam» (Arablar va g'ayri arablar ustoz), «Faxru Xvarazm» (Xorazm faxri) kabi sharafli nomlar bilan mashhur bo'lgan o'rta osiyolik allomalardan yana biri Mahmud az – Zamaxshariydir (1075–1143).

¹ O'sha lug'at 1-tom, 140-,157-,166-,176-,177-,198-betlar.

² Qar.A.Nurmonov. O'sha asar, 46-50-betlar

Mahmud az-Zamaxshariy Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida dunyoga keldi. Uning yoshlik yillari ilmu fan va madaniyat taraqqiy qilgan davrga to'g'ri keldi. Zamaxshariylar oilasi dindor, hurmatga sazovor ziyoli oilalardan edi. Shunga ko'ra u dastlabki bilimini Zamaxsharda o'z ota-onasidan oladi, xat-savodli bo'ladi. Mahmud o'z bilimini oshirish, ilm-fan bobida mukammal bo'lish maqsadida Xorazmga (Urganchga, so'ngra esa Buxoroga) yo'l oladi. Ushbu shaharlardagi madrasalarda o'zining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshiradi. Bilimini yanada chuqurlashtirish maqsadida Isfaxon, Bog'dod, Makka, Marv, Nishopur, Shom, Hijoz va Iroq kabi ilm-fan, madaniyat taraqqiy qilgan shaharlarda bo'ladi, yetuk allomalardan, olimu fozillardan ilm-fan sirlarini o'rganadi, tinimsiz mehnat qiladi, doimiy izlanishda bo'ladi. Natijada, Mahmud az-Zamaxshariy o'z zamonasining buyuk allomasiga, ilm-fan homiysiga, dong'i ketgan mashhur kishisiga aylanadi.

Buyuk alloma avlodlar uchun ulkan boy ilmiy meros qoldirdi. U tilshunoslik, lug'atshunoslik, jo'g'rofiya, adabiyot, aruz, tafsir, hadis, fikh va qiroat ilmiga oid 50 dan ortiq asar yaratdi, ko'plab she'rlar yozdi.

Mashhur tarixchi Ibn al-Qiftiy Mahmud Zamaxshariy haqida «Xudo rahmat qilg'ur az - Zamaxshariy ilmu adab, nahv va lug'at bobida o'zgalarga misol (namuna) bo'ladigan alloma edi», desa, Misr tarixchisi ibn Tag'riberdi esa Mahmud Zamaxshariy «shayx, buyuk alloma, o'z davrining yagonasi, o'z asrining eng peshvosi va imomi bo'lgan», deydi.

Buyuk imom Zamaxshariy tilshunoslik bobida ham qator asarlar yaratdiki, bu asarlar dunyo tilshunosligi fanida alohida qadrlanadi.

Mahmud az - Zamaxshariyning tilshunoslikka oid asarlari quyidagilar:

1. «Al – mufassal fi san'at il-i'rob» («Fleksiya san'ati haqida mufassal kitob»).

2. «Al – muhojat bil - masoil an - naxviya av al- axajiy an – nahviya» («Grammatik masalalarga oid jumboqlar»).

3. «Al–unmuzaj fi-n-nahvi» («Grammatik namunalar haqida»).

4. «Samiym ul-arabiya» («Arab tilining negizi»).

5. «Al–mufrad va-l-muallif fi-n-nahvi» («Grammatikada birlik va

ko‘plik»).

6. «Al–mufrad va-l murakkab fi-l-arabiya» («Arab tilida birlik va ko‘plik»).

7. «Al–amaliy fi-n-nahvi» («Grammatik qoidalarda orfografiya»).

8. «Diyvon ut-tamoyil» («Assimilyatsiya haqida devon»)¹

Arab tili grammatikasiga oid asarlar ichida Zamaxshariyning bir yarim yil davomida Makkada yaratgan «Al - mufassal» (1121) kitobi alohida o‘rin tutadi. Ayni asar arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tadqiqot bo‘lib, u musulmon olamida mashhur bo‘lgan va yuksak baholangan.

Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asarida grammatikaga oid masalalar so‘z turkumlari-ot, fe‘l va yuklamalar orqali o‘rganilgan. Asarning har bir bo‘limida morfologiya va sintaksis masalalari ko‘rib chiqilgan. Asar fonetika bo‘limi bilan yakunlanadi.

Ushbu asarning bir qo‘lyozmasi Toshkentda, O‘zFAning Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» («Adabiyot muqaddimasi» 1137) yirik asari ham bo‘lib, alloma bu asarda o‘z davridagi arab tilining iste‘molda bo‘lgan qator so‘z va iboralarini jamlashga harakat qilgan, ularning etimologiyasi haqida qimmatli ma‘lumotlar bergan. Zamaxshariyning «Muqaddimat ul - adab» asari besh bo‘limdan iborat bo‘lib, unda so‘zlar ism (ot), fe‘l, bog‘lovchi, ot o‘zgarishlari (otlarning turlanishi) va fe‘l o‘zgarishlariga (fe‘llarning tuslanishiga) bo‘linadi va har bir bo‘lim haqida alohida fikr yuritiladi.

Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari fors, chig‘atoy (o‘zbek), mo‘g‘ul, turk keyinchalik esa fransuz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilingan. Ushbu asarning qo‘lyozmalari O‘zFA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Alloma «Alfoiq fi g‘arib il-hadis» («Hadisdagi notanish so‘zlarni o‘zlashtirish») lug‘atini ham yaratadi. U asarda so‘z masalasiga, aniqrog‘i, ma‘nosini tushunish, anglash murakkab, qiyin bo‘lgan so‘zlarga to‘xtaladi. Ayni so‘z ma‘nolarini sharhlaydi, tushuntiradi,

¹ A.Numonov. O‘sha asar, 53-bet.

ularning o'zlashishi uchun yo'l ochadi.

Zamaxshariyning «Asos ul-balog'a» («Chechanlik asoslari») asari ham bo'lib, ushbu manba, asosan, lug'atshunoslikka oiddir. Kitobda arab tilining mukammalligi haqida, so'z, so'zlarning ma'no xususiyatlari, so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi, ko'chma ma'nolarning paydo bo'lish sabablari, shuningdek, nutqning asosiy birligi sifatida faqat so'z emas, balki frazeologik birliklar ham olinib, ulardan nutq faoliyatida foydalanish usullari haqida atroflicha ma'lumotlar beriladi.

Alloma umrining oxirgi yillarida Makka shahrida "Al-Kashshof" asarini yaratadi. Ushbu asar Qur'oni Karim tafsiriga bag'ishlanganligi bilan alohida qadrlanadi. Asarda Qur'ondagi matnlarga-tushunilishi qiyin bo'lgan so'z va jumalarga mukammal izoh beriladi, ular sharhlanadi, tushuntiriladi. Mahmud Zamaxshariy butun islom ma'naviyati va madaniyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan «Navobig' ul-kalim» («Nozik iboralar») asarini ham yaratdi. Manbada, asosan, hikmatlar-aforizmlar qayd etilgan bo'lib, ular g'oyaviy va badiiy jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi. Ushbu asar matnlari insonni imon-e'tiqodga, poklikka, ezgulikka, ilmi bo'lishga, yaxshilikka, halolikka-ma'naviyat va ma'rifatga da'vat qiladi, ma'naviy durdonalarni qadrlashga chaqiradi.

Namunalar:

1. Quyosh nuri berkitilmaydi.
haqiqat sha'mi so'nmaydi.
2. Ezgulik, xayrli ishlarga astoydil kirish, ularni paysalga solib, keyin qilarman degan o'ylardan voz kech... tafakkur va idrok bilan ish tut.
3. Halol va pokiza kishi doimo halovatu tinchlikdadir.
4. Birovga yomonligu xiyonat qiladigan kishi esa halokatga giriftordir.
5. Insonni boylik, pul-dunyo, amal emas, balki ilm ulug'laydi.
6. Ko'pincha til bilan yetkazilgan jarohat, qilich bilan yetkazilgan jarohatdan og'irroqdir.
7. Lovullab yonayotgan olovni suv o'chirgani kabi nodon odamlardan chiqayotgan alangani hakimu oqil odamlar so'ndirarlar.
8. Quyosh nurlarini berkitib bo'lmaganidek, haqiqatning chirog'ini ham so'ndirib bo'lmas.

9. Ko‘p ortiqcha so‘zlashuv eshituvchini ranjitar.
10. Ey bo‘tam, tilingni yomon so‘zlardan saqla!
11. Yoki ilmli bo‘l yoki ilmga tayanib ish tutadigan bo‘l, loaqal ilmni tinglab eshitadigan bo‘l...¹ va boshqalar.

Alisher Navoiy

O‘rta Osiyoning XV asrning ikkinchi yarmidagi buyuk mutafakkiri, allomasi, she‘riyat sultoni, o‘zbek adabiy tilining homiysi va targ‘ibotchisi Alisher Navoiy (1441–1501) hazratlari tilshunoslik tarixida ham yorqin iz qoldirgan ulkan siymolardan biridir.

Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari, asosan, «Muhokamat ul-lug‘atayn» (1499) asarida o‘z ifodasini topgan.

Ikki til - o‘zbek va fors tillarining qiyosiy (solishtirma) tahliliga bag‘ishlangan ushbu asarda Alisher Navoiy turli til oilalariga mansub bo‘lgan tillarning umumiy va farqli tomonlari, belgi-xususiyatlariga to‘xtaladi, ularni tahlil qiladi, muhim ma‘lumotlar beradi. Aniqrog‘i, tillarni muhokama qilish orqali o‘zbek tilining o‘ziga xos jihatlariga, adabiy-badiiy ijodda – asarlar yaratishda o‘zbek tilining ham ustuvor, ulug‘vor til ekanligini, shunga ko‘ra, fors tili bilan bermalol raqobat qila olishini, hatto ayrim o‘rinlarda, tasviriylik imkoniyatlari nuqtayi nazaridan esa undan ilgari keta olishini bayon qiladi, asoslaydi.²

U mazkur asarida tillarning kelib chiqishi, til va tafakkur orasidagi munosabat, so‘z ma‘nosi, so‘zlarning shakl va ma‘no munosabatlariga ko‘ra turlari, so‘z yasalishi, morfologik kategoriyalar, fonetikaga oid-tovush bilan bog‘liq qator hodisalar haqida chuqur fikr yuritadi, bunday hodisalarni atroflicha tahlil qiladi.

Navoiy til va tafakkur munosabati haqida gapirar ekan, ularning o‘zaro zaruriy bog‘liqligini, ya‘ni, tafakkurning voqeligi, hayotiyligi til (nutq) orqali ekanligi, til tafakkurning moddiylashishi, yuzaga chiqishi uchun xizmat qilishini va ushbu dialektik jarayon insonga xosligini alohida ta‘kidlaydi. Qiyoslang: (Chun alfoz va maskur

¹ Махмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар.-Т.,1992

² Qar: Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишера Навои. В к н. История лингвистических учений. Средневековый восток. -Л., 1981, 148-бет.

mahluqotdin murod ma'nidir)¹

Navoiy asarda fonetik sistema haqida fikr yuritar ekan, ayni sistemaning qurilish a'zolari bo'lgan tovushlar haqida, tovushlarning artikulyatsion xususiyatlari haqida ma'lumotlar beradi, o'zbek tili tovushlarining qo'llanilishidagi o'ziga xosliklarini alohida qayd etadi.

Ushbu fonetik o'ziga xosliklar haqida professor S.Usmonov va professor A.Nurmonovlar o'z tadqiqotlarida bir qator ma'lumotlarni keltiradilar. Masalan, tovush va harf munosabati haqida fikr yuritilar ekan, ular bir-biriga hamma vaqt ham mos kelmasligi, bir harf bilan bir necha tovushni anglatish mumkinligi aytiladi. Anig'i, Navoiy eski o'zbek adabiy tilining unililar sistemasiga to'xtalib, o-ö, y-y oppozitsiyasi asosida misollar keltiradi. Qiyoslang: o't (olov), o't (harakat); t'yr (tuzoq), t'yr (uyning to'ri); y't (yutmoq), y't (kallani o'tga tutib, tukini kuydirish). Shuningdek, birgina yoy (e) harfi bilan uchta tovush: i, cho'ziq i va e tovushlari ifodalanishi qayd etiladi.

Qofiya masalasida o'zbek va fors tillari qiyoslanar ekan, bunda o'zbek tili imkoniyatlarining kengligi, bu jihatdan o'zbek tili fors tilidan ustun ekanligi bayon qilinadi. Anig'i aro so'zini s a r o, d a r o bilan ham, b o d a bilan ham, e r u r so'zini esa hur, dur bilan ham, g' u r u r, s u r u r so'zlari bilan ham qofiya qilish mumkinligini, fors tilida esa bunday imkoniyat yo'q ekanligini ta'kidlaydi.²

Xullas, Alisher Navoiy tovushni, hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan baholashda, fonema sifatida olib, uning eng muhim xususiyati bo'lgan ma'no farqlash qobiliyatiga ega ekanligini bayon qiladi.

Navoiy o'z ijodida so'z masalasiga alohida urg'u beradi. U so'z haqida fikr yuritar ekan, dastavval, mutlaqo maqsadga muvofiq, so'zning ma'no quvvatiga katta e'tibor qaratadi. Chunki Navoiy g'oyalarining eng birinchi va eng qudratli poydevori, moddiy asosi so'z ekanligi – so'zning ma'no jihati ekanligi aniqdir.

Navoiy so'zni ma'no, tushuncha tashuvchi, inson g'oyalarini, ruhiy dunyosini ifoda etuvchi, shunga ko'ra, o'zgalarga ta'sir qiluvchi kuchli vosita sifatida tushunadi va shunday tushuntiradi. U

¹ Аlisher Навоий. Танланган асарлар, III-том.-Т., 1998, 175-бет.

² Qar: S.Usmonov. O'sha asar, 54-бет. A.Nurmonov. O'sha asar, 87-бет.

ona tilining leksik boyligi haqida o'tkir tilshunos sifatida qimmatli fikrlar, ma'lumotlar keltiradi, semantik-funksional jihatdan forsiy tildan ustun turuvchi qator lisoniy birliklarni birma-bir sanaydi, ularni ma'no jihatdan tahlil qiladi, so'zlarning-fe'llarning nozik ma'no farqlarini, «qirralarini» qayd etadi. Turkiy tilning so'z qo'llash bobida ham o'ziga xosliklarga, ustunliklarga egaligini asoslaydi, she'riyat-baytlar orqali ishonch hosil qiladi.

Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida eski o'zbek tilining imkoniyatlarini, boyligini ko'rsatish maqsadida shu tilning o'ziga xos bo'lgan quyidagi fe'llarni keltiradi. Bular: q u v o r m o q, q u r u q s h a m o q, u s h a r m o q, j i y j a y m o q, o' n g d a y m o q, c h e k r i m a k, d u m s a y m o q, u m u n m o q, u s a n m o q, i g i r m o q, e g a r m o q, u x r a n m a k, t o r i q m o q, a l d a m o q, a r g' a d a m o q, i s h a n m a k, i g l a n m a k, a y l a n m o q, e r i k m a k, i g r a n m a k, o v u n m o q, q i s t a m o q, q i y n a m o q, q o' z g' a l m o q, s o v r i l m o q, c h a y q a l m o q, d e v d a s h i m o q, q i y m a n m o q, q i z g' a n m o q, n i k a m a q, s a y l a n m o q, t a n l a m o q, q i m i r d a m o q, s e r p m a k, s i r m a m a k, g a n o r g a m a k, s i g' r i q m o q, s i g' i n m o q, q i l i m o q, y o l i n m o q, m u n g l a n m o q, i n d a m a k, t e r g a m a k, t e v r a m a k, q i n g' a y m o q, s h i g' a l d a m o q, s i n g r a m o q, y a s h q a m o q, i s q a r m o q, k o' n g r a n m a k, s u x r a n m o q, s i y p a m o q, q o r a l a m o q, s u r k a n m o q, k u y m a n m o q, i n g r a m o q, t u s h a l m o q, m u n g' a y m o q, t a n c h i q a m o q, q u r u q s a m o q, b u s h u r g' a n m o q, b o' x s a m o q, k i r k i n m a k, s u k a d a m a k, b o' s m o q, b u r m a k, t u r m a k, t a m s h i m o q, q a h a m o q, s i p q o r m o q, c h i c h a r k a m a k, j u r k a n m a k, o' r t a n m a k, s i z g u r m o q, g u r p a s h l a m a k, c h i p r u t m a k, j i r g' a m o q, b i c h i m o q, q i k z a n m o q, s i n g u r m a k, u n d a l a t m a k, k u m u r m a k, b i k i r m a k, k o' n g u r d a m a k, k i n a r k a m a k, k e z a r m a k, d o' p t u l m o q, c h i d a m o q, t u z m a k, q a z g' a n m o q, q i c h i g' l a m o q, g a n g i r a m a k, y a d a m a k, q a d a m o q, c h i q a m o q, k o' n d u r m a k, s o' n d u r m a k, s u q l a t m o q¹ va boshqalar.

¹ A.Nurmonov. O'sha asar, 88-bet.

Navoiy qayd etilgan fe'llarni semantik jihatdan tahlil qiladi, differensial-semantik metod asosida ularning ma'no umumiyliklariga, farqli belgilariga, ma'no nozikliklariga e'tibor beradi, misollar bilan asoslaydi. Omonimik va sinonimik munosabatdagi so'zlarni aniqlaydi, polisemantik so'zlarning mavjudligini qayd etadi.¹ Masalan, omonim so'z sifatida o t, t u z, k o' k kabi so'zlarni keltirib, ot so'zining nom-ism ma'nosida, hayvon ma'nosida va harakat ma'nosida qo'llanishini ta'kidlaydi². Aytilganlar Navoiyning so'z masalasiga o'ta jiddiy e'tibor bergan, o'z davrining buyuk so'zshunos-leksikolog olimi ham bo'lganidan darak beradi.

Navoiy mazkur asarida morfologiya masalasiga ham to'xtaladi, so'z yasalishiga oid ayrim fikrlarni qayd etadi.

Professor S.Usmonov va professor A.Nurmonovlarning xabar berishicha, ushbu ishda so'z yasovchi affikslar sifatida quyidagilar keltiriladi:

- chi: qushchi, xolvochi, kiyikchi, qo'ychi;
- vul: bakovul, qarovul, yasovul, jig'ovul;
- l: yasol, kabol, tunqol, sevarg'ol³ va boshqalar.

Ma'lum bo'ldiki, affikslar asarda so'z yasovchi vositalar sifatida so'z tarkibida qo'llanib, yangi so'z yasash, asosan, ot yasash-shaxs otini hosil qilish uchun xizmat qiladi.

Alisher Navoiy morfologiyaga oid fikrlarni bayon qilar ekan, asosiy, yetakchi so'z turkumi sifatida, maqsadga to'la muvofiq, fe'llarga murojaat qiladi. Fe'l birliklarning ma'no jihatdan, shakl va qo'llanishi jihatdan eski o'zbek adabiy tilining o'zigagina xos, ya'ni, forsiyda uchramaydigan xususiyatlarini, zukko tilshunos sifatida, puxta tahlil qiladi. Aniqrog'i, u fe'llarning nisbat bilan bog'liq tomonlariga alohida e'tibor berar ekan, fe'lning o'zlik, orttirma va birgalik nisbatlarini, ravishdosh shaklini, ko'makchi fe'l yordamida tuzilgan murakkab fe'llarni qayd etadi⁴.

Navoiy fe'lning orttirma nisbat shakli haqida fikr yuritar ekan, ayni nisbat tushunchasi -t qo'shimchasi orqali hosil bo'lishini aytadi, qator misollar keltiradi. Qiyoslang: y u g u r t, ya sh u r t,

¹ Qar: S.Usmonov. O'sha asar.53-bet, A.Nurmonov. O'sha asar 90-bet.

² A.Nurmonov. O'sha asar, 90-bet.

³ Qar: S.Usmonov. O'sha asar.54-bet, A.Nurmonov. O'sha asar 91-bet.

⁴ Qar: S.Usmonov.O'sha asar, 53-bet, D.M.Nasilov.O'sha asar.152-bet

ch i q a r t¹ va boshqalar.

Mirzo Mehdixon

Alisher Navoiyning dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan ulkan ilmiy va adabiy merosini o'rganish-lisoniy yo'nalishda u yaratgan asarlarni tahlil qilish-so'zlarga, so'z ma'nolariga e'tibor berish, ularni izohlash, ma'naviy qamrovini, matndagi quvvatini ochib berish, o'zga tillarga tarjima qilish kabilar, XV asrdan boshlab, filologik tadqiqotlarning - leksikografik ishlarining asosiy maqsadi, vazifasi bo'lib qoldi. Shunga ko'ra, ayniqsa, ushbu davrdan boshlab, ko'plab lug'atlar yaratila boshlandiki, bu lug'atlar ichida Eron shohi Nodirshohning kotibi, saroy tarixchisi astrobodlik Nizomiddin Muhammad Hodi al Husayni as Safaviyning – Mirzo Mehdixonning (XVIII) «Sanglox» (1760) lug'ati o'zining har tomonlama mukammalligi, puxtaligi, katta salmoqqa egaligi bilan yetakchilik qiladi. Boshqacha aytganda, «Sanglox» juda katta hajmdagi manba bo'lib, u 6181ta lug'at maqolasini o'z ichiga oladi. Lug'at maqolalarining bosh so'zlari hamma so'z turkumlaridan tashkil topgan. Fe'llar infinitiv formada, qolgan hamma so'z turkumlari birlik son va bosh kelishikda keladi. So'zlar harakatlarsiz bo'lsada, ammo ularning to'g'ri o'qilishi uchun fonetik qaydlar berib boriladi. Qisqacha aytganda, lug'at maqolalarining kengligi, so'z formalarini lug'at maqolasi ichida qayd etilishi va ularning ma'nolarini mumkin qadar to'la va misollar bilan berish jihatidan «Sanglox» Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lug'atlardan beqiyos darajada ustun turadi².

Ushbu asarning o'ziga xos yana bir jihati shundaki, ayni lug'atga «Maboni ul – lug'at, ya'ni, sarfi va nahvi lug'ati chig'atoy» nomli eski o'zbek tilining grammatikasiga oid tadqiqot ham kiritilgan.

Ma'lum bo'ldiki, Mirzo Mehdixonning «Sanglox» asarida ham leksikologiyaga, leksikografiyaga va grammatikaga oid masalalar yuzasidan keng fikr yuritiladi.

Asarning lug'at qismi, asosan Navoiy asarlaridagi, shuningdek, Lutfiy, Bobur, Husayn Mirzo, Sayyid Hasan, Buxoriy va boshqalar

¹ Qar: A. Nurmonov. O'sha asar, 93-bet.

² B.Хасанов. Жавоҳир хазиналари. -Т., 1989, 36-,38-, 45-betlar.

ijodidagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar izohiga, ularning fors tiliga tarjima qilinishiga qaratilgandir¹.

Asarga qo'shimcha kiritilgan «Maboni ul - lug'at» ikki qismdan: muqaddima va tarsif (grammatika) dan iborat.

«Muqaddima»da asarning yozilish sabablari beriladi. Ishning tarsif-grammatikasi esa olti bo'limni o'z ichiga oladi. Ushbu bo'limlarda fe'l - fe'ning turli nisbat shakllarining kelishi, fe'l zamonlari, fe'ning funksional shakllari (sifatdosh, ravishdosh), fe'l mayllari, fe'llarning yasalishi, affikslar olishi, olmoshlar, ularning turlari, qo'shimchalar, ko'makchi fe'llar, so'zlar imlosi va boshqalar haqida fikr yuritiladi.²

Mirzo Mehdixon o'zbek tilining morfologiyasiga to'xtalar ekan, u beshta kelishik shaklini qayd etadi. Bular: 1. Qaratqich kelishigi (-ning). 2. Tushum kelishigi (-ni, -n). 3. Jo'nalish kelishigi (-ka, -ga, -g'a). 4. Chiqish kelishigi (-dan). 5. O'rin-payt kelishigi (-da).

Mehdixon, shuningdek, egalik qo'shimchalari, sonlar-ularning turlari: tartib (-nchi, -- inchi), jamlovchi (-ov, -ovla, -lon) –birov, ikkov, uchovla, uchehovlon, taqsim sonlar (-ar, -in) - yuzar, birin haqida, olmoshlar-kishilik (man, san, biz, siz), ko'rsatish: (bu, ul, shul, o'shal, mun, anlar, alar), qo'makchilar (uchun, ila, ilan, bilan, birla, birlan) hamda fonetik hodisalar (eliziya-bo'yun-bo'yni, og'iz-og'zi) haqida ma'lumot beradi.

Mirzo Mehdixon, yuqorida aytilganlarga ko'ra, asarini o'zbek tilining birinchi ilmiy grammatikasi deb ataydi.³

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Abu Nasr Forobiy kim va uning qaysi asarida lisoniy muammolar tadqiq qilinadi?
2. Abu Rayhon Beruniy kim va uning lisoniy qarashlari qaysi asarda aks etgan?
3. Abu Ali Ibn Sino kim va uning qaysi asarida tovush haqida fikr yuritiladi?

¹ Qar: S.Usmonov. O'sha asar, 55-bet. B.Xasanov. O'sha asar 38- bet.

² Э.Умаров. Грамматика староузбекского языка. «Мабони ул-луғат» Мирзы Мехдихана. АКД.Т. 1967, 6-,8-бетлар. Qar: A.Nurmonov.O'sha asar, 106-107-бетлар.

³ Qar:S.Usmonov. O'sha asar, 55-bet.

4. Mahmud Koshg'ariy kim va uning "Devonu lug'atit turk" asari nimaga bag'ishlangan?
5. Mahmud Zamaxshariy kim va uning tilshunoslikka oid qanday asarlarini bilasiz?
6. Alisher Navoiy "Muhokamat ul - lug'atayn" asarida qaysi tillarga qiyosiy baho beradi?
7. Mirzo Mehdixon kim va uning leksikografiyaga oid qanday asari mavjud?

Asosiy tushunchalar:

1. "Fanlar tasnifi" – tilshunoslikka oid asar.
2. "Saydana" – dorivor moddalarning nomlariga oid asar.
3. "Asbobi hudut al huruf" – nutq tovushlari haqidagi asar.
4. "Devonu lug'atit turk" – turkiy tillarga tegishli to'qqiz mingga yaqin so'zning lisoniy xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi asar.
5. "Al-mufassal" – arab tilining, asosan, grammatikasiga oid asar.
6. "Muhokamat ul-lug'atayn" – o'zbek va fors tillarining qiyosiy tadqiqiga bag'ishlangan asar.
7. "Sanglox" – XVIII asrda, asosan, Navoiy asarlaridagi tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar izohiga bag'ishlangan mashhur lug'at.

Adabiyotlar:

1. Девону лугатит турк I, II, III. -Т., 1960–1963.
2. Э.Умаров. Грамматика староузбекского языка. Мабани ул-луғат Мирзы Мехдихана. АҚД.- Т., 1967.
3. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
4. Ҳ.Неъматов. XI асрдаги туркий тилларнинг Махмуд Кошгарий томонидан қилинган таснифи. Ўзбек тили ва адабиёти. ж. 1969. №4.
5. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
6. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений.-М., 1979.
7. А.Н.Кононов, Х.Г.Нигматов. Махмуд Кашгарский о тюркских языках, История лингвистических учений, Средневековый Восток.- Л., 1980. 130 -142-бетлар.
8. Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишера Наваи.

История лингвистических учений. Средневековый восток.
-Л., 1981.

9.История лингвистических учений. Средневековый восток.
-Л., 1981.

10. Б. Хасанов. Жавоҳир хазиналари. -Т., 1989.

11. Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар.- Т., 1992.

12. Ҳ.Ҳомидов. Қирқ беш аллома ҳикояти. -Т., 1995.

13. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи.- Т., 2002.

III. YEVROPADA UYG‘ONISH DAVRIDAGI TILSHUNOSLIK

Uyg‘onish davri tilshunosligi XV–XVIII asrlarni o‘z ichiga oladi. Uyg‘onish davrining boshlanishi bilan cherkovning obro‘-e‘tibori susayib, antik davrga bo‘lgan e‘tibor, qiziqish, uni qadrlash kuchaya bordi. Anig‘i, uyg‘onish davrining vakillari, ziyolilari yunon va rimliklarning boy milliy madaniyatiga murojaat qila boshlashdi.

Uyg‘onish davri kapitalizmning feodalizm ustidan bo‘lgan g‘alabasi bilan yakunlandi. Shunga ko‘ra ushbu davrda insoniylik g‘oyalari, milliy o‘zini anglash, san‘at va adabiyotga bo‘lgan qiziqish, fanga bo‘lgan jiddiy qarash, e‘tibor kuchaydi, o‘sdi.

Yangi asr Yevropada Kolumb, Magellan, Galiley, Kopernik, Dekart, Nyuton, Leybnis, Lomonosov kabi dastlabki kashfiyot-chilarni va ulkan olimlarni yuzaga chiqaradi.

Uyg‘onish davrida, dastavval, dunyo tillari haqidagi ma‘lumotlar ancha ko‘paydi. Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti uchun muhim va zarur bo‘lgan lisoniy materiallarni, faktlarni to‘plash, yig‘ish jarayoni amalga oshirildi.

Kapitalizmga o‘tish, uning rivoji, millatlar va milliy tillarning yuzaga kelishi, milliy iftixor kabilar qator tillarning grammatikasini tuzishga, yaratishga undadi. Ayni davrda arman, fors, venger, yapon, koreys, ispan, niderland, fransuz, ingliz, polyak, chex, nemis, ukrain va boshqa tillarning grammatikasi hamda leksikasiga oid asarlar yaratildi.

Ushbu davrda lisoniy materiallarni to‘plab, yig‘ib borish, ularning mohiyatini tushunish, mazmunini anglash bilan birgalikda olib borildiki, natijada, til haqida e‘tiborli fikrlar o‘rtaga tashlandi. Jumladan, faylasuf Bekon tildan boshqa aloqa vositasi mavjud desa, faylasuf Lokk tovush bilan tushuncha o‘rtasida tabiiy bog‘lanish yo‘q, degan asosli fikrni ta‘kidladi. Faylasuf Leybnits mantiqiy-matematik asosga qurilgan xalqaro til yaratish masalasini ko‘tardi.

Yevropa olimlarining yunon va rimliklarning boy madaniy va ma‘rifiy merosini egallashlari juda katta mehnat natijasida va lotin tiliga oid qator asarlarning-matnlarning nashr qilinishi hamda ularni sharhlash natijasida mumkin bo‘ldi.

Antik (yoki klassik filologiya) davrining adabiy asarlarini nashr qilish va ularga lisoniy sharhlar yozishda, ayniqsa, quyidagi olimlarning xizmatlari, mehnatlari katta bo'ldi. Bular: Jyul Sezar Skaliger (1484–1558), Robert Stefanus (1503–1559), uning o'g'li Genrix Stefanus (1528–1598), Gerxardt Iogann Fossiy, Sharl Dyukanj, Iogann Reyxlin, Iogann Melanxton va boshqalar.

J.Skaliger «Lotin tili asoslari haqida» (1540) asarini yaratgan bo'lsa, R. Stefanus «Lotin tili xazinasini» (1553) tadqiqotini e'lon qiladi. G.Stefanus esa yunon tiliga bag'shlab, «Grek tili xazinasini» asarini chop ettirdi.

Ayni vaqtda Sharq tillarini, ayniqsa, semit tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchaydi, semit filologiyasi maydonga keldi, ya'ni, qadimgi yahudiy, aramiy, arab, efiopiya tillari tadqiq qilindi. Qator asarlar yaratildi. I.Reyxlin qadimgi yahudiy tili grammatikasini (1506) yaratib, unda birinchi bo'lib, «affiks» terminini qo'lladi va bu termin XVI–XVIII asrlarda faol ishlatila boshlandi. P.de Alkam arab tili grammatikasiga oid asarlarini (1506) e'lon qildi. Yakov Xolius va Erleniyalar arab tili tadqiqi bilan shug'ullangan bo'lsalar, Iov Ludolf efiopiya tili yuzasidan ish olib bordi.

Ayniqsa, XVI asrda qator tillarning – nemis (1527), fransuz (1531), ingliz (1538), venger (1539), chex (1567), polyak (1568), slavyan (1596) va boshqa tillarning grammatikasiga oid asarlar maydonga keldi.

Genrix Vilgelm Ludolfning Angliyada (1696) lotin tilida tuzilgan «Rus grammatikasi» asari yaratildi. Birinchilardan bo'lib italyan (1612) va fransuz (1694) tili lug'atlari chop etildi.

Agar o'rta asr va uyg'onish davrida klassik filologiyaning g'oyalari taraqqiy ettirilgan bo'lsa, XVII va, ayniqsa, XVIII asr tilshunosligida tubdan o'zgarish bo'lib, yangi tipdagi grammatika, lug'atlar-ko'p tomli katta lug'atlar maydonga keldi.

Ana shunday lug'atlardan biri rus sayyohi akademik Pyotr Simon Pallasning «Barcha tillar va shevalarning (lahjalarning) qiyosiy lug'ati» asaridir. 272 tilga oid to'rt tilli bu lug'at Peterburgda (1786-1791) nashr qilingan bo'lib, unda ruscha so'zlarning 272 tilga qilingan tarjimai beriladi va qiyoslanadi. Bu lug'at qiyosiy-tarjima lug'at sifatida e'lon qilinadi. Mazkur lug'atga Osiyo, Yevropa, Afrika va Amerika tillari kiritiladi, ushbu tillarga oid materiallar

beriladi.

Yana bir katta lugʻat ispaniyalik Lorenzo Gervasning «Maʼlum xalqlar tillarining katalogi» (Madrid 1800-1804) asaridir. Ushbu lugʻat 307 tilga oid leksik va grammatik maʼlumotlarni berishi bilan ajralib turadi.

Leksikografik tadqiqotlar yoʻnalishida maʼlum boʻlgan ishlardan biri nemis olimlari I.K.Adelung va I.S.Faterlarning «Mitridat yoki umumiy tilshunoslik» lugʻatidir. Ushbu lugʻat 500 ta tilni qamrab olishi, ular haqida maʼlumotlar berishi bilan eʼtiborga loyiq boʻlgan.

Xullas, koʻplab tillarni oʻz ichiga olgan qator lugʻatlarning nashr qilinishiga, ulardagi maʼlumotlarning toʻliq va mukammal emasligiga qaramay, bunday ishlar tillarni taqqoslab, qiyosiy oʻrganishga - qiyosiy – tarixiy tilshunoslikka zamin yaratdi.

Por-Royal grammatikasi (Umumiy ratsional grammatika)

Oʻrta asrlardayoq (XVI–XVII) lisoniy hodisalarning toʻgʻriligi mantiqiy mezonlar asosida aniqlana boshlandi. Bu esa, oʻz-oʻzidan, tilning mantiqqa boʻysundirilishiga va barcha tillar uchun umumiy qonunlar mavjudligini tan olishga majbur qilardi. Boshqacha aytganda, ushbu asrlarda lotin tilini oʻrganish mantiqiy tafakkur qonun va qoidalarini bilish deb ham tushunildi. Til hodisalari mantiq asosida izohlandi. Mantiq grammatikadan ustun qoʻyildi. Bu davrda barcha tillarning yagona, bitta mantiqiy asosi – bitta grammatika boʻlishi kerak, degan taʼlimot yaratildi. Natijada, mantiqiy grammatika yaratish gʻoyasi maydonga keldi.

Mantiqiy grammatika yaratish taʼlimotining eng muhim gʻoyaviy asosi boʻlib, maʼrifat asrining (XVII-XVIII) yetakchi falsafiy yoʻnalishi boʻlgan ratsionalizm¹ maydonga chiqdi, yaʼni, aql – idrok asosida ish koʻrish, ratsionalizm tilshunoslikka ham jiddiy taʼsir koʻrsatdi. Shunga koʻra, har qanday tillarning grammatik kategoriyalarini mantiqiy kategoriyalarning namoyon boʻlishi, yuzaga chiqishi sifatida tushunish kuchaydi. Natijada, ratsionalizm taʼlimotining talablari asosida umumiy (ratsional, falsafiy yoki mantiqiy)

¹ Ratsional (izm)- tafakkurni, abstrakt fikrlashni bilishning birdan-bir manbayi deb hisoblaydigan va ularni tajribadan ajratib qoʻyadigan idealistik oqim.

grammatika yaratish g'oyasi amalga oshirila boshlandi.

Parij atrofidagi Por-Royal monastirining rohib olimlari mantiqshunos Anton Arno va tilshunos Klod Lanslolar ilk bor «Umumiy ratsional grammatika» asarini fransuz tilida (1660) yaratib, Parijda nashr qildilar.

Por-Royal grammatikasi qadimgi yunon, qadimgi yahudiy, lotin va fransuz tillari materiallari asosida yaratildi. Ammo u qiyosiy yoki chog'ishtirma grammatika emas, balki mantiqiy-tipologik grammatika hisoblanadi. Ushbu grammatika o'z oldiga «barcha tillarga xos umumiy prinsiplarni va ularda uchraydigan farqlarning sabablarini»¹ aniqlash vazifasini qo'yadi.

Por-Royal grammatikasida birinchi bor grammatika bilan mantiq o'rtasidagi aloqa, bog'lanish nazariy jihatdan asoslab berildi. Agar til tafakkurni ifoda etsa, demak, til kategoriyalari tafakkur kategoriyalarining namoyon bo'lishidir. Binobarin, tilni o'rganuvchi grammatika mantiqqa asoslanishi lozim. Grammatika ratsional, mantiqli bo'lishi kerak. Mantiq barcha uchun yagona, bitta ekan, binobarin, grammatika ham umumiy va universal bo'lishi lozim. Yagona grammatika alohida tilning grammatikasi bo'lishi mumkin emas, u faqat umumiy bo'lishi mumkin, degan g'oyalar, ko'rsatmalar ilgari surildi.

Por-Royal grammatikasi ikki qismdan - fonetika va grammatikadan iborat bo'lib, olti bobdan tashkil topgan birinchi qismda tovush va harf, urg'u va bo'g'inga ajratish kabilar haqida ma'lumotlar beriladi. Grammatikaning yigirma to'rt bobdan iborat ikkinchi qismining yigirma uch bobida esa morfologiya masalalari - ot, sifat, olmosh, fe'l, sifatdosh, ravish, bog'lovchi, undov - ularga xos xususiyatlar, kategoriyalar; faqat oxirgi yigirma to'rtinchi bobida esa sintaksis masalalari - so'z birikmasi va gap kabilar haqida fikr yuritiladi.

Mantiqiy grammatika yoxud grammatikadagi mantiqiy yo'nalish so'zsiz fikr (ma'no), fikrsiz (ma'nosiz) so'z yo'qligi tushunchasidan kelib chiqib, grammatik va mantiqiy kategoriyalarni - so'z bilan

¹ Qar: Я.В. Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968, 33-бет. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979, 26-бет. В.И.Кодухов.Общее языкознание. -М., 1974, 15-бет.

tushunchani - ularni aynan bir narsa deb biladi. Albatta, mantiqiy kategoriyalar bilan grammatik kategoriyalarning o‘zaro muvofiq kelishi, teng bo‘lishi mavjud hodisa. U shubha uyg‘otmaydi. Ammo bu mantiqning barcha kategoriyalari tilda to‘g‘ridan – to‘g‘ri o‘z aksini topishi shart degani emas (masalan, tushunchaning so‘z ma‘nosiga, hukm va xulosaning esa turli tipdagi gaplarga mos bo‘lishi, muvofiq bo‘lishi kabilar). Fransuz tilshunosi Sh.Balli to‘g‘ri aytganidek, «til orqali ifodalangan har bir fikr mantiqiy, psixologik va lisoniy jihatdan aniqlanadi», baholanadi. Ushbu fanlarning har biri gapni o‘z nuqtayi nazaridan o‘rganadi. Bu – aksioma. Aristotel to‘g‘ri qayd etganidek, «har bir nutq (gap-R.R.) fikr ifodalaydi, ammo hamma nutq ham o‘zida hukmni tashimaydi».

Til va tafakkur o‘zaro bog‘liq, ammo ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga, jihatlarga ega.

Har bir tilda mantiqiy tushunchalarni aks ettirmaydigan, ifodalamaydigan, ammo his - hayajon, xohish – istak – mayl ifodalovchi so‘zlar bo‘ladiki, bunday so‘zlar mantiq tomonidan «tan olinmaydi».

Har qanday tilda bir tarkibli gaplar, gapning ikkinchi darajali bo‘laklari, so‘roq va undov gaplar mavjudki, bunday gaplar mantiqiy tushunchalarga zid keladi.

Mantiqiy grammatika grammatik kategoriyalarni mantiqiy kategoriyalar bilan teng holda olib, ularni aynan bir narsa sifatida qaraydi va lisoniy hodisalarni mantiq va mantiqiy kategoriya terminlari orqali tasvirlashni o‘z vazifasi deb biladi.

Tafakkurning umumlisoniy shakl va qonuniyatlarini tekshiruvchi, o‘rganuvchi mantiq fani inson ongining hissiy va irodaviy tomonlari bilan ham, lisoniy ifodalarning shakllari bilan ham qiziqmaydi, bu jihatlarga e‘tibor bermaydi. Mantiqiy grammatikada til hodisalariga tarixiy yondashish ham mutlaqo mavjud emas.

Mantiqiy hukmda hamma vaqt ikkita bo‘lak - sub‘yekt va predikat mavjud bo‘ladi. Lisoniy birlik bo‘lgan gapda esa bitta (keldi), ikkita (bola uxlati), uchta va undan ortiq (2 0 1 2- y i l m i u s t a h k a m o i l a y i l i d i r) bo‘lak bo‘lishi mumkin.

Hukm umuminsoniy xarakterga ega, gap esa hamma vaqt milliy shaklda namoyon bo‘ladi.

Xullas, mantiqiy (yoki falsafiy, ratsional) grammatika ayni bir

mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishini hisobga olmadi. Shuningdek, ushbu grammatika ifoda vositalarining qonun va kategoriyalari har xil bo'lishi mumkinligini tushunmadi. Mantiqiy grammatika tilga o'zgarmaydigan, bir xilda turuvchi hodisa sifatida qarab, ayni grammatika har doim mantiq qoidalariga bir xilda mos keladi, deb hisoblaydiki, bunda g'ayri tarixiylik mavjuddir.

Aytilgan kamchiliklarga qaramasdan Por-Royal grammatikasi o'z davri uchun ijobiy ahamiyatga ega bo'ldi, ya'ni, asar shu tipdagi qator grammatikalarning yaratilishi uchun asos bo'ldi, xizmat qildi.

O'z davrida katta shuhratga ega bo'lgan falsafiy - mantiqiy grammatika o'zigacha yaratilgan grammatikalar kabi ilmiy grammatikagacha bo'lgan grammatika sifatida baholanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Yevropada Uyg'onish davri qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
2. Uyg'onish davrida qaysi tillar tadqiq qilindi, qaysi sohalar bo'yicha ishlar yaratildi?
3. "Umumiy ratsional grammatika" (yoki Por-Royal grammatikasi) nima uchun mantiqiy grammatika deb yuritiladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Por-Royal grammatikasi – mantiqni grammatikadan ustun qo'yuvchi, grammatika mantiqqa asoslanishi lozim degan fikrni ilgari suruvchi grammatika.
2. Mantiqiy grammatika – lisoniy hodisalarni, birliklarni mantiq asosida – mantiq kategoriyalari nuqtayi nazaridan o'rganuvchi grammatika.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание.- Т., 1974.
4. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очер-

ки по истории лингвистики.-М.,1975.

5. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.

RUS TILSHUNOSLIGI

Jahon tilshunosligi taraqqiyotida rus tilshunosligi muhim o‘rinlardan birini egallaydi.

Rus tilshunoslari juda ko‘plab jahon tillarini puxta o‘rganganligi bilan, lisoniy hodisalarni chuqur tahlil qilganliklari, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolariga alohida jiddiy e‘tibor berganliklari, yangi ta’limotlar, nazariyalar «ishlab chiqqanliklari», yangi farazlarni o‘rtaga tashlaganliklari bilan ajralib turadi. Aniqrog‘i, rus tilshunoslari tomonidan rus, slavyan, hind, eron, fin-ugor, turkiy, mo‘g‘ul, xitoy va boshqa qator tillar o‘rganildi, ular yuzasidan salmoqli, mukammal asarlar yaratildi.

XVI asrning oxirlarida (1596) Lavrentiy Zizaniyning slavyan grammatikasiga oid asari nashr qilindi. 1619 yilda Meletiy Smotritskiyning slavyan-rus grammatikasi nashrdan chiqdi.

XVIII asrning oxirida (1787) Rossiya Fanlar akademiyasi Simon Pallasning o‘z davri uchun buyuk hisoblangan «Barcha tillar va shevalarning qiyosiy lug‘ati» nomli tadqiqotini chop ettirdi. Bu asarning yaratilishiga Yevropa, Osiyo va Afrika qit‘alarining 262 ta tili asos bo‘lib xizmat qildi.

Rossiyada XIX asrning birinchi yarmida mo‘g‘ul tili bilan Yakov Shmidt, fin-ugor tillari bilan M.A.Kastren, xitoy tili bilan Bichurin, hind tili bilan G.V.Lebedev kabi olimlar shug‘ullandilar.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida esa rus sharqshunoslik maktabining tashkilotchilari va buyuk vakillari V.R.Rozen, V.V.Bartold, qadimgi Sharq mamlakatlari va misr tillari bo‘yicha eng yirik mutaxassis B.A.Turayev, semit tillari bo‘yicha P.K.Kokovsov, turkiy tillar bo‘yicha N.I.Ilminskiy, N.I.Ashmarin, V.V.Radlov, P.Melioranskiy, mo‘g‘ul tili bo‘yicha O.M.Kovalevskiy, B.Ya.Vladimirsov, arab tili bo‘yicha V.F.Girgas, I.Yu.Krachkovskiy, F.E.Korsh, hind tili bo‘yicha K.A.Kossovich, I.P.Minayev, eron tillari bo‘yicha V.F.Miller, K.G.Zaleman, V.A.Jukovskiy, xitoy tili bo‘yicha V.P.Vasilyev, P.Kafarov,

V.M.Alekseyev, suriya tili bo'yicha M.Nikolskiy va boshqa taniqli olimlar ish olib bordilar.

Rus tilshunosligi fani jahon tilshunosligi yutuqlari qatoriga rus akademik Otto Byotling va nemis Rudolf Rotlar tomonidan yaratilgan 7 tomдан iborat sanskrit lug'atini tuzganligi bilan juda katta ulush qo'shdi.

1870 yilda Peterburg universitetida tilshunoslik bo'yicha birinchi bo'lib, I.A.Boduen de Kurtene, 1885 yilda Xarkov universitetida I.V.Netushil, 1895 yilda Qozon universitetida V.A.Bogoroditskiylar ma'ruzalar o'qidilar.

Rossiyaning eng buyuk tilshunoslari bo'lgan M.V.Lomonosov, A.A.Potebnya, Ivan Boduen de Kurtenelar tilshunoslik sohasida Yevropa olimlaridan ancha ilgari ketgan edilar.

Mixail Vasilyevich Lomonosov

Buyuk qomusiy olim M.V.Lomonosov (1711–1765) o'z asarlari, grammatikaga, notqlikka va uslubshunoslikka oid tadqiqotlari bilan rus tilshunosligining mustahkam poydevorini qurib berdi. U 1755 yilda rus tilining birinchi grammatikasini – «Rossiya grammatikasi» asarini rus tilida e'lon qildi, ya'ni, M.V. Lomonosovgacha rus tili bo'yicha e'lon qilingan ishlar ayni tilda yaratilmagan edi.

M.V.Lomonosovning jonli rus tili (so'zlashuv nutqi) asosida yaratilgan grammatikasi juda katta shuhratga ega bo'ldi. Aniqrog'i, ushbu asar rus tilshunosligi taraqqiyotida alohida muhim o'rinni egalladi.

M.V.Lomonosov grammatikasi tasviriy – me'yoriy - uslubiy grammatika bo'lib, rus tilining dastlabki ilmiy (akademik) grammatikasi hisoblanadi. Bu grammatika faqat normativ grammatika bo'lib qolmasdan, ayni vaqtda, u rus tili haqida umumiy, yaxlit ma'lumot, tushuncha beruvchi grammatika hamdir.

M.V.Lomonosov grammatika haqida shunday deydi, «Grammatikasiz notiqlik ma'nosiz («o'tmas»), she'riyat to'mtoq, falsafa asossiz, tarix yoqimsiz, huquq ishonchsizdir».¹

¹ М.В.Ломоносов. Сочинения. М., 1987

M.V.Lomonosovning «Rossiya grammatikasi» asari olti bo‘limdan (nasihatdan) iborat. Bular quyidagilar: 1. So‘z haqida. 2. Orfopiya va orfografiya haqida. 3. Nom (ot) haqida. 4. Fe‘l haqida. 5. Ko‘makchi (yordamchi) so‘zlar haqida. 6. Sintaksis haqida.

M.V.Lomonosov so‘z haqida fikr yuritar ekan, uning insonlarga o‘z tushunchalarini ifodalash uchun, o‘zgalarga xabar yetkazish uchun xizmat qilishini to‘g‘ri ta’kidlaydi. Haqiqatan so‘z ma’no anglatishi bilan, narsa, predmet, voqea – hodisalar haqida xabar, tushuncha berishi bilan ijtimoiy ahamiyatga, «quvvatga» ega bo‘ladi.

U so‘z turkumlari muammosiga to‘xtalib, ularni sakkizta deb belgilaydi, ya’ni: ot, olmosh, fe‘l, sifat-dosh, ravish, predlog, bog‘lovchi, undov. Ushbu so‘z turkumlarining nutqda qanday vazifani bajarishini ham izohlaydi. Masalan, nom (ot) narsa-predmetlarni ifodalash uchun, olmosh nomlashni qisqartirish uchun, fe‘l esa harakat – holatni anglatish uchun, bog‘lovchi tushunchalarimizning o‘zaro bog‘liqligini, aloqadorligini ko‘rsatish uchun xizmat qilishini aytadi.

Umuman olganda, M.V.Lomonosov grammatik sistemasining markazida so‘z turkumlari haqidagi ta’limot yotadi. So‘z turkumlari mantiqiy-funksional asosda, yuqorida ko‘rganimizdek, asosan, ikki guruhga: mustaqil so‘zlar va yordamchi so‘zlarga ajratiladi. Mustaqil so‘zlar-ot, fe‘l, sifat va sonlar bo‘lib, ular obyektiv borliqni aks ettiradi. Yordamchi so‘zlar esa til birliklarining tejamkorlik prinsipiga muvofiq nutqiy takroni qisqartiradi, takrordan qutqaradi. Demak, yordamchi so‘zlar, asosan, mustaqil so‘zlarni bog‘lash yoki ularni qisqartirish uchun xizmat qiladi.

M.V.Lomonosov rus ilmiy terminologiyasining boyishiga, mukammallashishiga katta hissa qo‘shdi. U rus tili asosida tushunarli, aniq, ona tili lug‘at tarkibiga asoslangan ilmiy terminologiyani ishlab chiqdiki, bunga oid terminlarning aksariyati hozirda ham o‘z kuchini yo‘qotgani yo‘q. Masalan, предложный падеж, земная ось, кислота, магнитная стрелка, закон движения, маятник, чертёж, опыт, наблюдение, северное сияние, частицы, явление va boshqalar.

M.V.Lomonosov o'zining «Ritorikaga oid qisqacha qo'llanma» (1748) asarida gap nazariyasi haqida atroflicha ma'lumot beradi. Shu bilan rus sintaksisining asosini yaratadi.

U «Rossiya tilidagi cherkov kitoblarining nafi haqida» asarida uch stil (uslub) haqidagi nazariyani rivojlantirdi. Olim rus adabiy tilidagi so'zlarning ma'nosi, qo'llanishi, faollik darajasi, qanday o'rinlarda ishlatilishi, emotsional-ekspressiv xususiyatlari kabilarni o'rganib, mazkur tildagi uch asosiy uslubni - yuqori, o'rta va quyi uslublarni ajratadi.

Yuqori uslub – slavyan – rus so'zlaridan tuzilib, bunda qahramonlik qasidalari, prozaik nutqlar tuziladi.

O'rta uslub – rus tilida qo'llanadigan so'zlardan tuzilib, unda sahna asarlari, maktublar, hajviy asarlar yoziladi.

Quyi uslub – cherkov – slavyan tilida mutlaqo uchramaydigan ruscha so'zlardan iborat bo'lib, u orqali komediya, epigrammalar, ashulalar va prozada esa maktublar hamda ish qog'ozlari yoziladi.

Xullas, M.V.Lomonosov o'z tadqiqotlarida fonetika, so'z yasallishi, morfologiya va sintaksis sohalariga oid rus tili materiallarini kuzatish va umumlashtirishga asoslangan empirik metodga qat'iy amal qiladi.

Jonli rus tiliga asoslangan M.V.Lomonosov grammatikasi juda katta shon – shuhratga ega bo'lib, A.Vostokovning «Rus grammatikasi» asarigacha bo'lgan davrda – deyarli 80 yil rus tilining asosiy, yetakchi grammatikasi vazifasini o'tadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. M. V. Lomonosov kim, uning “Rus grammatikasi” asari qanday grammatika?
2. M. V. Lomonosov grammatika haqida nima deydi?
3. M. V. Lomonosov rus tilidagi qanday uslublarni farqladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Rossiya grammatikasi – rus tilining birinchi ilmiy grammatikasi bo'lib, unda so'z, orfoepiya, orfografiya, ot, fe'l, ko'mak-chi va

sintaksis masalalari haqida ma'lumot beriladi.

2. Uch uslub (stil) haqidagi nazariya – yuqori, o'rta va quyi uslublar hamda ularning har biriga xos xususiyatlar haqidagi fikrlar.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.

2. В.В.Виноградов. История русских лингвистических учений.- М., 1978.

3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений.- М., 1979.

IV. KOMPARATIVISTIKA

(qiyosiy – tarixiy tilshunoslik)

XVIII asrgacha til o'zgarish hodisa deb hisoblangan. Aynan mana shu asrdan boshlab, tilga bunday qarash o'zgardi, ya'ni, XVIII asrning diqqatga sazovor eng katta xizmati shundaki, u tilga o'zgaruvchi, rivojlanuvchi hodisa sifatida baho berdi. Aniqrog'i, ushbu davrda Sharl de Bros, Jan-Jak Russo, Monboddo, Adam Smit, Pristli, Gerder va boshqalar tillarning tarixiy taraqqiyoti g'oyasini qo'llab, uni rivojlantirdilar.

XIX asrning boshlariga kelib, tilshunoslikka alohida fan sifatida qarash g'oyasi qat'iy tus oldi, ya'ni, XIX asrning birinchi choragida tilshunoslikda faktlarni yig'ish, ularga e'tibor berish g'oyasidan qiyosiy-tarixiy g'oyaga-nuqtayi nazarga burilish, o'tish yuz berdi. Albatta, XIX asrning boshlariga kelib, nuqtayi nazarlarning o'zgarishiga lisoniy kuzatishlar, bu kuzatishlardan kelib chiqqan muayyan jiddiy fikrlar sabab bo'ldi. Aniqrog'i, XIX asrdan ancha oldin ayrim tillar o'rtasida o'xshashlik borligi aniqlansa-da, ammo uzoq vaqtlar davomida ushbu o'xshashlikning sabablari ilmiy jihatdan yoritib berilmadi, olimlar o'xshashlik sabablarini tushuntirib bera olmadi. XIX asrning boshlariga kelib, turli mamlakatlardagi ayrim tilshunoslar deyarli bir vaqtda bir qancha tillar o'rtasidagi sistematik o'xshashlikni faqatgina ularning qarindoshligi bilan - bir umumiy qadimiy bobotildan kelib chiqqanligi bilan, keyinchalik esa har biri alohida, mustaqil rivojlanganligi bilangina tushuntirish mumkin, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek, tillar o'rtasida o'xshashlik mavjudligi g'oyasining maydonga kelishida fanga tarixiy yondashish yuzaga kelganligi - til hodisalari tarixiylik jihatidan izohlana boshlanganligi bilan, tilshunoslikka romantizm g'oyalarining ta'siri, ya'ni, jonli tillarning o'tmishini o'rganishga undash g'oyasi bilan hamda sanskrit (qadimgi hind adabiy tili)¹ bilan yaqindan tanishish kabilar tillar o'rtasidagi o'xshashlikni ularning qarindoshligiga ko'ra

¹ XVI asrda italyan savdogar sayyohi Flippo Sossetti Hindistonda 5 yil (1583-1588) yashashi natijasida hind tili bilan italyan tili o'rtasida o'xshashlik borligini aniqlaydi va sanskritdan namuna sifatida keltirilgan bir qancha so'zlar bilan fikrini isbotlaydi.

izohlash mumkinligiga olib keldi. Masalan, Bengaliyada xizmat qilgan ingliz sharqshunosi va huquqshunosi Vilyam Djons (1746–1794) sanskrit tilini yunon va lotin tillariga qiyoslab, ular o‘rtasida yaqinlik, qarindoshlik borligi haqidagi fikrlarni, ma’lumotlarni qat’iy aytdi.

Nemis olimi Fridrix Shlegel (1772–1829) esa o‘zining mashhur «Hindlarning tili va donoligi» asarida sanskrit tilining nafaqat lug‘at tarkibida, balki grammatik munosabatida ham lotin, grek, german va fors tillariga qarindosh ekanligini, ularning kelib chiqishiga ko‘ra umumiy asosga egaligini qayd etadi.

Demak, tillarni qiyosiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik jihatidan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat’iy tan olinishiga zamin yaratdi.

Ushbu jarayonda qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, qiyoslash tillarni o‘rganishda usul, vosita sifatida, tillarga tarixiylik nuqtayi nazaridan yondashish esa tadqiqotning prinsipi (bosh g‘oyasi, maqsadi) sifatida namoyon bo‘ldi.

Ta’kidlash shart, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishigina tilshunoslikning fan sifatida tan olinishiga, boshqa fanlar qatoridan mustahkam o‘rin egallashiga olib keldi. Chunki mana shu metodgina til haqidagi fanga chinakam, haqiqiy ilmiylik g‘oyasini berdi, ilmiylik ruhini kiritdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi bilan tilshunoslik ham tarixiy, ham ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asosga ega bo‘ldi.

Eslatish joizki, Mahmud Koshg‘ariy, Vilyam Djons, Fridrix Shlegel kabi olimlarning ham qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidagi xizmatlarini inkor qilib bo‘lmaydi. Ular qiyosiy-tarixiy metodning ochilishiga jiddiy, chinakam yaqinlashishdi. Ammo qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishida Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm, Aleksandr Vostokovlarning xizmatlari nihoyatda katta bo‘lib, ular ijodkor (novator) tilshunoslar sifatida maydonga chiqdi.

Qiyosiy-tarixiy metod ilmiy-tekshirish usullarining muayyan sistemasi bo‘lib, o‘z oldiga qarindosh tillarni qiyoslash orqali o‘rganib, u yoki bu tilning tarixini, undagi o‘zgarishlarni, lisoniy

hodisalarning mohiyatini, uning taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ko'rsatib berish, tushuntirish vazifasini qo'yadi.

Hind-Yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish jarayoni to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1. Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidan to yosh grammatikachilargacha bo'lgan davr (XIX asrning birinchi choragi-1870).

2. Yosh grammatikachilar davri (1870-1890).

3. Yosh grammatikachilar davridan to F. de Sossyurning «Umumiy tilshunoslik kursi» asari va xet yozma yodgorliklarini o'qib, mazmun-g'oyasini aniqlashgacha bo'lgan davr (XIX asrning oxiri va XX asrning ikki o'n yilligi).

4. F. de Sossyur g'oyalaridan bizning davrimizgacha bo'lgan davr.

X

X

X

Birinchi davr, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishidan boshlab, yosh grammatikachilargacha bo'lgan davrni, ya'ni, taxminan 1816–1870-yillarni o'z ichiga oladi.

Ushbu davrning yetakchi, bosh yo'nalishi qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bo'ldi.

Birinchi davr ikkiga:

1. F. Bopp – V.Gumboldt.

2. A.Shleyxer – G. Shteyntal bosqichlariga bo'linadi.

BIRINCHI BOSQICH

(F.Bopp – V.Gumboldt bosqichi)

F.Bopp – V.Gumboldt bosqichi XIX asrning ikkinchi o'n yilligining o'rtalaridan to'rtinchi o'n yillikning oxirlarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Ushbu davr qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi, ochilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bilan xarakterlanadi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm hamda A.Vostokovlardir.

Frans Bopp

Frans Bopp (1791–1867) buyuk nemis tilshunosi - sanskrit mutaxassisi, Berlin universiteti professori. U 1816-yilda «Sanskrit tilining tuslanish sistemasi va uni grek, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish sistemasiga qiyoslash» asarini yozdi.

F.Bopp qayd etilgan tillarda mavjud grammatik shakllarni - tuslanish formalarini qiyoslash asosida ushbu tillar o'rtasidagi umumiylikni, o'xshashlikni ochib berdi. U qiyoslash metodi bilan qiyoslanayotgan tillarning dastlabki holatini, ko'rinishini tiklash mumkin, degan fikrni ilgari surdi. Shunga ko'ra, 1816-yil to'liq ma'noda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning tug'ilish-yaratilish yili deb e'tirof etiladi.

F.Boppning kashfiyoti, yangiligi nimada? Yuqorida aytilganidek, ko'pgina olimlar - V.Djons, Fr.Shlegel kabilar hind-Yevropa tillari bir bobotildan kelib chiqqan, qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi, degan fikrni aytishgan.

F.Boppning xizmati shundaki, u qarindosh tillarning materiallari asosida sistemaga asoslangan, sistema xarakteridagi umumiy nazariyani qurib berdi. U fe'llarning qo'shimchalarini qiyoslab, hayratlanarli darajaga keldi, ya'ni, ma'lum bo'ldiki, hind-Evropa tillarida nafaqat alohida o'xshash hodisalar mavjud, balki ushbu tillarda o'zaro o'xshashlikning, o'zaro muvofiqlikning butun bir sistemasi-grammatik sistemalarning umumiyliigi, o'xshashligi mavjudligi aniqlandi. F.Bopp uchun tillar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlik faqat vosita edi, xolos. Maqsad esa boshqa, ya'ni, qiyoslanayotgan tillardagi grammatik shakllarning eng qadimiy, dastlabki ko'rinishini-shaklini ochib berish jarayonida bir tilga xos hodisani boshqa til faktlari yordamida yoritish, tushuntirish edi. Anig'i, muayyan tilga oid shakllarni (so'z formalarini) boshqa tildagi shakllar (so'z formalari) orqali tushuntirish, izohlash edi. Ushbu nuqtayi nazar F.Bopp tadqiqotlarining yangiligidir. U shu bilan qiyosiy-tarixiy metodning asosini yaratdi.

F.Bopp 1833–1852-yillarda uch tomдан iborat bo‘lgan «Sanskrit, zend, arman, grek, lotin, litva, eski slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi» nomli asosiy asarini e‘lon qildi. Bu asarda sanskrit tiliga asoslangan holda ayrim grammatik formalarning taraqqiyotini va ularning dastlabki manbalarini aniqlash mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

F.Bopp o‘z ta‘limoti, asarlari bilan o‘sha davrda ma‘lum bo‘lgan barcha hind-Evropa tillarining qarindoshligini isbotlab berishga erishdi. Uning izlanishlaridan hali u davrda ochilmagan, noma‘lum bo‘lgan xet, toxar kabi tillargina chetda qoldi. F.Bopp tilshunoslikka hind-Yevropa tillari degan terminni ham olib kirdi.

U o‘z tadqiqotlarida, asosan, morfologiya bilan shug‘ullandi, fonetika, sintaksis-gap shakllari, qo‘llanishi, gap tuzilishi kabi masalalarga e‘tibor bermadi.

F.Bopp tillarning qarindoshligi masalasida ham jiddiy xatolarga yo‘l qo‘ydi, ya‘ni, u kichik Polineziya va janubiy Kavkaz tillarini ham asossiz ravishda hind-Yevropa tillariga kiritdi.

Rasmus Rask

F.Bopp bilan deyarli bir vaqtda, ammo unga mutlaqo bog‘liq bo‘lmagan holda hind-Yevropa tillarining qiyosiy-tarixiy tadqiqi bilan daniyalik buyuk tilshunos prof. Rasmus Xristian Rask (1787 – 1832) ham shug‘ullandi.

R.Rask 1811- yilda «Island tili bo‘yicha qo‘llanma» nomli birinchi ishini e‘lon qildi. Ushbu tadqiqotidayoq F.Boppdan ham oldin grammatik ko‘rsatkichlarni, ayniqsa, qo‘shimchalarni qiyoslashning muhimligini aytib o‘tdi. Ayni vaqtda u, F. Bopp g‘oyalarini to‘ldirgan holda, leksik qiyoslashga ham katta ahamiyat berdi va bu jarayonda dastavval eng zaruriy tushunchalar, hodisalar va predmetlar bilan bog‘langan leksikani hisobga olinishini to‘g‘ri ta‘kidladi.

1818-yilda R.Raskning «Qadimgi shimol tili sohasidagi tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi» nomli asosiy asari e‘lon qilindi. U tadqiqotda german, litva, slavyan, lotin va grek tillarining qarindoshligini isbotlab berdi.

Ushbu asarning 2-qismi «Frakiy tili haqida» nomi bilan 1822-yilda nashrdan chiqdi. Ishda island tilining o'rnini belgilagan holda uning got tillari guruhiga va frakiy (grek va lotin) tillariga bo'lgan munosabatini o'rgandi.

R.Rask asarlarida so'zlarning o'z ma'nolarini o'zgartirishi mumkinligiga e'tibor beradi. Shuningdek, tub va o'zlashgan so'zlarning o'ziga xos xususiyatlarini qayd etadi, lisoniy hodisalarni tadqiq qilishda so'zni mukammal morfologik tahlil qilish lozimligini tavsiya qiladi.

U boltiq tillari slavyan tillari bilan ma'lum bog'liqlikka ega bo'lsa-da, ammo ayni tillar hind-Yevropa tillarining mustaqil shahobchasi, tarmog'i hisoblanadi, degan haqqoniy fikrni birinchi bo'lib ilgari suradi.

R.Rask, F.Bopdan farqli, hind-Yevropa tillarini boshqa til oilalari (masalan, kavkaz-yafetik tillari va Indoneziya tillari) bilan qorishtirmaydi. Shuningdek, u o'z tadqiqotlarida sanskrit tiliga murojaat qilmaydi.

Xullas, R.Rask tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy metodning va germanistika fanining asoschilaridan biri sifatida faxrli o'rinni egallaydi.

Yakob Grimm

Mashhur nemis tilshunosi Yakob Grimm (1785–1863) qiyosiy-tarixiy metod yordami bilan german tillarini tadqiq qildi. Ya.Grimmning to'rt tomdan iborat «Nemis grammatikasi» asari tilshunoslik tarixida muhim o'rin tutadi. U ushbu salmoqli asarida nemis tili tarixiy grammatikasini boshqa barcha german tillari bilan qiyoslagan holda beradi.

Asar I tomining birinchi nashri 1819-yilda, mazkur tomining butunlay, tubdan o'zgargan ikkinchi nashri 1822-yilda chop etiladi. Mazkur tomdan german tillarining tarixiy fonetikasi hamda german tillaridagi undoshlarning siljishi, «ko'chish» qonuni o'rin olgan, ya'ni, Ya.Grimm (R.Rask, Ya.Bredsdorflar kabi) undoshlarning siljishini isbotlab beradi. Masalan, hind-Yevropa tillariga oid b, d, g – german tillarida p, t, k ga; hind-yevropacha p, t, k – germancha f, th, h ga siljigan, ko'chgan, o'tgan.

Ushbu jarayon fonetik qonunlarning tan olingan dastlabki, birinchi namunasi edi. «Nemis grammatikasi» asarining barcha tomlari 1837-yilda yakunlandi.

Ya.Grimmning «Nemis tili tarixi» asari esa 1848-yilda eʼlon qilinadi. U jamiyat tarixini oʻrganishda tilning asosiy, eng muhim manba ekanligini aytadi va tilni u yoki bu xalqning madaniy-tarixiy taraqqiyotining mahsuli deb hisoblaydi. Shunga koʻra, Ya.Grimm «Bizning tilimiz bizning tariximizdir» degan gʻoyani ilgari suradi. Haqiqatan ham – shunday. Ya.Grimm ushbu asarida «Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq guvoh bor. Bu tildir», deydi.

Ya.Grimm «Nemis lugʻati» asarida (birinchi tomi 1854-yilda, oxirgi tomi 1960-yilda eʼlon qilindi) nemis shoiri Lyuterdan tortib, Gyotegacha boʻlgan nemis tili leksikasini qamrab olishga, koʻrsatib berishga harakat qildi.

Aleksandr Xristoforovich Vostokov

Taniqli rus tilshunos olimi, akademik (1841) A.Vostokov (1781–1864) tugʻma soqov boʻlib, Sankt-Peterburgdagi Rumyansev muzeyi kutubxonasiga boshchilik qilgan.

A.Vostokov slavyan tili materiallari asosida tadqiqot ishlarini olib boradi. U, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri hisoblanadi.

Olim «Slavyan tili haqida mulohazalar» (1820), «Rus grammatikasi» (1831), «Viloyat buyuk rus tili tajribasi» (1852), «Cherkov slavyan tili lugʻati» (1858–1861) kabi qator eʼtiborga loyiq ishlarni yaratdi.

A.Vostokov tadqiqotlari yangi boy faktik materiallarga asoslangan boʻlib, slavyan tilining taraqqiyotiga katta taʼsir koʻrsatdi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metodning qatʼiy qaror topishiga ham imkon yaratdi.

A.Vostokovning 1820-yilda eʼlon qilgan «Slavyan tili haqida mulohazalar» maqolasi unga katta shuhrat keltirdi. Olim bu asarida slavyan filologiyasiga oid masalalarga toʻxtalib, hind-Yevropa tillarining slavyan tillari oilasiga mansub rus tilining eski slavyan, polyak va serb tillariga boʻlgan munosabatini aniqlaydi, izohlaydi.

A.Vostokovning qayd etilgan maqolasi tarixiy fonetika sohasidagi dastlabki ish hisoblanadi.

A.Vostokov 1842-yilda «Rumyansev muzeyidagi rus va slavyan qo‘lyozmalarining tasviri» nomli ko‘p yillik mehnatining natijasini e‘lon qiladi. Ushbu tadqiqotida eski slavyan tilining shoxobchalari bo‘lgan bolgar, serb, rus va janubiy rus (ukrain) tillarini izchillik bilan farqlaydi. Bu esa amaliyotda eski slavyan tilining taraqqiyoti va undagi o‘zgarishlarni davrlashtirishga, ya‘ni, qadimgi (IX-XIV), o‘rta (XV-XVI) va yangi davrlarga bo‘lishga imkon beradi.

A.Vostokov slavyan tillariga tarixiylik nuqtayi nazardan yondashishni ilk bor boshlab bergan olimdir. U tarixiy prinsipga amal qilgan holda eski slavyan tilidagi burun unlilarini aniqlaydi, ayrim harflarning talaffuzini belgilaydi, so‘z turkumlarining (masalan, sifat, ravishdoshlarning) paydo bo‘lish vaqti bilan bog‘liq ayrim fikrlarni bayon qiladi.

Xullas, Rossiyada qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, slavyan tillari oilasiga mansub tillarni o‘rganish, ayni tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida tadqiq qilish, ularni davrlashtirish kabilar dastavval akademik A.X.Vostokov nomi bilan bog‘liqdir.

Hind-Yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o‘rganishning birinchi davri, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bo‘ldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Qaysi asrdan boshlab, tilga qanday hodisa sifatida yon-dashildi?
2. Qaysi asrdan boshlab, qaysi tillar o‘rtasida o‘xshashlik borligi va uning sabablari aytiladi?
3. Hind-Yevropa tillarini qiyosiy-tarixiy o‘rganish qaysi davr-larni o‘z ichiga oladi?
4. Birinchi davrning muhim xususiyati nimada?
5. Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari kimlar?

Asosiy tushunchalar:

1. Komparativistika – qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.
2. O‘zaro o‘xshash tillar – qarindosh tillar, tarixan bir umumiy

qadimiy bobotildan kelib chiqqan, keyinchalik mustaqil rivojlangan tillar (masalan, sanskrit, lotin, grek, arman va fors tillari).

3. Qiyosiy-tarixiy metod – tillarni tarixiylik prinsipi asosida o‘zaro qiyoslab o‘rganuvchi, ularga xos umumiy va farqli jihatlarni aniqlovchi, shu yo‘l bilan ularning qarindoshligini isbotlovchi usul.

Adabiyotlar:

1. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. М., 1956.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик.- Т., 1972.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание.- М., 1974.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975
6. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений.- М., 1979.

Vilgelm Fon Gumboldt va umumiy tilshunoslik

Germaniyaning eng buyuk olimlaridan biri bo‘lgan V.Gumboldt (1767–1835) har tomonlama bilim sohibi edi. U tilshunoslik, adabiyot nazariyasi, falsafa, davlat huquqi, siyosat va diplomatik faoliyat bilan shug‘ullanadi, Berlin universitetining asoschisi hamda davlat arbobi hisoblanadi.

V.Gumboldtning til bilimi nihoyatda keng bo‘lib, ulkan olim nafaqat hind-Yevropa tillarini bilar, balki dunyoning boshqa tillari – bask tilidan tortib, Amerikaning kichik Polineziya va mahalliy aholisining (indeyetslarning) tillari haqida ham chuqur bilimga, ma’lumotga ega edi.

V.Gumboldt asarlari, g‘oyalari, konsepsiyalari bilan umumiy nazariy tilshunoslikka asos soldi. Buyuk olim tilshunoslikning, idealistik ruhda bo‘lsa-da, qator eng muhim va murakkab muammolarini hal qilib berdi, ta’limotlar yaratdi. Shu tufayli u jahon tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta ta’sir

ko'rsatdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lgan F.Bopp uni hurmat bilan tilga olsa, G.Shteyntal, A.Shleyxer, K.Fosler, A.Pott, G.Kursius, A.Potebnya, I.A Boduen de Kurtene kabi taniqli va mashhur tilshunoslar o'zlarini uning shogirdi deb hisoblaganlar.

Agar F.Bopp umumiy, nazariy g'oyalardan, qarashlardan chetlashib, asosan, faktlar yig'ish, ularni qiyoslash, ular orasidagi munosabatlarni, bog'liqliklarni aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, V.Gumboldt nazariy, falsafiy g'oyalar bilan, tilning ilmiy nazariyasini yaratish bilan mashg'ul bo'ldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtning tilshunoslikdagi ahamiyatini, o'rmini I.Kant va Gegellarning jahon falsafasi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin.

V.Gumboldtning umumiy tilshunosligini til falsafasi deb aytish mumkinki, bu falsafa eng oliy lisoniy umumlashmalarni va uzoq davrlarda ham tilshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan xulosalarni qamrab oladi.

V.Gumboldt til falsafasini tiklab, uning obro'-e'tiborini ko'tardi va ayni falsafaga butunlay yangi yo'nalish berdiki, bu yo'nalish qiyosiy-tarixiy metod bilan zich bog'langan holda, uning asosida yuzaga keldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtgacha bo'lgan nazariyalar bo'sh, mustahkam asosga ega bo'lmagan, shunchaki, yuzaki nazariyalar edi. V.Gumboldt esa tilning ilmiy nazariyasini, til falsafasini til hodisalariga qiyosiy-tarixiy metodni qo'llash asosida qurdi, yaratdi. Natijada uning ta'limoti, lisoniy qarashlari tilshunoslik fanining taraqqiyotiga uzoq yillar davomida samarali xizmat qildi.

V.Gumboldt 1820-yilda Berlin akademiyasida «Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o'rganish haqida» degan mavzuda ma'ruza qiladi. Ushbu mavzudagi ma'ruza uning tilga oid dastlabki tadqiqoti bo'lib, muallif unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini o'rtaga tashlaydi va uni asoslab beradi.

Shuningdek, olim ma'ruzasida qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo'lib chiqadi. U o'zigacha bo'lgan, ya'ni, har bir tilning o'ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv

umumiy grammatikani – Por Royal grammatikasini inkor qiladi. V.Gumboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani - fikrni ifoda etishning, yetkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi.

V.Gumboldt hayotining oxirgi yillarida o‘zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafotidan so‘ng akasi A.Gumboldt tomonidan 1836–1840-yillarda nashr qilindi.

V.Gumboldtning qayd etilgan tadqiqotlarining bevosita nazariya bilan bog‘liq kirish qismi nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma’naviy taraqqiyotiga ta’siri» deb nomlanib, turli tillarga – 1859-yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi.

V.Gumboldt aynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o‘zining tilga bo‘lgan nazariy – falsafiy qarashlarini mukammal bayon etadi.

U tadqiqotlarida tilga aloqa vositasi sifatida, predmetlarni anglatish vazifasini bajaruvchi sifatida baho beradi. Ayni vaqtda olim tilning murakkab o‘zaro qarama - qarshi xususiyatlardan iborat ko‘p jihatli hodisa ekanligini qayd etadi.

V.Gumboldt tilni mukammal o‘rganishda, unga xos belgi-xususiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o‘ziga xosligini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, ya’ni, o‘zaro zid, qarama-qarshi qo‘yish usulini qo‘llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini birma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta’limotlarni, g‘oyalarni yaratadiki, bu ta’limot va g‘oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondash hodisalarning, til bilan bevosita aloqador, bog‘liq jarayonlarning o‘zaro dialektik munosabatda ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Xullas, V.Gumboldtning tilni o‘rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiya – til hodisalariga dialektik zidlik asosida yondashishi jahon tilshunosligi - lisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo‘ldi¹.

¹ V.Gumboldtning til antinomiya haqidagi fikrlari “Tilning ta’riflari” bo‘limida to‘liq bayon qilinadi.

V.Gumboldt o‘z asarlarida tilning so‘z va grammatik qoidalardan iboratligini, til birligi bo‘lgan so‘zning esa tushunchani ifodalaydigan belgi, ramz ekanligini to‘g‘ri qayd etadi.

U har bir xalqning tilida o‘sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo‘lishini ta’kidlaydi.

V.Gumboldt lisoniy ta’limotining eng muhim nuqtalaridan biri til shakli (formasi) haqidagi ta’limot yoki, boshqacha aytganda, tilning ichki tuzilishi haqidagi nazariyadir.

V.Gumboldt ta’limotiga ko‘ra til formadir (shakldir). U til formasining bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini aytadi. Shulardan biri til formasining nutq tovushlaridan tashkil topishidir, ya’ni, nutq tovushlari tilning formasini hosil qilishidir. Yana biri til formasining sistema sifatida namoyon bo‘lishidir, ya’ni, har bir til elementi, birligi boshqa elementga ko‘ra mavjuddir, u bilan o‘zaro bog‘liqdir, aloqadordir. Shuningdek, til formasi ikki jihatning, ikki tomonning: moddiy va ruhiy, tashqi va ichki tomonlarning birligidan, bog‘liqligidan iboratdir.

Tilning tashqi formasi tilning materiyasi, ashyosidir, uning tovush sistemasidir. Aytilganidek, nutq tovushlari tilning shaklidir.

Nutq tovushlari muayyan ma’no ifodalovchi til birliklarini hosil qilishda qo‘llanadigan, ishlatiladigan shakldir.

Tilning ichki formasi til strukturalarining tashkil qilinish, fikrni tilda obyektivlashtirish usulidir, xalq ruhining ifodasidir. V.Gumboldt tilning ichki formasi haqidagi ta’limotida ichki formani xalqning ruhi bilan bog‘laydi, ya’ni, ichki forma xalq ruhining qandayligini ko‘rsatadi hamda so‘z orqali ifodalanadigan ma’nodir.

V.Gumboldt fikricha, xalqning tili uning ruhidir va xalq ruhi uning tilidir.

V.Gumboldtning ichki forma haqidagi ta’limotining xatosi shunda ediki, u tilning ichki formasini (shaklini) faqat milliy ruh bilan, xalq ruhi bilan va mutlaq g‘oya bilan bog‘laydi, ya’ni, u tillarning milliylik xususiyatini alohida tillarning aniq tarixiy taraqqiyotiga bog‘liq shart – sharoitlar bilan, xalq tarixi bilan, tilni yaratuvchi, uni o‘zida tashuvchi, undan foydalanuvchilar bilan bog‘liq holda tushuntirmaydi, balki tilning ichki formasini tillarning milliylik xususiyatini mavjud bo‘lmagan, vetarli darajada aniqlanmagan.

o'rganilmagan ruhiy ibtidoning namoyon bo'lishi bilan tushuntiradi. Aniqrog'i, V. Gumboldt nemis faylasufi I.Kant kabi ongni, ruhni alohida mavjud bo'lgan ibtido deb biladi va uni obyektiv mavjud bo'lgan moddiy tabiatga bog'liq bo'lmagan hodisa deb izohlaydi. Shu ta'limotdan kelib chiqib, u tilni ruhning butun majmuidan iborat deb, ta'riflaydi va til ruhga xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanadi deb, biladi. Uning fikricha, tilda xalqning ma'naviy qiyofasini aks ettiradigan ma'lum bir dunyoqarash ifodalanadi. Boshqa tilni o'rganish bilan go'yo dunyoqarash ham o'zgaradi. Shu fikr asosida V. Gumboldt tilning «ichki formasi» haqidagi ta'limotini yaratadi. «Ichki forma», uning fikricha, bir tomondan, xalqning ruhi qandayligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, so'z yasalishi, shakllanishi jarayonida ifodalanadigan ma'nodir.

V. Gumboldt nutq tovushlarini til formasi deb, so'zning nutqda qo'llangandagi qiyofasini so'zning grammatik formasi deb, ta'riflaydi. Uning bu fikrlari hamda «ichki forma» haqidagi ta'limoti, ayni ta'limotning idealistik jihatlari olib tashlansa, ushbu fikrlar umumtilshunoslikda hozir ham diqqatga sazovordir.

Aytish mumkinki, XIX asr tilshunoslik tafakkuri, taraqqiyoti V.Gumboldtning lisoniy nazariyalari asosida taraqqiy qildi. Uning ko'pgina lingvistik g'oyalari XIX va XX asr tilshunosligining rivojiga jiddiy ta'sir qildi.

Xullas, F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm, A.Vostokovlar qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli bo'lgan qiyosiy-tarixiy metodga asos solgan bo'lsalar, V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi.

X

X

X

Hind-Yevropa tilshunosligining XIX va XX asrning boshlaridagi taraqqiyot davrida Vilgelm Fon Gumboldt g'oyalarining ta'siri natijasida umum tilshunoslikda muayyan ta'limotlar, yo'nalishlar maydonga keldi. Bu ta'limotlar jahon tilshunosligida naturalizm (A.Shleyxer ta'limoti) va psixologizm (G.Shteyntal ta'limoti) va boshqa nomlar ostida namoyon bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Vilgelm Fon Gumboldt kim va u qanday tilshunoslikka asos soldi?
2. Vilgelm Fon Gumboldtning til haqidagi nazariy-falsafiy qarashlari qaysi asarida bayon etiladi?
3. Vilgelm Fon Gumboldtning til shakli (til shaklidir) ta'limotining asosiy g'oyasi nimadan iborat?

Asosiy tushunchalar:

1. Vilgelm Fon Gumboldt – umumiy nazariy tilshunoslikka – til falsafasiga asos solgan olim.
2. Til formasi – tilni forma deb talqin qiluvchi, tilning formasi nutq tovushlaridan tashkil topishini qayd etuvchi ta'limot.
3. Ichki forma – xalq ruhi bilan bog'lanib, xalq ruhining qandayligini aks ettiradigan hamda so'z orqali ifodalanadigan ma'nodir.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений.- М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1973.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание. -М., 1974.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975
6. Н.А.Баскаков, А.С.Содиқов, А.А.Абдуазизов. Умумий тилшунослик - Т., 1973

IKKINCHI BOSQICH

(A.Shleyxer – G.Shteyntal bosqichi)

Tilshunoslik taraqqiyotidagi birinchi davrning ikkinchi bosqichi Avgust Shleyxer va Geyman Shteyntal nomlari va ularning ta'limotlari bilan bog'lanib, ayni bosqich XIX asrning taxminan 50–60-yillarini o'z ichiga oladi.

Avgust Shleyxer Naturalizm

Umumiy nazariy tilshunoslikning – til falsafasining asoschisi bo'lgan V. Gumboldt tomonidan tilning sistema sifatida talqin qilinishi, tilning organizm, organik bir butunlik sifatida berilishi A. Shleyxer, F. de Sossyur, Ivan Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlariga ta'sir qildi, ularning lisoniy g'oyalarida kuzatildi.

XIX asrning o'rtalarida Yevropa tilshunosligida naturalizm¹ oqimi paydo bo'ldi. Ushbu oqimning mashhur vakili nemis olimi Avgust Shleyxer (1821–1863) edi.

A.Shleyxer tilshunoslikdan tashqari botanika va falsafa kabi fanlarni ham o'rgandi. U dastlab Bonn, so'ngra Praga, Iyen universitetlarining dotsenti va professori sifatida ma'ruzalar o'qidi, 1858 yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'zosi bo'ldi.

A.Shleyxer hind-Yevropa tillarining umumiy masalalari bilan shug'ullandi, Litva tilini o'rganib, jonli nutq bo'yicha tadqiqotlar olib bordi, xalq og'zaki ijodiga oid materiallar to'pladi. U, shuningdek, qiyosiy – tarixiy va tipologik yo'nalishda german, slavyan, boltiq tillari bilan ham shug'ullandi. A.Shleyxer tillarni qiyosiy o'rganishda tovushlarning qonuniy o'zgarishlariga e'tibor berishni talab qildi. U fonetikani fonologiya deb atadi va so'zda tovush, shakl hamda funksiyani farqladi.

Olim ayni vaqtda umumnazariy fikrlarni ham ilgari suradiki, bu fikrlar tilshunoslar tomonidan e'tibor bilan qabul qilindi. Ushbu

¹ Naturalizm –lotincha natura “tabiat” degani

fikrlar tovush qonuni, analogiya, tilning sistem xarakterga egaligi, soʻzning shakli va vazifasi haqidagi gʻoyalar bilan bogʻlanadi. A.Shleyxerning mazkur nazariy qarashlari «Nemis tili» (1860) asarida bayon qilinadi.

A.Shleyxer hind - Yevropa tillarining bitta bobotildan kelib chiqqanligi gʻoyasini ilgari surdi. U hind – Yevropa tillarining taraqqiyotini «shajara daraxti» jadvali orqali tushuntirdi, yaʼni, uning fikricha, qachonlardir hind – Yevropa bobotili mavjud boʻlgan, uning tarqalib ketishidan hozirgi hind – Yevropa tillari kelib chiqqandir.

A.Shleyxerning eng mashhur asari «Hind – german tillari qiyosiy grammatikasining kompendiumi»dir (1861). Bu asar oʻtgan yarim asr davomida hind – Yevropa tillarini qiyosiy oʻrganishning yakuni sifatida maydonga keldi va 15 yil ichida toʻrt marta nashr qilindi.

Kompendiumda¹ A.Shleyxer hind – Yevropa tilini (bobotilni) qayta tiklab, uning har bir shoxobchasi qanday rivojlanishini koʻrsatmoqchi boʻldi.

Umumiy tilshunoslikda A.Shleyxer dastavval naturalistik oqimning yoʻlboshchisi, tashkilotchisi sifatida tan olinadi. Uning naturalistik falsafasi «Darvin nazariyasi va til haqidagi fan» (1863) hamda «Insonning tabiiy tarixi uchun tilning ahamiyati haqida» (1865) kabi asarlarida oʻz ifodasini topgan.

A.Shleyxer naturalizmining - naturalistik falsafasining mohiyati uning tilni jonli, tabiiy organizm sifatida tushunishida koʻrinadi. U tilni jonli organizmlar kategoriyasiga kiritadi. Aniqrogʻi, A.Shleyxer tilning hayoti boshqa barcha jonli organizmlar - oʻsimliklar, hayvonlar hayotidan jiddiy farq qilmaydi. Tillar ham ular kabi oʻsib rivojlanadigan yetuk davrga, soʻngra esa oʻsishning eng yuqori darajasiga yetgan nuqtasidan borgan sari uzoqlashib, qariydigan davriga ega boʻladi, deydi.²

A.Shleyxerning tilga naturalistik qarashi – biologizmi, ayniqsa, Ch.Darvinning «Turlarning paydo boʻlishi va tabiiy tanlash» (1859) nomli eng muhim asarining eʼlon qilinishi bilan yana ham kuchaydi. «Tillar, -deydi Shleyxer, - insonning xohishidan tashqari paydo

¹ Kompendium –lotincha qisqartirish degani. U yoki bu fanga oid muhim, asosiy qoidalarni, tushunchalarni ixcham, loʻnda bayon etish.

² Qar: Хрестоматия по истории языкознания XIX и XX веков. - М., 1956.96-бет.

bo'lgan, o'sgan va ma'lum qonunlar asosida rivojlanadigan tabiiy organizmdir. Ular o'z navbatida qariydi va o'ladi». «Tillar tovush materiyasidan tashkil topgan tabiiy organizmlardir... tillarning o'sishi ma'lum qonuniyatlar asosida yuz beradi».¹

Ta'kidlash lozimki, tilga nisbatan «jonli organizm» birikmasining qo'llanishi aslida Shleyxergacha ham mavjud bo'lgan. Masalan, XVIII asr mutafakkirlari, ayniqsa, V.Gumboldt tilni to'xtovsiz o'zgarib boruvchi sistema sifatida yoki jonli organizm sifatida tushuntiradi. Ammo olim bu o'rinda tilga nisbatan organizm tushunchasini biologik ma'noda emas, balki falsafiy ma'noda qo'llaydi, ya'ni, til o'lik mexanizm, alohida til belgilarining mexanik birlashuvi emas, balki doimo rivojlanadigan, o'zaro bog'liqlikda bo'lgan sistemadir.

A.Shleyxer organizm terminini tilga bog'liq holda to'g'ri ma'noda – biologik ma'noda talqin qiladi va shu o'rinda xatoga yo'l qo'yadi. U tilning ijtimoiy ahamiyatiga yetarli e'tibor bermaydi. Haqiqatda esa prof. S.Usmonov aytganidek, «Tillar tug'ilmaydi, balki urug' tilidan qabila tiliga, qabila tilidan elat (xalq) tiliga, undan esa millat tiliga tomon taraqqiy eta boradi. Bu tarixiy jarayonda ayrim urug', qabila va elat tillari boshqa tillarga aralashib, singib ketishi ham mumkin. Bunday tillarni o'lik tillar deb atashadi. Ammo o'lik til organizm kabi butunlay o'lmaydi, uning elementlari boshqa tilda ma'lum darajada saqlanib qoladi».² Boshqacha aytganda, tillar ham paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va ba'zan «o'ladi». Ammo bu «o'lim» biologik emas, balki ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega. Til «o'ladi», qachonki shu tilda so'zlashuvchi jamiyat, xalq yo'q bo'lib ketsa.

O'z davrida qator tilshunos olimlar: Madvig (1842), Maks Myuller (1861), A.A. Potebnya (1862), I. Boduen de Kurtene (1871) tilni jonli organizm deb atalishiga, tilni biologik ma'nodagi organizm bilan tenglashtirilishiga qat'iy qarshi chiqadilar va shunday fikrlarni qat'iy tanqid ostiga oladilar. Jumladan, «Til organizm emas» (Boduen), «Tilni organizm deb atash, demak, u haqda hech narsa demaslikdir» (Potebnya). «Organizm mustaqil yashaydi, so'z (til – R.R.) esa faqat inson bilan bog'liq holda uning nutq a'zosi

¹ O'sha asar, 95-bet.

² S.Usmonov. O'sha asar, 68-bet

orqali yashaydi» (Potebnya) va boshqalar.

Demak, til – tabiiy organizm emas, balki u ijtimoiy hodisa. Tillar shu tillardan foydalanuvchi jamiyat bilan, xalq bilan birga paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi. Til yo'q bo'lishi, «o'lishi», aloqa quroli sifatida qo'llanmasligi mumkin, agar shu tilning egasi bo'lgan jamiyat, xalq yo'q bo'lsa yoki boshqa tilga o'tsa, boshqa tilni aloqa quroli sifatida qabul qilsa. Binobarin, u - til aloqa quroli sifatida o'z vazifasidan butunlay «ozod bo'ladi».

A.Shleyxer ta'limotida naturalizmdan tashqari yana tilning «hayoti» va taraqqiyotidagi ikki davr haqidagi muvaffaqiyatsiz, asossiz farazlar, g'oyalar ham bo'lgan. Aniqrog'i, A.Shleyxer til hayotida ikki davrni ajratadi; 1) taraqqiyot davri (tarixgacha bo'lgan davr) va 2) inqiroz davri (tarixiy davr), ya'ni, u tilning «hayotini», taraqqiyotini 1) tillarning rivojlanish davri va 2) tillarning inqiroz davri kabi ikki asosiy davrga bo'ladi.

Tillar taraqqiyotiga, ularning «hayotiga» bunday qarash aslida naturalizm ta'limotidan kelib chiqadi. Qolaversa, u V.Gumboldt kabi tillarning taraqqiyotini inson ruhi, psixikasi bilan bog'laydi: «Tarix va til... – bu inson ruhining birdan-bir almashtirib turadigan faoliyatidir», deydi.

Xullas, A.Shleyxerning tilning ikki davri haqidagi ta'limoti, ya'ni, tilning taraqqiyoti uning inqirozi, tanazzulidir, degan g'oyasi qator tilshunoslardan tomonidan tanqid ostiga olindi.

A.Shleyxer, uning ayrim xato g'oyalariga qaramasdan, o'z davrining buyuk tilshunosi edi. Uning umumiy va qiyosiy – tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi, tilshunoslik tarixidagi xizmatlari nihoyatda kattadir.

A.Shleyxerning lisoniy ta'limoti, asosan, haqqoniy, materialistik edi. U o'zining «Qiyosiy – lisoniy tadqiqotlar» va «Nemis tili» asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni «talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash» deb ta'riflaydi. «Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir», deydi. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, «bir butunligi», ajralmas munosabatda ekanligi, shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, moddiy asosi, moddiy «quvvati» ekanligi kabi fikrlar, xulosalar kelib chiqadiki, bu o'z davri uchun yukasak, ilg'or g'oyalar edi.

A.Shleyxerning o‘z ta’limotida tilni jonli organizmga tenglash-tirishi aslida tilni o‘z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo‘lgan obyekt – sistema sifatida tushunishga, shunday fikrning qaror topishiga imkon beradi, tilni sistema va struktura deb tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, hind – Yevropa tillarining shajara daraxti sxemasining yaratilishi hamda tillarning morfologik tasnifining ishlab chiqilishi ham Shleyxer nomi bilan, uning lisoniy ta’limoti bilan bog‘lanadi.

Xullas, A.Shleyxer ta’limotida, aytilganidek, xato g‘oyalarning, qarashlarning mavjudligiga qaramay, u va uning izdoshlari – naturalizm yo‘nalishi, naturalizm maktabi tilga tabiiy – materialistik qarashni, ta’limotni olib kirdi va tilshunoslikda til o‘z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo‘lgan qismlardan iborat bir butun obyektidir – sistemadir, degan g‘oyaning qat’iy qaror topishiga, tasdiqlanishiga xizmat qildi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Avgust Shleyxer kim va u qaysi ta’limotga asos soldi?
2. Naturalizm ta’limotining asosiy g‘oyasi nimadan iborat?
3. A. Shleyxer organizm terminini qanday ma’noda qo‘lladi?
4. A. Shleyxer til taraqqiyotida qaysi davrlarni ajratdi, bu davrlar asoslimi?

Asosiy tushunchalar:

1. Avgust Shleyxer – tilshunoslikda naturalizm g‘oyasining asoschisi va qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda xizmatlari juda katta bo‘lgan olim.
2. Kompendium – hind-Yevropa tillarining taraqqiyoti qiyosiy o‘rganilib, ularning qadimiy bir bobotildan kelib chiqqanligi g‘oyasini asoslashga qaratilgan asar.
3. Naturalizm – tilni jonli, tabiiy organizm sifatida- biologik ma’noda talqin qiluvchi ta’limot.
4. Shajara daraxti – hind-Yevropa tillarining taraqqiyoti, rivojlanishi daraxt ko‘rinishida, shaklida berilgan chizma (rasm).

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. -М., 1974.
4. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
5. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.

Geyman Shteyntal Psixologizm

Falsafiy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan Vilgelm Gumboldt tomonidan tilning alohida shaxslarning ruhiy hayoti va tafakkuriga munosabati jihatidan o'rganilishi Geyman Shteyntal, Potebnya, Ivan Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlarida – umuman tilshunoslikdagi psixologik yo'nalishda davom ettiriladi. Tilshunoslikdagi psixologik oqimning – psixologizmning eng yirik vakili, asoschisi nemis nazariyotchi tilshunos olimi, Berlin universiteti professori G.Shteyntaldir (1823 – 1899). U umumiy tilshunoslik sohasida o'zini Gumboldtning shogirdi, uning g'oyalarini davom ettiruvchi deb hisoblaydi. Psixologizm sohasida esa u Iogann Gerbert (1776 – 1841) ta'limotining – assotsiativ psixologiyaning davomchisi edi. Ayni ta'limotga ko'ra narsa - hodisalar inson psixikasida o'zaro bog'liq holda bir – birlarini eslatadilar, esga tushiradilar.

Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizmni qattiq tanqid ostiga oldi. Psixologizm naturalizmdan farqli unga zid holda tilni xudoning yoki odam ruhining aksi, ko'rinishi, ifodasi deb talqin qildi. Shunga ko'ra, til sof psixik, ruhiy hodisa sifatida bayon qilindi. Psixologistlar tilning taraqqiyotini alohida shaxslarning tafakkuridagi, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog'liq deb hisobladilar.

Demak, tildagi hodisalarning asosida ijtimoiy hodisalar, ijtimoiy taraqqiyot–jamiyat taraqqiyoti emas, balki individual faoliyat, individual taraqqiyot, inson psixikasi, uning fikriy faoliyati yotadi, ular hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Ana shunday g'oyalar, qarashlar bilan qurollangan psixologizm vakillari, jumladan, G.Shteyntal ta'limotidagi eng muhim g'oya nutqning individual akti insonning faoliyatidan, ijtimoiy jarayondan ajralganligidir.

G.Shteyntalning lisoniy qarashlari, ta'limoti uning quyidagi qator ishlarida bayon qilinadi. Bular «Tillarning tasnifi til g'oyasining taraqqiyoti sifatida» (1850), «Tilning paydo bo'lishi» (1851), «Grammatika, mantiq va psixologiya» (1855), «Til qurilishining eng muhim tiplari xarakteristikasi» (1860), «Psixologiya va tilshunoslikka kirish» (1871), «Gumboldtning tilshunoslikka oid asarlari va Gegel falsafasi» (1848), «Falsafa, tarix, psixologiya va ularning o'zaro munosabati» (1863) va boshqalar.

Tilshunoslikdagi psixologik oqim vakillari tilni individual psixika faoliyatining maxsus mexanizmi, alohida inson ongidagi tasavvurlarning mexanizmi sifatida yoki xalq psixologiyasining spetsifik namoyon bo'lishi sifatida talqin qilishlarini talab qiladilar. Mazkur g'oyaning dastlabkisi individual psixologizm bilan bog'lanib, bunda alohida individ va uning psixikasi asos bo'lib hisoblanadi. Ushbu g'oyaning keyingisi esa ijtimoiy psixologizm bilan bog'lanadi. Ijtimoiy psixologizmning diqqat markazida xalq, jamiyat, millat turadi.

Xullas, tilshunoslikdagi psixologik yo'nalish naturalistik yo'nalish ta'limotiga qarshilik ko'rsatuvchi oqim sifatida, qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning psixologik yo'nalishi sifatida yuzaga keldi va tilshunoslikdagi lisoniy biologizmni chetlashtirdi.

G.Shteyntal individual psixologizm vakili sifatida maydonga chiqdi.

G.Shteyntal lingvistik ta'limotining psixologik asosi bo'lib, I.Gerbertning assotsiativ psixologiyasi hisoblanadi. Assotsiativ psixologiya inson ongining barcha faoliyatini tasavvurlar munosabatiga, psixik assotsiatsiyalar, aloqalar mexanizmiga bog'laydi, so'zni esa tasavvurlar kompleksi bilan, assotsiatsiyalar bilan bog'liq deb hisoblaydi.

Insonning psixik faoliyati fikrlash jarayoni sifatida tasavvurlar assotsiatsiyasidir, aloqasidir, bog'lanishidir.

Psixologizm tilni faqat tafakkur quroli va fikrni ifodalash vositasi sifatida belgilaydi.

Til psixologik konsepsiyasining jiddiy xatosi tasavvurlar rolining oshirib yuborilishi, tushunchalar rolining esa pasaytirilishi, kamaytirilishidir. Psixologizm tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o'ziga xosligini inkor qiladi.

Aleksandr Afanasevich Potebnya

Rossiyada tilshunoslikdagi psixologizm oqimining eng ko'zga ko'ringan yirik vakili rus va ukrain filologi A.A.Potebnyadir (1835 – 1891).

A.A.Potebnya rus, ukrain va jahon tilshunosligi fanining buyuk vakili bo'lib, slavyan va boltiq tillarining mashhur tadqiqotchisi hisoblanadi. Uning butun hayoti va ilmiy faoliyati Xarkov universiteti bilan bog'liqdir.

1856-yilda Xarkov universitetining tarix – filologiya fakultetini bitirgan A.A.Potebnya universitetda qoldiriladi va 1860-yilda «Slavyan xalq poeziyasidagi ba'zi belgilar (simvollar) haqida» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasini yoqlaydi.

U 1863-yilda ushbu universitetning dotsenti unvoniga sazovor bo'ladi. 1865-yilda Moskva arxeologiya jamiyatining haqiqiy a'ziligiga o'tadi, 1875-yilda universitet professori bo'ladi va shu yili Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'ziligiga saylanadi.

A.A.Potebnya ilmiy faoliyati davomida tilshunoslikning umumfalsafiy masalalari, umumiy tilshunoslik, sintaksis, semantika, etimologiya, fonetika, dialektologiya, adabiyot nazariyasi, folklor, etnografiya va boshqa muammolar bilan shug'ulianib, qator jiddiy asarlar yaratdi.

A.A.Potebnyaning eng muhim asarlari «Fikr va til» (1862) hamda IV tomdan iborat «Rus grammatikasidan lavhalar»dir (1874).

A.A.Potebnya ilmiy faoliyatining dastlabki davrlaridanoq keng qamrovli tilshunos sifatida ko'rindi. U birinchilardan bo'lib, A.Shleyxer ta'limotiga – uning biologizmi va hind – Yevropa tillari taraqqiyotining ikki davri (rivojlanish va inqiroz davri) haqidagi noto'g'ri nazariyalarga qarshi chiqdi.

A.A.Potebnya tilni xalqning ijodi, mahsuli deb hisoblaydi. U til o'zining obyektiv qonunlariga egaligini ta'kidlab, til hodisalarini til

sistemasining o‘zi orqali, o‘zi bilan bog‘lab tushuntirishga harakat qildi. Aniqrog‘i, A.A.Potebnya ta‘limotidagi bosh g‘oya til faktlarini, hodisalarini sistemada va tarixiy jarayonda o‘rganish bo‘ldi. U til hodisalarining izohini, sababini psixologiyadan emas, balki tilning o‘zidan qidirdi. Chunki A.A.Potebnya uchun til doimiy faoliyatdir. Demak, til doimiy faoliyat, jarayon ekan, unda lisoniy hodisalarning, yangiliklarning, o‘zgarishlarning to‘xtovsiz ravishda bo‘lib turishi tabiiy, mantiqiy bir holdir. Chunki til egasi bo‘lgan jamiyat doimo taraqqiyotda, rivojlanishda, «o‘shida»dir.

A.A.Potebnya fikricha, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi umumiylik har ikkovining ham aynan bir xalqqa, bir millatga tegishliligi bilan belgilanadi.

U til va tafakkur munosabatiga to‘xtalar ekan, fikrning hosil bo‘lishi va o‘zining ifodasini topishi, voqelikka aylanishi faqat til yordamida, til materialida yuz berishini ko‘rsatadi. Shuningdek, u tilning faqat tafakkur – fikrlash jarayoni bilangina emas, balki umuman inson psixikasi bilan bog‘liqligini qayd etadi.

U tillarni qiyosiy – tarixiy tekshirish bilan bevosita shug‘ullanmagan bo‘lsa-da, ammo ayni tadqiqot metodini yuqori baholaydi.

A.A.Potebnyaning grammatikadagi mazmun va shaklning o‘zaro ta’siri va murakkab munosabatini ochib berish bilan bog‘liq grammatik ta‘limoti rus tilshunosligi fanining qo‘lga kiritgan katta yutug‘i bo‘ldi.

A.A.Potebnya ta‘limotining muhimligi shundaki, tildagi forma bu faqat ifodalovchigina emas, balki ifodalanuvchi hamdir. Bunda ikki turdagi: real (mustaqil – leksik R.R.) va formal ma’nolar nazarda tutiladi.

A.A.Potebnya so‘zning real (yoki mustaqil) ma’nosida ikki turdagi, ikki xil ma’noni – yaqindagi ma’noni va uzoqdagi ma’noni ajratadi.

Yaqindagi ma’no bu tilga oid bo‘lib, izohli lug‘atlarda qayd etiladigan ma’no. Anig‘i, ushbu ma’no so‘zlovchi uchun ham, tinglovchi uchun ham – barcha uchun umumiy, tushunarli – xalqchil bo‘lgan ma’nodir, real, obyektiv ma’nodir. Shunga ko‘ra, o‘zaro fikr almashuvchilarda bir-birini o‘zaro tushunish, anglash jarayoni yuz beradi.

Uzoqdagi ma’no esa tilga oid bo‘lmay, balki muayyan

mutaxassislikka tegishli bo'lib, maxsus terminologik va predmet (ensiklopedik) lug'atda beriladi. Anig'i, ushbu ma'no individual - «shaxsiy» bo'lib, xususiyligi bilan – xalqchil emasligi bilan, barcha uchun bir xilda tushunarli bo'lmasligi – subyektivligi bilan ajralib turadi.

So'z masalasi, til va tafakkur munosabati masalasi kabi, A.A.Potebnya ta'limotining bosh g'oyasi hisoblanadi, uning asarlarida markaziy o'rinni egallaydi.

Har qanday so'z uch elementdan: tovushdan, tushunchadan va ma'nodan tashkil topadi. So'z tovushsiz bo'lishi mumkin emas. So'zdagi tovush, - deydi A.A.Potebnya, belgi emas, balki belgining qobig'i yoki uning formasi (shakli)dir, belgining belgisidir. So'z faqat tovushlar birligi bo'lmay, ayni vaqtda u tushuncha va ma'no birligidan ham iboratdir. So'zda tovushdan tashqari yana so'zning ichki formasini tashuvchi, ifodalovchi ma'noning belgisi ham mavjud. Ma'noning belgisi simvol (ramz) bo'lib, so'zlarni sistemaga aylantiradiki, u fikr va ma'noni shakllantirish va uzatish qobiliyatiga ega bo'ladi, ammo so'zning mazmunini hosil qilmaydi.

A.A.Potebnya so'zning haqiqiy hayoti nutqda amalga oshishini, so'zning ma'nosi esa faqat nutqda reallashishini ta'kidlaydi va so'zning nutqda har gal turlicha ma'no ifodalashini qayd etadi.

A.A.Potebnya fikricha, inson fikri mazmuniga ko'ra yo obraz yoki tushunchadir. Faqat so'z fikr taraqqiyotining vositasi, obrazni tushunchaga o'zgartirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

A.A.Potebnya so'z haqida – so'zning ichki formasi haqida fikr yuritar ekan, uning uchun ichki forma, dastavval, so'zning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida har qanday so'zni tushunish uchun imkon yaratadi. Shunga ko'ra, ichki forma so'zning «etimologik ma'nosi» yoki «so'zning eng yaqin etimologik ma'nosi» sifatida qaraladi.

Umuman, A.A.Potebnya, har bir so'zda tashqi formani, ya'ni, qismlarga ajraluvchi, bo'laklanuvchi tovushni va ichki formani – ma'noni farqlaydi.

Xullas, A.A.Potebnya o'zining lisoniy qarashlarida, ta'limotida tilshunoslik fanining murakkab va muhim masalalari haqida chuqur fikr yuritib, tilshunoslikdagi psixologizm oqimining vakillaridan farqli holda til va tafakkurni o'zaro bog'liq holda oladi, ularning

birini ikkinchisidan ajratmaydi. Ayni vaqtda mantiqiy va lisoniy kategoriyalarning ham o'ziga xosligini ta'kidlaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Geyman Shteyntal kim va u qanday ta'limotga asos soldi?
2. Psixologizm ta'limotining asosiy g'oyasi nimalardan iborat?
3. Psixologizmning naturalizmdan farqi nimada?
4. Aleksandr Afanasyevich Potebnya kim? va u til va tafakkur munosabatini qanday talqin qiladi?
5. A. A. Potebnyaning so'z haqidagi g'oyasi nimadan iborat?

Asosiy tushunchalar:

1. Geyman Shteyntal – tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi, tilni psixik hodisa sifatida talqin qiluvchi nazariyotchi olim.
2. Psixologizm – tilni inson ruhining aksi, ko'rinishi, til ruhiy hodisa deb talqin qiluvchi ta'limot.
3. A. A. Potebnya – psixologizm oqimining eng yirik vakili, slavyan va boltiq tillarining mashhur tadqiqotchisi. Uning lisoniy ta'limotidagi bosh g'oya til hodisalarini sistemada va tarixiy jarayonda o'rganishdir, til va tafakkurni o'zaro bog'liq holda olishdir. U so'zda tashqi formani – tovushni va ichki formani – ma'noni farqlaydi.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик -Т., 1972.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. -М., 1974.
- 4.Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики.- М., 1975.
5. В.Виноградов. История русских лингвистических учений.- М., 1978.
6. Н. А.Кондрашов История лингвистических учений. -М., 1979.

Ferdinand de Sossyur. Sotsiologizm. Sotsiologik tilshunoslik

Tilshunoslikda XX asr boshlarigacha faollik ko'rsatgan qator lisoniy oqimlarga: yosh grammatikachilar ta'limotiga, naturalizm va psixologizm kabi yo'nalishlarga, ularning qarashlari hamda g'oyalariга zid bo'lgan yangi ta'limot, mukammal bir g'oya maydonga keldi. Bu yo'nalishga tilshunoslikdagi sotsiologik ta'limot – sotsiologik maktab nomi berildi. Ayni ta'limot tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidlab, uning ijtimoiy vazifasini aloqa vositasi sifatida qat'iy belgiladi.

Eslatamiz, sotsiologik lingvistika o'z – o'zidan, bevosita paydo bo'lgani yo'q. U qadim davrdan boshlab, tilga - til va jamiyat masalalariga bo'lgan turlicha qarashlarning, yondashishlarning ijobiy natijasi, obyektiv mahsuli sifatida qaror topdi.

Tilshunoslikdagi sotsiologik ta'limotning asoschilari F. de Sossyur va Antuan Meyelardir.¹ Mana shu olimlar qayd etilgan yangi yo'nalishga «sotsiologik lingvistika» nomini berdilar.

Ferdinand de Sossyur

Ferdinand de Sossyur (1857–1913) buyuk tilshunos, original nazariyotchi, til haqidagi fan taraqqiyotiga juda katta va chuqur ta'sir ko'rsatgan donishmand olim. Shuning uchun ham F. de Sossyurni tilshunoslik olamida mashhur Frans Bopp, Vilgelm fon Gumboldt, Avgust Shleyxer, Ivan Boduen de Kurtenelar bilan bir qatorga qo'yishadi.

F. de Sossyur Shvetsariyada (Jenevada) tug'ilgan, millati fransuz – shvetsariyalik fransuz. U Jeneva, Leypsig va Berlinda ta'lim oldi.

F. de Sossyurning 20 (ba'zi manbalarda 21) yoshida e'lon qilgan mashhur asari hind – Yevropa tillarini –ulardagi unlilar sistemasini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, u ayni tillar vokalizmini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu asar «Hind – Yevropa tillaridagi dastlabki unlilar sistemasining tadqiqi» deb

¹ A.Meye (1866-1936) fransuz tilshunosi, hind-Yevropa qiyosiy-tarixiy tilshunosligining buyuk vakili, F.de Sossyurning shogirdi. A.Meye til masalalariga oid 24 ta kitob va 540 ta maqola e'lon qilgan. Qar: Я.В.Лоя. История лингвистических учений, 208-бет.

nomlanib, 1879-yilda nashr qilindi. Mazkur asar hind - Yevropa tillarini o'rganishga, qiyosiy – tarixiy metod taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

F. de Sossyur ilmiy - tadqiqot ishlari bo'yicha 1880-yilda Leypsigda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi, 1881-yilda Parijga kelib, german tillari, hind - Yevropa tillarining qiyosiy grammatikasi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi. 1891-yildan boshlab, u Jenevada professor lavozimida ilmiy - amaliy, pedagogik faoliyatini davom ettirdi.

1906-yildan boshlab, F. de Sossyur umumiy tilshunoslik kafedrasiga rahbarlik qildi. 1906 - 1911-yillarda uch marta umumiy tilshunoslik kursi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi.

F. de Sossyur vafotidan keyin 1916 yilda uning shogirdlari Sharl Balli va Albert Seshelar o'zlari yozgan qo'lyozmalar asosida ustozlarining ma'ruzalarini to'plab, tartibga solib, kitob holida nashr qildilar. Shunday qilib, F. de Sossyurni dunyoga tanitgan, uni buyuk tilshunoslar qatoriga qo'ygan, hozirgi zamon tilshunosligining taraqqiyotiga juda katta ta'sir qilgan «Umumiy tilshunoslik kursi» fundamental asari maydonga keldi. Ayni asar 1931-yilda nemis tilida, 1933-yilda esa rus tilida nashr qilindi.

F. de Sossyur lisoniy ta'limotining muhim jihatlari quyidagilar:

1. Tilshunoslik fanining birdan - bir haqiqiy obyekti tildir. Demak, tilni psixologiya, mantiq, fiziologiya kabi fanlar nuqtayi nazaridan emas, balki bevosita tilshunoslik fani asosida tekshirish lozim.

2. Til sistemadir. Til sistem tuzilishga ega bo'lgan, sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir. Demak, til hodisalari, til faktlari o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, bir – birini talab etadigan, taqozo qiladigan belgilardir. Anig'i, til belgilari til sistemasining elementlari, birliklari sifatida bir-birini belgilaydi. Ular o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga, aloqaga kirishib, bir butunlikni – til sistemasini hosil qiladi.

3. Til g'oya (fikir, ma'no) tashuvchi belgilar sistemasidir. Til belgisi (birligi, elementi) ikki tomonga: a) ifoda tomoniga (ifodalovchiga); b) mazmun tomoniga (ifodalanuvchiga) egadir. Til belgilari shartli, ixtiyoriydir. Demak, til belgilari (birliklari) moddiy (material) va ruhiy (psixik, ideal) tomonlarning, tovush va

ma'noning birligidan iborat bo'lib, biri ikkinchisiz bo'lmaydi, ular o'zaro dialektik bog'liq holda, nisbiy bir butun holda ijtimoiy vazifa bajaradi, jamiyatga xizmat qiladi, fikr almashuvni – kommunikativ jarayonni ta'minlaydi.

4. F. de Sossyur tilshunoslikni ikkiga: ichki lingvistika va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni o'zaro bir – biriga qarama – qarshi qo'yadi. U ichki lingvistikaga tilning sistem xarakterga egaligini, tilning tuzilishini (strukturasini) kiritadi. Tashqi lingvistikani esa tilning rivojlanish jarayonidagi, taraqqiyotidagi real shart – sharoitni: jamiyat bilan, jamiyat tarixi, madaniyati, tarixiy voqealar, tilning jo'g'rofiy joylashishi, jamiyatning siyosiy qarashlari, ma'naviy olami kabilar bilan bog'liq holda oladi.

Demak, ichki tilshunoslik tilning sistem tabiatini, uning tuzilishini tekshirsa, tashqi tilshunoslik tilni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda tekshiradi. Negaki jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning mavjudligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra, til va jamiyat munosabatini tekshirish tilshunoslik fanining – umumiy tilshunoslikning doimiy dolzarb muammosi bo'lib hisoblanadi.

5. F. de Sossyur tilda ikki aspektni: sinxroniya va diaxroniyani farqladi. Sinxroniya, sinxron aspekt tilning hozirgi, real mavjud holati bo'lsa, diaxroniya, diaxron aspekt tilning tarixiyliigi, tarixiy rivojlanish holatidir. Demak, tilning muayyan vazifa bajarishdagi real holati bilan tarixiy rivojlanishdagi holati, «qiyofasi» – har biri o'z kuchini, quvvatini saqlaydi, ularning aralashib ketishiga yo'l qo'yilmaydi. Boshqacha aytganda, sinxroniya – til mavjudligining, taraqqiyotining hozirgi vaqti, tilning aloqa vositasi sifatidagi xizmat qilish davri bo'lsa, diaxroniya – tilning, til faktlarining zamon (vaqt) nuqtayi nazaridan ketma – ketligi, ya'ni, tarixiy bosqichma - bosqichligi, etapliligidir.

Prof. Ya. V. Loya fikricha, «til sistemasi va strukturasini o'rganishda sinxron aspektning ahamiyati kattadir. Tilshunoslik fanining eng dastlabki, bosh vazifasi sistem tabiatga ega bo'lgan til hodisalarini zamonaviy, shu kundagi, holatini tekshirish, o'rganishdir. Tilning shu kundagi, hozirgi sistemasi bilan tanishish uning tarixini

va boshqa tillar bilan qiyosini o'rganishdan avval bo'lishi kerak»¹. Biz ham shu fikrdamiz.

6. F.de Sossyur jamiyatning fikrni ifoda qilish sistemasini til va nutqqa ajratadi.

Til so'zlarning jami va nutqni qurish, tuzish qoidalaridir. Nutq esa til sistemasining so'zlashuvda yoki matnda (yozuvda) aniq berilishi, qo'llanishidir.

F.de Sossyurning fikricha, til nutqdan quyidagi beshta belgisiga ko'ra farqlanadi: 1. Til – ijtimoiy, nutq- individual. 2. Til – sistem, nutq – asistem. 3. Til – potensial (imkoniyat, yashirin), nutq - real (voqelik, namoyon bo'lish). 4. Til - sinxron (zamonaviy, hozirgi), nutq – diaxron (tarixiy, o'tgan). 5. Til – mohiyat, nutq – hodisa.²

Tilning sistemaliligi aksioma. Nutqchi? Nutq ham sistema.³

7. F. de Sossyur til (nutq) birliklari orasidagi munosabatni, o'zaro bog'lanishni paradigmatik va sintagmatik munosabatlarga ajratadi.

Paradigmatik munosabatda til birliklari bir paradigmaga joylashadi. Masalan, ular bir paradigmaga - so'z o'zgarishi, so'z tuslanishi paradigmasiga (qatoriga) birlashib, asosiga - umumiy ma'nosiga ko'ra bir xil, qo'shimchasiga – xususiy ma'nosiga ko'ra farqli bo'ladi. Shunga ko'ra, til birliklari o'zaro muayyan sistem munosabatga kirishadi. Qiyoslang: o l a m, o l a m n i, o l a m n i n g, o l a m d a, o l a m g a, o l a m d a n...

Paradigmatik munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatidagi til hodisasi.

Sintagmatik munosabatda esa til birliklari, masalan, so'zlarning biri ikkinchisi bilan semantik – sintaktik munosabatga kirishib, so'z birikmasini yoki gapni hosil qiladi. Qiyoslang: i s t i q l o l b a y r a m i, m a ' n a v i y a t y u l d u z l a r i, m i l l i y g ' u r u r, b i z t e r r o r i z m n i q o r a l a y m i z. Bunda til birliklari ketma – ket kelishi, gorizontaal chiziqqa joylashishi bilan ajralib turadi.

Sintagmatik munosabat til birliklarining nutqdagi, nutq faoliyatidagi – fikr almashish jarayonidagi o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishidir. Ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan o'lanadi va

¹ Ya.V.Loya. O'sha asar, 138-bet.

² V.I.Koduxov. O'sha asar, 72-bet.

³ Bu haqda "Til va nutq" bo'limiga qarang.

boshqalar.

Xullas, XX asr tilshunoslik fanidagi keskin burilishga, ushbu fanning yuksak darajada, keng miqyosda rivojlanishiga muhim sabab tilning sistemaliligi g'oyasi hamda til va nutqni farqlash, til va nutq dialektikasi bo'ldi. Albatta, bu o'rinda F. de Sossyurning ta'limoti, xizmatlari beqiyosdir. Ta'kidlash shart, F. de Sossyurning qarashlari, g'oyalari tilshunoslik fanida nafaqat sotsiologik lingvistikaning – sotsiologizmning, balki struktural lingvistikaning – strukturalizmning ham yuzaga kelishida muhim sabablardan biri bo'ldi. Anig'i, F.de Sossyur o'zining mashhur «Umumiy tilshunoslik kursi» asarida (1916) strukturalizmning eng asosiy, bosh g'oyalarini ta'kidlab o'tdi. Bular: 1.Til spetsifikasi (o'ziga xosligi), ya'ni, tilshunoslikning mutlaq tekshirish obykti tildir. 2. Til sistemasi, ya'ni, til o'ziga xos tuzilishga, «qiyofaga» ega bo'lgan sistemadir. 3. Til formasi, ya'ni, til mohiyat emas, balki formadir. Til u yoki bu mazmunni, fikrni ifodalash vositasidir. 4. Til munosabati, yani tilning har bir holatida, ko'rinishida, qo'llanishida barcha jarayonlar til birliklarining o'zaro munosabatiga, mantiqiy bog'lanishga asoslanadi, shu munosabatga quriladi.

Xullas, F.de Sossyur ta'limotidagi ushbu muhim g'oyalar, aytilganidek, strukturalizmning keng miqyosda alohida bir yo'nalish, maktab sifatida maydonga kelishiga xizmat qildi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Ferdinand de Sossyur kim va uning qanday mashhur asari bor?
2. Ferdinand de Sossyur qaysi ta'limotga asos soldi?
- 3.Ferdinand de Sossyur lisoniy ta'limotining muhim jihatlari nimalardan iborat?
4. Ferdinand de Sossyur jamiyatning fikr ifodalash sistemasini nechtaga bo'ldi va ularni qanday nomladi?
5. Ferdinand de Sossyur fikricha, til nutqdan qaysi jihatlari ko'ra farqlanadi?

Asosiy tushunchalar:

1. Ferdinand de Sossyur – buyuk tilshunos, shvetsariyalik fransuz, “Umumiy tilshunoslik” fundamental asarining muallifi, til sistematik, til va nutq dialektik munosabatdadir kabi qator g‘oyalarning asoschisi.
2. Til – ijtimoiy, sistema, imkoniyat, mohiyat va boshqalar.
3. Nutq – individual, real, voqelik, hodisa va boshqalar.

Strukturalizm

Strukturalizm – struktural lingvistika XX asrning 20-yillarining oxirrog‘ida (1926) yuzaga kelib, hozirgi zamon tilshunosligining o‘ziga xos yetakchi oqimlaridan, yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoldi. Ushbu tilshunoslik til strukturasi (qurilishini) til nazariyasining asosi deb bildi.

Struktural lingvistika tilni ishoralar (belgilar) sistemasi sifatida o‘rganadi va uning shartli belgilik xususiyati bilangina qiziqadi. U tildagi belgilarning munosabatlari, oppozitsiyalari yoki funksiyalariga alohida e‘tibor berganidan til birliklaridan biri mavjud bo‘lgani uchun boshqasi mavjuddir deb hisoblaydi. Struktural lingvistika o‘zaro munosabatlardan mustaqil ravishdagi materiyaning yoki reallikning bo‘lishini inkor qiladi. Shunga ko‘ra, lingvistik birliklar munosabatlar orqali belgilanishi lozimligini qayd etadi. Vaholanki, lingvistik birliklar birlamchi bo‘lib, ular orasidagi munosabat shu birliklar mavjud bo‘lgani uchun mavjuddir.¹

Hozirgi davrda strukturalizmning asosiy maktablari uchta bo‘lib, ular Praga strukturalizmi, Amerika strukturalizmi va Kopengagen strukturalizmi nomi bilan ataladi.

Praga strukturalizmi

Praga strukturalizmi (1926) Chexoslovakiyaning poytaxti Praga shahrida tashkil topdi. Ayni strukturalizm umumiy tilshunoslikda funksional lingvistika nomi bilan ham yuritiladi.

¹ S.Usmonov. O‘sha asar, 94-95-betlar.

Ushbu maktabning funksional tilshunoslik deb atalishi asosida til birliklarining har biri muayyan funksiyaga egaligi, ularning tilda (nutqda) muayyan vazifani bajarish g'oyasi yotadi.

Funksional lingvistika maktabi vakillari: V. Matezius, B. Trnka, I. Vaxek, B. Gavranek, N.S. Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.I.Kar-sevskiy va boshqalar.

Praga maktabi ta'limotining asosiy g'oyalari quyidagilar:

1. Tilshunoslik – o'z obyektiga ega bo'lgan mustaqil fan.
2. Til – sistema.
3. Til – funksional sistema, ya'ni, til muayyan maqsadga yo'naltirilgan ifoda vositalari sistemasidir.
4. Fonologiya – nazariy fonologiya. Fonemaning so'z va morfemalarni farqlash qobiliyatiga egaligi. Fonema tilning eng kichik fonologik birligi. Nutq tovushlari fonemaning moddiy simvollari, belgilari, fonemaning nutqdagi reallashishi. Demak, fonema bilan tovush farqlanadi.
5. Sinxroniya va diaxroniya. Praga strukturalistlari tilni tadqiq qilishda, asosan, sinxroniyani – sinxron metodni ilgari suradilar. Shu bilan birga ular tilning mohiyatini ochishda diaxroniyani – diaxron metodni ham hisobga oladilar, ya'ni, ular diaxroniyani inkor qilmaydilar. Demak, tilni – til hodisalarini, birliklarini tahlil qilishda sinxroniya va diaxroniya dialektik bog'liq holda olinadi.
6. Til belgisi bo'lgan so'z – mustaqil birlik. U vazifasiga, nomlanishiga ko'ra nominativ faoliyat mahsuli bo'lib, jamiyatda nominativ funktsiya bajaradi.
7. Tilning morfologik sistemasi morfema bilan belgilanadi.
8. Gapning aktual bo'linishi masalasi va boshqalar.

Amerika strukturalizmi

Amerika strukturalizmi XX asrning 20 – 30-yillarida ushbu mamlakat mahalliy aholisining (indeyetslarning) tilini o'rganish natijasida maydonga keldi.

Ushbu strukturalizm til hodisalarini, birliklarini tahlil qilish metodiga – deskriptiv (ya'ni, tasviriy) metodiga ko'ra deskriptiv tilshunoslik deb ham yuritiladi. Ayni maktabning asoschisi amerikalik mashhur etnograf, antropolog va tilshunos olim Frans

Boasdir (1858 – 1942).

F.Boas Amerika mahalliy aholisi tilining tasviriy grammatikasiga bag'ishlangan asarlarida barcha tillarni tasvirlashning yagona prinsipini inkor qilishga va aniq tilning o'z mantiqi asosida, tilning «ichidan», induksiya (xususiy hodisalardan umumiy qoidalar yaratish) yo'li bilan tasvirlashga chaqiradi.¹

F. Boas boshlab bergan tadqiqot ishlarini bir – biridan farqli yo'nalishlarda Eduard Sepir va Leonard Blumfildlar davom ettirishdi.

E. Sepir (1884 – 1939) o'z tadqiqotlarida til va madaniyat, til va tafakkur munosabati, bog'liqligi masalalari bilan keng miqyosda shug'ullandi. Shunga ko'ra, u etnolingvistikaga asos soldi.

E.Sepir va uning izdoshlari ta'limotidagi muhim g'oya shundaki, har bir tilning o'ziga xos modeli – moddiy va ideal modeli (sistemi) bo'lib, til modeli ijtimoiy – madaniy model (sistema) bilan bog'langandir. Tilning grammatik va leksik xususiyatlari shu madaniyat uchun xos bo'lgan xatti harakatga mosdir. Masalan: navaxo tilida dunyo doim harakatda deb tushunilgani uchun predmet nomi fe'l bilan birga, harakatga qo'shib anglatiladi².

Chikago universiteti german filologiyasining professori Leonard Blumfild (1887 – 1949) esa Frans Boasning g'oyalarini o'ziga xos boshqa yo'nalishda davom ettirdi. Anig'i, u deskriptiv tilshunoslikka asos soldi.

Deskriptiv lingvistika ayrim til birliklarining bir - biriga nisbatan joylashish tartibini yoki ularning tarqalish (distributsiya) munosabatini tasvirlovchi fandır. Mana shunday usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi.

Deskriptiv metod matnni eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodidir. Deskriptiv metodning asosini distributsiya tushunchasi tashkil qiladi.

Distributsiya – bu ma'lum til birligi qo'llanishi mumkin bo'lgan va qo'llanishi mumkin bo'lmagan doiralar (kontekstlar) yig'indisidir, ya'ni, gap qismlarining bir – biriga nisbatan joylashishi asosida til birligining o'rni, tartibi, birikishi kabi xususiyatlaridir.

¹ S.Usmonov.O'sha asar, 101-bet.

² Qar: N.A.Kondrashov. O'sha asar, 154-bet. S.Usmonov. O'sha asar, 102-bet.

Til birliklarining distributsiyasi fonema uchun ma'lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir.¹

Amerika strukturalistlari tilga belgilar sistemasi sifatida qaraydilar. Anig'i, ular tilni nutqda qo'llanuvchi tovushlar, ularning jami (kompleksi) sifatida tushunadilar. Ayni vaqtda ular tilda faqat tovushni emas, balki ma'noni ham farqlaydilar. Demak, bundan tildagi muhim narsa tovush va ma'no ekanligi g'oyasi kelib chiqadi. Shunga ko'ra, strukturalistlar tilning tovush jihatini ifoda, ma'no jihatini esa mazmun deb belgilaydilar. Tovush va ma'no o'zaro bog'liqlikda olinadi. Ma'lumki, tovush (fonema)ning eng muhim jihati uning ma'noni farqlash xususiyatidir.

Ma'lum bo'ldiki, Amerika strukturalistlari til belgisida - tovush va ma'no munosabati masalasida F.de Sossyurning har bir til belgisi ikki tomonga: ifodalovchi va ifodalanuvchiga, ifoda va mazmunga egaligi fikriga asoslanib, uni rivojlantiradilar, hatto ular (L.Blumfild va uning izdoshlari: Ch.Friz, K.Payk, 3.Xarris va boshqalar) ushbu g'oyaga munosabati jihatidan ikki guruhga: mentalistlar va mexanistlarga bo'linadilar.

Mentalistlar L.Blumfild boshchiligida til hodisalarini tahlil qilishda ma'noni (mazmuni, ifodalanuvchini) hisobga olmaslik mumkin emas, deydi.

Mexanistlar esa L.Blumfildning shogirdi Z.Xarris boshchiligida tilni ma'noga (mazmunga) e'tibor bermagan holda to'liq tasvirlash, tahlil qilish mumkin, deydi.

Xullas, prof. S.Usmonov aytganidek, «Amerika deskriptivistlari, umuman olganda, muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo'lsalar ham, bir qator g'oyalarni ilgari surganliklari bilan ma'lum bir ahamiyatga ham sazovordirlar. Masalan, fonemalarning analizi, intonatsiya, urg'u, ton, pauza kabi sohalarida, tilning fonologik modelini yaratishda, morfemalarning analizida, morfemalarning tiplarini aniqlashda ular anchagina foydali ishlar qildilar»². Shuningdek, ularning, masalan, lisoniy tahlilning boshlang'ich vaqtida til formasiga (shakliga, tashqi tomoniga) asoslanish, tasvirlashni, tahlilni dastlab shundan boshlash, muayyan tildagi qismlarga ajratishning barcha

¹ S.Usmonov. O'sha asar, 103-bet.

² S.Usmonov. O'sha asar, 104-105-betlar.

formalari va birikish turlarini mukammal va to'liq o'rganish kabi fikrlari ham e'tiborga loyiqdir.

Ayni vaqtda ularda tilning ma'no tomonini hisobga olmaslik, inson tilini hayvonlarning signallariga tenglashtirish, tilning obyektiv borliqqa bog'liq ekanligini inkor qilish kabi noto'g'ri qarashlar ham uchraydi.

Kopengagen strukturalizmi

Kopengagen strukturalizmi XX asrda – 30-yillarning boshlarida Daniyada tashkil topdi. Tilshunoslikdagi bu yo'nalish glossematika¹ deb ham ataladi.

Kopengagen strukturalizmining asoschisi Lui Yelmslev (1899–1965) bo'lib, o'zi yaratgan maktabga 1936-yilda glossematika nomini berdi. Bu bilan olim tilga, til hodisalariga avvalgi tilshunosliklardan farqli yangicha nuqtayi nazardan yondashayotganligini alohida qayd etadi.

Kopengagen strukturalizmining – glossematikaning nazariy asoslari L. Yelmslevning «Umumiy grammatika prinsiplari» (1928), «Kelishik kategoriyasi» (1935, 1937), «Til va nutq» (1942) va, ayniqsa, «Lingvistik nazariya asoslari» (1943) kabi asarlarida bayon qilinadi.

Daniyalik V.Bryondal, X. Uldallar ham glossematika maktabining vakillari hisoblanadi.

Glossematiklarda til sinxron – hozirgi bir davrdagi sof munosabatlarning mavhum sistemasi sifatida beriladi. Bunda har bir aniq tilning o'ziga xosligi, xususiyatlari inkor qilinadi. Ular «tilshunos tilning real elementlari orasidagi o'zaro munosabatni emas, balki tildagi zamon va makon chegarasi bo'lmagan munosabatlar strukturasinigina tekshirishi lozim, degan universal ta'limotni yaratmoqchi bo'ladilar. Shunday qilib, «munosabatlar lingvistikasi» birinchi o'ringa qo'yilib, real tillar, ularning tovush materiyasi va ma'no masalasi ikkilamchi hodisalar deb qaraladi».²

L.Yelmslev F.de Sossyurning til va nutq antinomiyasiga

¹Glossematika-grekcha glossa – til so'zidan olingan.

²S.Usmonov. O'sha asar, 99-100-betlar.Qar: Ya.V.Loya. O'sha asar, 193-194-betlar. N.A.Kondrashov.O'sha asar, 148-bet.

munosabat bildirar ekan, u nutqni individual jarayon (akt) sifatida tushunib, unga sxema – til sxemasi, norma – til normasi (me'yori) va uzus – til uzusini zid qo'yadi.

Sxema – til sxemasi o'zining ijtimoiy amalga oshishiga va moddiy voqelashishiga bog'liq bo'lmagan alohida sof formadir.

Norma – til normasi (me'yori) muayyan ijtimoiy reallashishiga ko'ra aniqlanuvchi, ammo batafsil bayon qilinishiga bog'liq bo'lmagan moddiy formadir.

Uzus – til uzusi muayyan ijtimoiy jamoada qabul qilingan va kuzatilayotgan voqelikdagi faktlar bilan aniqlanuvchi malakalarning jamidir.

L.Yelmslev konkret, individual nutq aktining til uzusi bilan yaqindan zich aloqada ekanligini, uning til uzusi bilan tilning moddiy jihatini tashkil qilishini alohida qayd etadi¹.

Glossematiklarning g'oyaviy rahbari L.Yelmslev F.de Sosssyur ta'limotidagi ifodalanuvchi va ifodalovchi antinomiyaning - ushbu terminlarni mazmun plani va ifoda plani terminlari bilan almash-tiradi.

Ifoda plani termini ostida tilning tashqi, tovush tomoni tushuniladi.

Mazmun plani termini ostida esa tilda o'z ifodasini topuvchi, ifodalanuvchi fikrlar, g'oyalarga tushuniladi.

X

X

X

Xulosa shuki, strukturalizm maktablari - Praga strukturalizmi (funktional tilshunoslik), Amerika strukturalizmi (deskriptiv tilshunoslik) va Kopengagen strukturalizmi (glossematika) bir – biridan tashkil topgan joy nomiga, tilni struktural hodisa sifatida olib, uni tuzilishiga ko'ra tahlil qilishda qo'llaniladigan metodlariga, lisoniy hodisalarga qaysi nuqtayi nazardan yondashishiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Ayni vaqtda struktural tilshunoslik maktablari eng asosiy, eng muhim nuqtalarda umumiy g'oyalarga ko'ra o'zaro birlashadilar.

¹ Qar: Ya.V.Loya.O'sha asar.193-bet; N.A.Kondrashov.O'sha asar, 147-bet.

Bular:

1. Tilshunoslik fanining tekshirish obyektidir.
2. Til muayyan munosabatda bo'lgan, o'zaro bog'liq, bir – birini talab qiladigan belgilar, elementlar sistemasidir.
3. Til sinxron tadqiqot obyektidir.
4. Til alohida yaruslardan tashkil topgan strukturadir.
5. Til va nutq farqlidir.
6. Fonema – til birligi, tovush nutq birligidir va boshqalar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Struktural tilshunoslik qachon yuzaga keldi va uning asosiy g'oyasi nimadan iborat?
2. Praga strukturalizmi maktabining asosiy g'oyasi nimadan iborat?
3. Amerika strukturalizmi maktabining asosiy g'oyasi nimadan iborat?
4. Kopengagen strukturalizmi maktabining asosiy g'oyasi nimadan iborat?

Asosiy tushunchalar:

1. Strukturalizm – hozirgi zamon tilshunosligining yetakchi oqimlaridan, yo'nalishlaridan biri.
2. Praga strukturalizmi – funksional tilshunoslik nomi bilan yuritiladi. Tilni sistema deb tushunadi, fonema bilan tovushni farqlaydi.
3. Amerika strukturalizmi – deskriptiv tilshunoslik nomi bilan yuritiladi, tilga belgilar sistemasi sifatida qaraydi, tilshunoslikda tovush (ifoda) va ma'no (mazmun)ni farqlaydi.
4. Kopengagen strukturalizmi – glossematika nomi bilan yuritiladi, til sinxron sof munosabatlarning mavhum sistemasi sifatida beriladi. Bunda har bir konkret tilning o'ziga xosligi, xususiyatlari inkor etiladi.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т.,1972.

3. Проблемы структурной лингвистики.- М.,1973.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание. -М.,1974.
- 5.Фердинанд де Соссюр.Труды по языкознанию.-М.,1977
6. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику.- М.,1978.
7. Н.А Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1979.
8. Н.А Баскаков, А.С Содиков, А.А Абдуазизов. Умумий тил-шунослик. - Т., 1979.

V. SHO‘RO DAVRI TILSHUNOSLIGI

Sho‘ro davri tilshunosligi asosida yagona falsafiy ta‘limot – dialektik materializm ta‘limoti yotadi. Anig‘i, ushbu tilshunoslikning falsafiy asosi bo‘lib dialektik materializm hisoblanadi.

Yagona falsafiy asosga qurilgan sho‘ro davri tilshunosligining eng muhim, asosiy xususiyatlaridan biri bizdan tashqari va bizga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjud obyektiv voqelikning, undagi predmet – hodisalarning birlamchiligini, bizning ongimizda aks etishini, til orqali anglashishini, ifodalanishini ta‘kidlash va targ‘ib qilish bo‘ldi.

Sho‘ro davri tilshunosligi tilni o‘ziga xos, alohida murakkab hodisa sifatida tushuntirdi.

Tilning murakkabligi, o‘ziga xosligi shundaki, u «ashyosiga» (materialiga, tovush va harflariga) ko‘ra moddiy hodisadir. Haqiqatan, til moddiy tovushlarsiz o‘zining jamiyatdagi eng muhim vazifasini – aloqa vositasi bo‘lish funksiyasini amalga oshira olmaydi. Aniqrog‘i, til real ong sifatida faqat belgilar orqali – tovush materiali orqali ta‘sir qilish quvvatiga, haqiqiy, chinakam faktga, «predmetga» aylanadi, ega bo‘ladi.

Ammo til ayni vaqtda ijtimoiy hodisadir. Har bir tilning eng muhim umumiy belgisi uning ijtimoiy vazifani bajarishidir – jamiyat a‘zolariga aloqa vositasi sifatida xizmat qilishidir. Demak, til aloqa vositasi sifatida shu tilda so‘zlashuvchi, fikr ifodalovchi xalq bilan, millat bilan mustahkam, ajralmas bog‘liqdir. Tilning taraqqiyoti xalqning taraqqiyoti bilan bog‘langandir.

Demak, tilning ijtimoiy mohiyati, bir tomondan, uning jamiyatda paydo bo‘lishi va jamiyatda rivojlanishi bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, tilning bosh vazifasi - kommunikativ funksiyasi uning ijtimoiy xarakteri bilan - tilning faqat jamiyatdagina aloqa vositasi, aloqa quroli bo‘lishi bilan belgilanadi.

Xullas, til jamiyatda quyidagi qator vazifalarni bajarishda namoyon bo‘ladi:

1. Til – aloqa vositasi.
2. Til – o‘zgalarga ta‘sir qilish vositasi.
3. Til – fikrni shakllantirish va ifodalash vositasi.
4. Til – bilish vositasi.

5. Til – insonning spetsifik xususiyatlaridan biri.

6. Til – xalq va millatning eng muhim belgilaridan biri.

7. Til – madaniyat, ma'naviyat va ma'rifatni namoyon qilish vositasi va boshqalar.

Sobiq sho'ro davri tilshunosligining, ayniqsa, tilshunoslik nazariyasiga, til falsafasi bilan bog'liq masalalarini hal qilishga qo'shgan hissasi nihoyatda kattadir, beqiyosdir.

Sho'ro davri tilshunosligining ulkan vakillari: N.Ya.Marr, I.I.Meshaninov, L.V.Sherba, D.N. Ushakov, E.D.Polivanov, A.M.Peshkovskiy, I.Yu.Krachkovskiy, L.A.Bulaxovskiy, G.O.Vinokur, R.A.Budagov, V.V. Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, A.A.Reformatskiy, A.I. Smirnitskiy, G.A.Zolotova, A.A.Leontev, O.S.Axmanova, V.M.Solnsev va boshqalardir.

Ushbu davr nazariy tilshunosligining taraqqiyotida akademiklar: I.I Meshaninov, L.V.Sherba, V.V.Vinogradov; professorlar: A.M.Peshkovskiy, E.D.Polivanov, A.I.Smirnitskiy, A.A.Leontev, V.M.Solnsev va boshqalarning xizmatlari salmoqlidir.

Ivan Ivanovich Meshaninov

Akademik I.I.Meshaninov (1883–1967) tilshunos va arxeolog bo'lib, u umumiy tilshunoslikka oid masalalarning va qadimiy yozuvga ega tillarning tadqiqotchisidir. Olim «Yafetidologiyaga kirish» (1929), «Til haqidagi yangi ta'limot» (1936), «Umumiy tilshunoslik» (1940), «Gap bo'laklari va so'z turkumlari» (1945), «Fe'l» (1948) kabi asarlarning muallifidir.

Uning «So'z turkumlari va gap bo'laklari» hamda «Fe'l» kabi ikki katta asari grammatik shakllarning qiyosiy-tipologik tasviriga - tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. I.I.Meshaninovning ushbu asarlari o'z davrida tilshunoslikda grammatik kategoriyalarning tipologiyasi nomi bilan atalgan yo'nalishning boshlanishiga xizmat qildi.

U so'z turkumlarini sintaktik va morfologik ko'rsatkichlar bilan xarakterlanuvchi leksik guruhlar sifatida talqin qildi. So'z semantikasining dastavval so'zning gapdagi sintaktik rolini belgilab berishini, so'zning gapda muayyan gap bo'lagi sifatida ishlatilishini, uning alohida formal belgilarga ega bo'lishiga olib kelishini

ta'kidladi. Shunga ko'ra tadqiqotchi so'z turkumlari mohiyatan gapning morfologiyalashgan bo'laklari sifatida namoyon bo'ladi, deb tushuntirdi.

I.I.Meshaninov o'z tadqiqotlarida fe'ning shaxs, zamon, mayl, nisbat, vid kabi grammatik kategoriyalariga alohida e'tibor berdi. Fe'l va kesim munosabati, nisbat, nisbatning gap semantikasiga, fe'l semantikasiga bog'liqligi, harakat (faoliyat), holat fe'llari, ularning gapdagi o'rni, ahamiyati kabi masalalarni nazariy yo'nalishda atroficha yoritdi.

I.I.Meshaninov o'zining oxirgi ishlarida, xususan, «Gap tuzilishi» (1963) asarida mantiq va grammatika, tushuncha kategoriyalari va til kategoriyalarining, gap bo'laklari va so'z turkumlarining o'zaro munosabatiga, aloqasiga asoslanuvchi sinxron tipologiya masalalariga to'xtaldi. Uning funksional – semantik metodikasi va morfologik – sintaktik tipologiyasi grammatika nazariyasi va tillarning tipologik tadqiqotlarida faxrli o'rinni egallab kelmoqda.

Lev Vladimirovich Sherba

Atoqli rus tilshunos olimi L.V.Sherba (1880–1944) sho'ro davri tilshunosligining eng buyuk namoyandalaridan biri, Ivan Boduen de Kurtene ta'limotining davomchisi, keng qamrovli ulkan tadqiqotchidir.

L.V.Sherba Peterburg universitetining tarix– filologiya fakultetini tamomlaydi va shu universitetning qiyosiy grammatika va sanskrit kafedrasida qoldiriladi.

U 1906–yildan 1909–yilgacha chet ellarda: Germaniyada, Shimoliy Italiyada, Fransiya, Pragada bo'ladi, chex tilini o'rganadi, ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boradi (Italiyada), eksperimental fonetika laboratoriyasining ishlari bilan yaqindan tanishadi (Fransiya).

Olim 1912–yilda «Sifat va miqdor jihatdan rus tilining unilari» mavzusida magistrlik dissertatsiyasini, 1915–yilda esa «Sharqiy lujik shevasi» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi. 1916–yilda Peterburg universitetining professori bo'ladi. 1924–yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'zosi, 1943–yilda esa haqiqiy a'zoliciga saylanadi.

Akademik L.V.Sherbaning ilmiy qiziqishlari keng bo'lib, u tilshunoslikning qator masalalari bo'yicha faol ish olib boradi. Bular quyidagilar: 1. Tilshunoslikning umumiy masalalari. 2. Fonetika va orfoepiya. 3. Grammatika. 4. Yozuv, orfografiya, transliteratsiya va transkripsiya. 5. Chet tillarni o'qitish metodikasi. 6. Leksikografiya. 7. Fransuz tili. 8. Pushkin poeziyasining tili.

L.V.Sherbaning tilshunoslik sohasidagi asosiy ishlari quyidagilar: 1. «Sifat va miqdor jihatdan rus tili unililari» (1912). 2. «Rus tilidagi so'z turkumlari haqida» (1928). 3. «Til hodisalarining uch aspekti va tilshunoslikdagi tajribalar haqida» (1931). 4.«Fransuz tili fonetikasi» (1937). 5. «Hozirgi rus adabiy tili» (1939). 6. «Leksikografiya umumiy nazariyasining tajribasi» (1940). 7. «Adabiy til va uning taraqqiyot yo'li» (1942). 8. «Tilshunoslikning navbatdagi masalalari» (1945). 9. «O'rta maktabda chet tillarni o'qitish. Metodikaning umumiy masalalari» (1947). 10. «Til sistemasi va nutq faoliyati» (1974) va boshqalar.

L.V.Sherba eksperimental fonetika sohasida eng taniqli tadqiqotchi bo'lib, o'zining fonema haqidagi nazariyasini yaratdi. Uning fonema haqidagi nazariyasiga ko'ra, fonema so'z va uning formalarini differentsiatsiya qilish qobiliyatiga ega bo'lgan tovush tipi (shakli, ko'rinishi, xili)dir. Ushbu tovush xili, shakli, ya'ni, fonema umumiylik bo'lib, nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, u fonologiyaning fonetika bilan zich aloqasini alohida ta'kidladi.

Muallif tadqiqotlarida fonetika va morfologiyada, sintaksis va stilistikada tajribaning muhimligini, katta ahamiyatga egaligini qayd etdi.

L.V.Sherba grammatika va leksikaning o'zaro munosabati haqida fikr yuritar ekan, grammatika so'z, so'z formasi, so'zlar guruhi va boshqa til birliklarini hosil qilish qoidalaridir, - deydi. Grammatika, L.V.Sherbaning fikricha, «vositalar repertuari bo'lib, ular yordami bilan muayyan qoidalarga ko'ra tafakkurning mustaqil predmetlari o'rtasidagi munosabatlar ifodalanadi va yangi so'zlar hosil bo'ladi». U grammatikaga fonetika, so'z yasalishi, forma yasalishi, sintaksis hamda so'z turkumlari haqidagi ta'limotni kiritadi.

L.V.Sherba leksikani esa faqat tilning qurilish materiali, «ashyosi» sifatida olib qaramaydi. Shuningdek, u, mutlaqo haqli ravishda,

bizning nutqimiz, nutq faoliyati grammatika va leksika qoidalariga ko‘ra so‘zlardan hosil bo‘lishini to‘g‘ri ta’kidlaydi.

Grammatika u yoki bu so‘zning, so‘z formasining, so‘z birikmasining qanday hosil bo‘lganini tushuntirib qolmasdan, balki shu bilan birga yangi so‘z va so‘z formalarini qanday hosil qilishni ham o‘rgatishi kerak, - deydi.

Olim asosiy sintaktik birlik sifatida sintagma haqidagi nazariyani ham yaratdi. Sintagmani nutq jarayonida ma’noviy bir butunlikni ifodalovchi fonetik birlik sifatida qayd etib, uning so‘zdan, so‘z birikmasidan va hatto so‘z birikmalarining guruhidan tashkil topishini ta’kidlaydi.

L.V.Sherba tilga sistema sifatida yondashadi. U til, til hodisalarining uch aspektga (jihatga) egaligini aytib, bunga: nutq faoliyati, til materiali va til sistemasini kiritadi:

1. Nutq faoliyati (so‘zlash va tushunish jarayoni). Nutq faoliyati psixofizik jarayondir. Bunda til belgilarining ma’no ifoda etishi faol bo‘lib, bu ijtimoiy – jamiyat mahsuli hisoblanadi.

2. Til materiali. Bu biror ijtimoiy guruh yoki jamiyat a’zolari tomonidan muayyan davr bilan bog‘liq barcha aytiladigan, yoziladigan va tushuniladigan lisoniy hodisalarning, birliklarning, masalan, matnlarning yig‘indisidir.

3. Til sistemasi. Til sistemasi til materiali bilan bevosita bog‘lanib, til materialidan – lug‘atlar va grammatikadan keltirib chiqariladi. Demak, til materiali keng ma’noda bu lug‘atlar va grammatikalardir.

Til sistemasi, L.V.Sherba qayd etganidek, til materialida obyektiv mavjud bo‘lgan, obyektiv «joylashgan», til materiali asosida, ta’sirida yuzaga keluvchi va «individual nutqiy sistemalarda» namoyon bo‘luvchi hodisadir.

Tilshunoslikning til sistemasini o‘rganishdagi asosiy vazifasi nutq faktlarini, hodisalarini umumlashtirish va ulardan til sistemasini keltirib chiqarish, ya’ni, obyektiv voqelikka mos, muvofiq bo‘lgan lug‘at va grammatikalarni yaratishdir. Bu lug‘at va grammatikalarning o‘zaro munosabati, aloqasi, ta’siri doimo tilshunoslarning diqqat markazida turishi lozim.

Viktor Vladimirovich Vinogradov

Akademik V.V.Vinogradov (1895–1969) akademik L.V. Sherba va prof. A.A.Shaxmatovlarning shogirdi. U, dastavval, Peterburg davlat universitetining, soʻngra Moskva Davlat universitetining professori boʻldi.

V.V.Vinogradov 1946-yildan, akademik L.V.Sherbadan keyin, shoʻro davrining eng buyuk tilshunosidir. U oʻzi asos solgan rus adabiy tilining tarixchisi, tadqiqotchisidir. Olim tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid 250 dan ortiq asar yaratdi. V.V. Vinogradovning muhim tadqiqotlari quyidagilar: 1. «Uslubshunoslik vazifalari haqida» (1923). 2. «XVII – XIX asr rus adabiy tili tarixidan ocherklar» (1934). 3. «Pushkin tili» (1935). 4. «Pushkin uslubi» (1941). 5. «Rus tili. Soʻz haqida grammatik taʼlimot» (1947). 6. «Rus tilidagi frazeologik birliklarning asosiy tiplari haqida» (1947). 7. «Rus tilidagi modallik kategoriyasi va modal soʻzlar haqida» (1950). 8. «Soʻz birikmalarini oʻrganish masalalari» (1954). 9. «Rus sintaksisini oʻrganish tarixidan» (1958). 10. «Badiiy asar tili haqida» (1960). 11. «Stilistika. Poetik nutq nazariyasi. Poetika» (1963). 12. «Rus lingvistik taʼlimotlari tarixi» (1978) va boshqalar.

V.V.Vinogradovning eng mashhur tadqiqoti «Rus tili» kitobidir. Bu asar rus tili morfologiyasi boʻyicha barcha nazariyalar tahlilining xulosasidir. U morfologiyada ham, soʻz yasalishi va sintaksis masalalarida ham oʻz qarashlariga, gʻoyalariga, taʼlimotiga ega boʻlgan keng qamrovli olimdir. Uning, ayniqsa, qayd etilgan «Rus tili» asari koʻpgina tillarning (shu jumladan, turkiy tillar - oʻzbek tilining ham) grammatik qurilishini oʻrganishda, yaʼni, grammatikaning obyektini, uning sistem xarakteri, soʻzning grammatik birlik sifatida olinishi, soʻz turkumlarining tasnifi, soʻz tuzilishi, morfologiyaning sintaksis bilan oʻzaro munosabati, soʻz yasalishi, leksika masalalarini tadqiq qilishda jiddiy taʼsir koʻrsatdi.

Umuman olganda, V.V.Vinogradovning lisoniy taʼlimotidagi asosiy gʻoya soʻz va til uslubi masalalaridir. U soʻzni shakl va maʼnoning (leksik va grammatik maʼnolarning) sistemasi sifatida koʻp aspektli ekanligini qayd etadi. Olim soʻz yasalishining grammatika va leksikologiya bilan zich bogʻlanganini asoslab, soʻz yasalishini alohida soha sifatida ajratib, soʻz yasalishining:

morfoloqik, morfoloqik – sintaktik, leksik – sintaktik va leksik – semantik kabi to‘rtta usuli haqidagi ta‘limotni yaratdi. V.V.Vinogradov so‘zning voqelikni aks ettirishini va muayyan til leksik – semantik sistemasining tarkibiy qismi, elementi sifatida o‘z ma‘nosini ifoda etishini ta‘kidlab, so‘z leksik ma‘nosining turli tiplari, xillari (masalan, nominativ – to‘g‘ri, bosh ma‘no va b.) haqidagi nazariyani rivojlantirdi.

Uning fikricha, sintaktik nazariya o‘z ichiga so‘z birikmasi va uning tiplari, gap va uning tiplari, murakkab sintaktik birliklar va sintagmalar haqidagi ta‘limotlarni olishi kerak. So‘z birikmasi til nominativ darajasining, «bosqichining» birligi sifatida til kommunikativ darajasining asosiy birligi bo‘lgan gapga zid turadi. Predikativ va modallik gapning asosiy belgilari va sintaksisning markaziy kategoriyalari sifatida qaraladi.

Til uslubi til funksional – stilistik sistemasining o‘ziga xos komponenti, tarkibiy qismidir. Tilning ijtimoiy vazifasi tilning o‘zaro fikr almashish, axborot berish va ta‘sir qilish kabi funksiyalaridan kelib chiqadi, ushbu vazifalar bilan belgilanadi. Shunga ko‘ra, kundalik (odatdagi) – maishiy uslub (tilning o‘zaro aloqa vazifasi), kundalik – ishchan uslub, rasmiy – hujjatli uslub, ilmiy uslub (axborot berish vazifasi), ommabop uslub va badiiy uslub (ta‘sir qilish vazifasi) kabi stillar ajratiladi.

Til stilistikasi – uslubshunosligi til uslublari bilan shug‘ullanadi.

Badiiy asar stilistikasi alohida ajratiladi. Ushbu yo‘nalishda tilning kommunikativ va estetik vazifalarining birligi namoyon bo‘ladi, ya‘ni, maishiy, kundalik nutq elementlarining san‘at faktiga, «asariga» o‘tishi, aylanishi yuz beradi, individual uslublar hosil bo‘ladi. Badiiy asarlar tili haqidagi ta‘limot bilimning, ilmning alohida sohasi sifatida stilistika, poetik nutq nazariyasi va poetikaning tutashish, «to‘qnashish», birlashish nuqtasidir, natijasidir.

Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov

Ye.D.Polivanov (1890–1937) iste‘dodli nazariyotchi tilshunos, yapon, xitoy va turkiy tillar bo‘yicha chuqur bilim sohibi, katta mutaxassis, rus, sho‘ro, G‘arbiy Yevropa, uzoq Sharq va arab tilshunosliklarini ham mukammal egallagan, o‘nlab tillarni bilgan

buyuk olimdir.

U 1908-yilda Riga gimnaziyasini tamomlab, Peterburg universitetining tarix-filologiya fakultetidagi slavyan-rus bo'limiga va bir yildan so'ng harbiylar, diplomatlar uchun mo'ljallangan Sharq praktik akademiyasining yapon tili bo'limiga kirib o'qiydi. Universitetda Ivan Boduen de Kurtene, L.V. Sherbalardan ta'lim oladi.

Ye.D.Polivanov 1912-yilda universitetni tugatib, bir vaqtning o'zida qiyosiy tilshunoslik kafedrasida hamda sharq tillari fakultetining tibet tili kafedrasida qoldiriladi va ilmiy-tadqiqot ishlariga faol kirishadi. Unga 1919-yilda professor unvoni beriladi.

Olimning asosiy g'oyalari quyidagi asarlarda o'z ifodasini topgan: 1. «Tilshunoslikka kirish va umumiy fonetikadan leksiya konspekti» (1916, qayta nashri 1923). 2. «Sharqshunoslik oliy o'quv yurtlari uchun tilshunoslikka kirish» (1928). 3. «Zamonaning adabiy tillari haqida» (1927). 4. «Bizning lingvistik qarashlarimiz tarixidagi so'nggi o'n yillik (1917-1927)ning o'ziga xos xususiyatlari» (1928). 5. «Hozirgi tilshunoslikning hozirgi muammolari doirasi» (1929). 6. «O'zbek tiliga qiyoslangan rus tili grammatikasi» (1933). 7. «O'zbek tilini o'rganishga kirish» (1925). 8. «O'zbek tilining singarmonizmlashmagan (eronlashmagan) shevalari namunalari» (1928). 9. «O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili» (1933). 10. «O'zbek tili grammatikasidan materiallar» (1935) va boshqalar.

Ye.D.Polivanov tilning ijtimoiy hodisa ekanligini, jamiyatga aloqa vositasi sifatida xizmat qilishini alohida ta'kidlaydi. U qiyosiy – tarixiy tilshunoslik tarafdori bo'lib, tadqiqotlarida qiyosiy – tarixiy metoddan unumli foydalanadi, tasviriy tadqiqot bilan tarixiy tadqiqotni birga qo'shib olib boradi.

Ye.D.Polivanovning, ayniqsa, fonologiya sohasidagi xizmatlari kattadir. U turli tillar fonologik sistemalarining tarixini o'rganish bilan ko'p shug'ullandi. Fonologik tadqiqotlar bilan bog'liq metodlarni yapon, xitoy, koreys, o'zbek, qoraqalpoq, tojik, gruzin, abxaz, dungan va boshqa tillarning tovush sistemalarini tasvirlash uchun qo'lladi.

Ye.D.Polivanov 1915–1916- yillarda fonemaning fakultativ (tengdosh yoki o'rinbosar) va kombinator (ma'lum o'rinlarda kelishi tufayli hosil bo'ladigan) variantlari o'rtasidagi o'zaro munosabatni, aloqani aniqladi, ya'ni, bir fonemaning ikki fonemaga

parchalanish (divergensiya) va ikki fonemaning o‘zaro bir-biriga o‘xshab kelish yoki bir fonema bo‘lib kelish (konvergensiya) nazariyasini yaratdi. Fonetik o‘zgarish qonunlaridan biri sifatida u jarangli portlovchi undoshlarning sirg‘aluvchi tovushga aylanishiga intilishi kuchli ekanini qayd etdi.

Ye.D.Polivanov morfologiyaga oid ishlarida morfemani ikki turga – leksik (o‘zak) va formal (grammatik) turlarga ajratdi. Shuningdek, u frazeologiyaning leksikologiya va grammatika bilan aloqador bo‘lgan, ammo alohida soha bo‘lishi kerakligini ta’kidladi.

Ye.D.Polivanov yozuv nazariyasi va tarixini ham o‘rganib, O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklarini tadqiq qildi. U nemis, fin, eston, mo‘g‘o‘l, yoqut, xitoy va o‘zbek tillarida she‘r tuzilish qonuniyatlarini tahlil qildi. Masalan, o‘zbek tilidagi she‘rning o‘ziga xos tomonlaridan biri uning qadimgi ikki qutbli urg‘u bilan bog‘langanligida ekanligini ko‘rsatdi. U tillar orasidagi qarindoshlikni belgilashda fonetik va morfologik qurilishlardagi o‘xshashlikka aslanib, qiyosiy – tarixiy usuldan unumli foydalandi.

Ye.D.Polivanov jamoaning sheva xususiyatlarini tasvirlashda matematik statistika metodidan foydalanishni taklif qildi.

Aleksandr Ivanovich Smirnitkiy

A.I.Smirnitkiy (1903–1954) yirik nazariyotchi tilshunos olim bo‘lib, u qator tadqiqotlarida til va tafakkur munosabati, tilning obyektiv mavjudligi, til birliklarida leksik va grammatik elementlar, til va nutq munosabati kabi masalalarni yoritdi. Ayniqsa, u «Tilning obyektiv mavjudligi» (1954) asarida til va nutq dialektik munosabatiga alohida to‘xtalib, bu haqda o‘ziga xos yangi fikrlarni bayon qildi. Aniqrog‘i, olim ayni tadqiqotida tilni o‘zaro bog‘langan lisoniy birliklarning yig‘indisi va ular o‘rtasidagi munosabat sifatida qayd etdi. Nutqni esa u muayyan talaffuzning aniq lisoniy mazmun bilan birlashishi, bog‘lanishi deb tushuntirdi. Til, uning fikricha, turlicha namoyon bo‘luvchi barcha nutq komponentlarining – birliklarning yig‘indisidir. Agar, – deydi u, nutq o‘zaro aloqa qilish usuli bo‘lsa, til o‘zaro aloqa vositasidir.

Til nutqda mavjud bo‘ladi. U nutq bilan o‘zaro aloqada, munosabatda, o‘zaro ta’sirda bo‘lib, nutqda, nutq orqali rivojlanadi.

Til, – deydi u, nutq bilan bog‘langan, nutqqa «qamalgan» bo‘lib, tilshunoslik fanining predmetidir, obyektidir.

A.I.Smirnitskiyning til va nutq haqidagi fikrlaridan uning til va nutqning dialektik munosabatini to‘g‘ri tushunganini va tadqiqotlarida, lisoniy hodisalar tahlilida shu munosabatga amal qilganini ko‘rish mumkin.

Olim asarlarida tilning asosiy birligiga – so‘zga, so‘z masalasiga alohida e‘tibor beradi. So‘z, uning fikricha, ayni vaqtda ham leksik, ham grammatik birlik hisoblanadi. So‘zning bunday ko‘p jihatlilikida undagi leksik va grammatik tomonlarning, xususiyatlarning o‘zaro bog‘liqligidan kelib chiqadi.

A.I.Smirnitskiy, so‘zdagi grammatik jihat – bu munosabatlarning ifodalanishi va ularning tilda ko‘rsatilishi, kuzatilishidir. Grammatik hodisalar tahlilida ichki tomonni ham – munosabatlar mazmunini, shuningdek, tashqi tomonni ham, ushbu munosabatning so‘zlarning o‘zgarishidagi va birikishidagi ifodalanishini ham hisobga olish lozim, – deydi.

A.I.Smirnitskiy, asosan, ingliz tili mutaxassisi bo‘lib, ayni tilga oid qator jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Bular: 1. “Qiyosiy va tarixiy metod va til qarindoshligini aniqlash” (1955). 2.«Ingliz tili leksikasi» (1956). 3.«Ingliz tili sintaksisi» (1957). 4.«Ingliz tili morfologiyasi» (1959) va boshqalar.

Vadim Mixaylovich Solnsev

V. M. Solnsev sho‘ro davri rus tilshunosligining taniqli vakili, nazariyotchi olim. Uning qator asarlari orasida bir necha marotaba nashr qilingan “Til sistem-struktur qurilma sifatida” (1971, 1977) nomli yirik monografik tadqiqoti alohida o‘rin egallaydi.

Ushbu asar tilshunoslikning nazariy masalalariga – til nazariyasiga qaratilgan bo‘lib, muallif unda tilni sistem - struktur shakllanishga ega bo‘lgan ijtimoiy hodisa sifatida talqin va tadqiq qiladi.

Mazkur ishda tilning jamiyat a‘zolarining moddiy aloqa vositasi ekanligi g‘oyasi ilgari suriladi. Bu jarayonda tilning ikkilamchi moddiy sistema sifatida jamiyatga aloqa quroli bo‘lib xizmat qilishiga alohida e‘tibor beriladi, uning belgili tabiatga egaligi

mukammal yoritiladi.

Muallif qayd etilgan g'oyadan – tilning sistem-struktur tuzilishidan, belgili tabiatidan, ikkilamchi moddiy butunlik xususiyatidan kelib chiqib asarda sistema, struktura, substansiya kabi murakkab ilmiy-falsafiy tushunchalarni tahlil qiladi. Sistema haqida fikr yuritar ekan uni umumiylik, butunlik sifatida olib, xususiylik sifatida sistemaning turlari: moddiy (material) sistema va ideal sistemalarga bo'ladi. Ishda ikkilamchi moddiy sistemalar semantik sistema sifatida namoyon bo'ladi, semantik jihatdan chuqur o'rganiladi.

Ishda til strukturasiga ham alohida e'tibor beriladi. Struktura va substansiya muammosi tahlil qilinadi. Monografiyada nazariy tilshunoslik – sistem tilshunoslikning eng muhim, eng qiziqarli va bosh masalasi bo'lgan til va nutq dialektikasiga alohida to'xtaladi, ayni hodisalar dialektik birlikda, bog'liqlikda olinadi. Ushbu muammoni hal qilish jarayonida, mantiqan mutlaqo to'g'ri, ilmiy izchillik prinsipi asosida til va nutq birliklari masalasi ham chuqur o'rganiladi, tilning asosiy birliklari bo'lgan fonema, morfema, so'z va ularning o'zaro munosabati kabi lisoniy birliklar alohida muammo sifatida tadqiq qilinadi.

Xulosa shuki, V. M. Solnsevning “Til sistem-struktur qurilma sifatida” nomli tadqiqoti jiddiy ilmiy - nazariy ish bo'lib, u umumiy tilshunoslik faniga oid mukammal manbadir.

Prof. V. M. Solnsev nafaqat tilshunoslikning nazariy masalalari – umumiy tilshunoslik muammolari bilan, balki u xususiy tilshunoslik – muayyan til tadqiqi bilan ham puxta shug'ullandi. Bu o'rinda uning Sharq tillari – xitoy va vetnam tillari haqidagi fikrlari, ishlari e'tiborga loyiqdir. 1. “Xitoy tilshunoslarining xitoy tilidagi ishlarida so'z turkumlari muammosi” (1955); 2. “Hozirgi zamon xitoy tili bo'yicha ocherklar” (1957); 3. “Vetnam tili” (1960); 4. “Xitoy tilidagi so'z va gap munosabati haqida” (1963); 5. “Morfema va so'z” (1970) 6. “Semantika muammolari” (Ilmiy maqolalar to'plami, 1974, mas'ul muharrir); 7. “Osiyo tillarining genetik, areal va tipologik aloqalari” (1983); 8. “Oltay xalqlari til umumiyligining tarixiy-madaniy aloqalari” (1986) va boshqalar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Sho‘ro davri tilshunosligining falsafiy asosi nimadan iborat?
2. Til materialiga ko‘ra qanday hodisa?
3. Tilning ijtimoiy mohiyati nimadan iborat?
4. Sho‘ro davri tilshunosligi tilning vazifalarini nimalarda ko‘radi?
5. Sho‘ro davri tilshunosligining buyuk vakillari kimlar?
6. Sho‘ro davri tilshunosligi buyuk vakillarining qanday ishlarini bilasiz?

Asosiy tushunchalar:

1. Dialektik falsafa – sho‘ro davri tilshunosligining yagona falsafiy asosi
2. Til materiyasi – tovush (harf).
3. Til funksiyasi – kommunikativ funksiya – jamiyatda aloqa vositasi bo‘lish.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. -М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
3. В.В.Виноградов. История русских лингвистических учений.- М., 1978.
4. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. -М., 1978

VI. O‘ZBEK TILSHUNOSLIGI

O‘zbek tilshunosligi turkiy tilshunoslik sirasida peshqadam, o‘ziga xos yo‘nalishlarga, ta‘limotlarga, ilmiy – nazariy va amaliyot bilan bog‘liq jiddiy va puxta tadqiqotlarga ega bo‘lgan yetakchi tilshunoslikdir.

Haqiqatan, turkiy tilshunoslikda yetakchi tilshunosliklardan biri sifatida tan olingan hozirgi o‘zbek tilshunosligining mustahkam poydevorini yaratishda, tilshunoslikning deyarli barcha soha va yo‘nalishlari bo‘yicha jiddiy izlanishlar olib borgan, salmoqli – fundamental tadqiqotlar yaratgan va yaratib kelayotgan olimlarning:

G‘.O.Yunusov, A.G‘ulomov, A.K.Borovkov, O.Azizov, A.N.Kononov, S.Usmonov, E.D.Polivanov, Sh.Shoabdurahmonov, G‘.Abdurahmonov, S.N.Ivanov, F.Kamolov, M.Mirzayev, Z.Ma‘rufov, M.Asqarova, X.Komilova, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, T.Ibrohimov, I.Rasulov, Sh.Rahmatullayev, S.Mutallibov, A.Rustamov, G‘.Salomov, E.Fozilov, O.Usmonov, A.Hojiyev, Q.Mahmudov, A.Shermatov, N.Mamatov, A.Aliyev, M.Sodiqova, X.Nazarova, J.Muxtorov, M.Mirtojiyev, E.Umarov, A.Safayev, A.Mahmudov, X.Doniyorov, Y.Abdullayev, E.Begmatov, I.Qo‘chqortoyev, H.Abdurahmonov, A.Sayfullayev, A.Abduazizov, H.Ne‘matov, Sh.Shukurov, A.Matg‘oziyev, Yo.Tojiyev, R.Qo‘ng‘urov, B.O‘rinboev, A.Ahmedov, R.Rasulov, S.Otamirzayeva, R.Doniyorov, B.Bafoyev, N.Turniyozov, G‘.Zikrillayev, A.Abdullayev, F.Ubayeva, A.Nurmonov, S.Ashirboyev, N.Mahmudov, A.Mamatov, A.Jo‘rayev, O.Bozorov, A.Mamatov, M.Usmonova, I.Mirzaev, K.Nazarov, R.Sayfullayeva, H.Dadaboyev, Sh.Iskandarova, A.Mamajonov, A.Berdialiyev, H.Jamolxonov, H.Shamsiddinov, S.Karimov, B.Yo‘ldoshev, Q.Sodiqov, B.Mengliyev, Z.Do‘simov, N.Xusanov, M.Qurbonova, M.Hakimov, T.Nafasov, Sh.Shohobiddinova, Sh.Ko‘chimov, I.Yo‘ldoshev, A.Abdusaidov, D.Lutfullayeva, S.Muhamedova va boshqa o‘nlab keksa hamda yosh avlod tilshunoslarining xizmatlari kattadir.

Ayub G‘ulomov

Ayub G‘ulomov (1914–1986) o‘zbek tilshunosligining atoqli vakili bo‘lib, fanimizning qator sohalari – fonetika, morfologiya, so‘z yasalishi, sintaksis va leksikografiya bo‘yicha asarlar yaratgan, tilshunosligimiz taraqqiyotiga katta hissa qo‘shgan ustoz olimdir.

Ayub G‘ulomov Toshkentda tug‘ildi. 1936-yilda kechki pedagogika institutining til va adabiyot fakultetini tugatdi. 1940-yilda professor A.K.Borovkov rahbarligida «O‘zbek tilida aniqlovchilar» mavzusida nomzodlik, 1957-yilda Moskvada «O‘zbek tilida tarixiy so‘z yasalish masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

Ayub G‘ulomovning lisoniy qarashlari, asosan, quyidagi asarlarda o‘z ifodasini topgan: 1. «O‘zbek tilida aniqlovchilar» (1940). 2. «O‘zbek tilida kelishiklar» (1941). 3. «O‘zbek tilida ko‘plik kategoriyasi»(1944) 4. «O‘zbek tilida urg‘u» (1947). 5. «Sodda gap sintaksisi» (1948). 6. «O‘zbek tilida so‘z yasash usullari» (1949). 7. «Fe‘l» (1954). 8. «Sodda gap» (1955). 9. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» (hamkor, 1965, 2-nashri). 10. «O‘zbek tili grammatikasi» (I tom. Morfologiya, hamkor, 1975). 11. «O‘zbek tili morfem lug‘ati» (hamkor, 1973) va boshqalar.

Ayub G‘ulomov o‘tkir xotira egasi va yetuk notiq – ma‘ruzachi sifatida tinglovchilarga, talabalarga lisoniy hodisalar haqida aniq, mantiqli, faktlarga boy ma‘lumotlar, ilmiy-amaliy asoslangan fikrlarni bera olardi. U nazariy jihatdan ham mukammal bo‘lib, til hodisalarini chuqur va puxta tahlil qila olishi va ulardan ishonarli, asosli xulosalar chiqara olishi bilan ajralib turardi. Albatta, bularning asosida, birinchi navbatda, uning til nazariyasidan keng va har tomonlama bilimga egaligi hamda nazariy yo‘nalishda katta tayyorgarlik maktabini o‘taganligi ko‘rinib turardi. Jumladan, olim «O‘zbek tilida urg‘u» asarida «akademik V.V.Radlovning turkiy tillarda urg‘uning semantik va grammatik funksiyaga ega emasligi haqidagi fikriga e‘tiroz bildirib, urg‘uning so‘z ma‘nolarini, grammatik holatlarni differentsiatsiya qilishdagi rolini ko‘rsatadi».¹ Tilimizdagi urg‘uning so‘z va mantiq urg‘usi kabi turlarga

¹ X.Узоков. Ўзбек тилшунослари.- Т, 1972, 104-bet.

bo'linishi, ularning nutqdagi o'rni, vazifasi va boshqalar puxta yoritib beriladi.

Ayub G'ulomov morfemika masalalariga ham alohida e'tibor berib, o'zbek tilshunosligiga so'zning eng kichik ma'noli qismlarini anglatish uchun xizmat qiladigan morfemika terminini olib kirdi va u haqda ma'lumot berdi. Masalan, «Morfemika so'zning eng kichik ma'noli qismlari haqidagi ta'limotdir. Bu kichik qismlar morfemalardir. Bu morfemalar turli ko'rinishlarga ham ega bo'ladi. Masalan, i sh l a so'zidagi -la elementi h a y d a so'zida – da morfemasida kelgan (lekin h a y – h a y l a fe'lida yana –la tusida qo'llangan), hozir ajralmaydigan u n d a so'zida ham aslida shu – da affiksi bor (un - ovoz). Bu –la va –da ko'rinishlari umumiy tarzda morfema deyiladi. Buning har bir ko'rinishi esa morf sanaladi. Demak, morfema morflarning yig'indisidir. Bu turli ko'rinishdagi qismlar, morflar, bir-biriga nisbatan allomorflar sanaladi»¹

O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri so'z yasalishi masalasidir. Olim ishlarida ushbu masalaga ham alohida e'tibor beradi va shu yo'nalishda salmoqli monografik tadqiqotlar yaratadi. U o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib, so'z yasalishi masalasini jiddiy muammo sifatida «ko'tarib», uni fonetika, morfologiya va boshqa sohalar kabi alohida bo'lim sifatida ajratadi va yoritadi. Boshqacha aytganda, «O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bo'limining shakllanishi, bu bo'limga doir atamalar tizimining izga solinishida professor Ayub G'ulomovning xizmati katta bo'ldi»²

Muallif o'zbek tilidagi so'z yasalishining beshta turini qayd etadi. Bular: 1. Morfologik, 2. Sintaktik, 3. Leksik. 4. Semantik. 5. Fonetik usullardir. Demak, ushbu usullardan – aytilganlardan so'z yasalishi haqiqatan ham alohida, o'ziga xos soha ekanligi kelib chiqadi.

Ayub G'ulomov o'zbek tili sintaksisiga oid hodisalarni ham ilmiy asosda atroflicha o'rganish masalasiga jiddiy yondashdi. Aniqrog'i, sintaktik sath birliklarini Yevropa tilshunosligining yutuqlari asosida chuqur o'rganish ham ushbu olimning nomi bilan

¹ Ўзбек тили грамматикаси 1-том. -Т., 1975, 11-бет.

² A.Nurmonov O'sha asar, 197-бет.

bog'liqdir. U «O'zbek tilida aniqllovchilar» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi hamda bu dissertatsiya asosida maydonga kelgan xuddi shu nomdagi risolasi, «O'zbek tilida so'z tartibi», «Sodda gap» kabi ishlari bilan o'zbek ilmiy sintaksisining poydevorini yaratdi.¹

Ayniqsa, olimning hamkorlikda yaratgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis» asari shu sohadagi dastlabki darslik bo'lib, shu kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan fundamental tadqiqot hisoblanadi. Asarda sintaksis hamda so'z birikmasi, gap, gaplarning tuzilishi va maqsadga ko'ra turlari, sodda gap, gap bo'laklari, qo'shma gap, ularning turlari va boshqalar haqida mukammal ma'lumot beriladi. «Kitobning vazifasi, – deydi muallif, o'zbek adabiy tili sintaksisining hozirgi holatini hamda shu hodisalarning o'sish jarayonini ko'rsatishdir».² Haqiqatan, ishda o'zbek adabiy tili sintaksisining o'z davridagi holati, «qiyofasi» ilk bor ilmiy-nazariy, amaliy asosida chuqur yoritib beriladi.

Said Usmonov

Said Usmonov (1922–1972) o'zbek tilshunosligining iste'dodli nazariyotchi olimidir. U Boshqirdistonda tug'ildi, 1929-yilda oilaviy Toshkentga ko'chib keldi. 1938-yilda Toshkent pedagogika bilim yurtini tugatib, 1939-yilda Toshkent Davlat pedagogika institutining til va adabiyot fakultetiga o'qishga kirdi. 1942–1943- yillarda urushda ishtirok etdi. 1944-yilda qayd etilgan fakultetni imtiyozli diplom bilan tugatib, 1946-yilda institutning aspiranturasiga qabul qilindi.

Said Usmonov 1959- yilda prof T.Ibrohimov rahbarligida «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida undovlar» mavzusida nomzodlik, 1964-yilda esa «Hozirgi zamon o'zbek tilida so'zning morfologik xususiyatlari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

¹ A.Nurmonov.O'sha asar, 203-204 betlar.

² A.Фуюмов.М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-нашри,-Т,1965, 4-бет.

Olim 1965-yildan 1972-yilgacha - umrining oxirigacha umumiy tilshunoslik kafedrasining mudiri lavozimida xizmat qildi.

Said Usmonov o'zbek tilshunosligining orfografiya, leksikologiya, morfologiya, terminologiya, umumiy tilshunoslik sohalari bo'yicha mukammal asarlar yaratgan ulkan olimdir. Uning asosiy asarlari: 1. «O'zbek tilida undovlar» (1953). 2. «Undov gaplar» (1955). 3. «So'z va uning morfologik strukturasi haqida» (1957). 4. «Undalma va mimemalar» (Hozirgi zamon o'zbek tili, hamkor» 1957). 5. «O'zbek terminologiyasining ba'zi masalalari» (1968). 6. «O'zbek tili» (hamkor, 1978). 7. «Umumiy tilshunoslik» (1972) va boshqalar. O'tgan asrning 60–70-yillari o'zbek tilshunoslarining sardorlaridan biri bo'lgan Said Usmonov, ayniqsa, morfologiya, leksikologiya, terminologiya va til nazariyasi bo'yicha jiddiy va salmoqli asarlar yaratdi.

Olim murakkab va aktual bo'lgan terminologiya masalalariga to'xtalar ekan, uning «...ham ishlab chiqarish qurollari sohasidagi, ham madaniyat va fan sohasidagi har qanday yangiliklar dastavval til birliklari, to'g'rirog'i, terminlar orqali o'z ifodasini topadi. Shu ma'noda terminologiya (ma'lum tildagi terminlar majmui) zamona tarixining guvohi, ko'zgidir»,¹ deyishi ayni haqiqatdir.

Said Usmonovning prof. M.Mirzayev va prof. I.Rasulovlar bilan hamkorlikda yaratgan «O'zbek tili» darsligi alohida tilga olinishi lozim. Chunki ushbu ish 70- yillardayoq tilshunoslarning, talabalarining zaruriy adabiyotlari xazinasidan mustahkam o'rin egalladi. Ishda leksikologiya va morfologiyaga oid qator hodisalarning tabiati, mohiyati atroflicha ochib berildi, ayni hodisalar mukammal tahlil qilindi, puxta nazariy xulosalar chiqarildi. Shunga ko'ra, asar qayta – qayta nashr qilindi.

Said Usmonov o'zining iste'dodli tilshunos ekanligini faqat xususiy tilshunoslikdagina - o'zbek tili bilan bog'liq ko'plab masalalarni asosli, ishonarli hal qilishdagina ko'rsatib qolmadi. Uning iste'dodi tilshunoslikning ancha murakkab nazariy – falsafiy masalalarini hal qilishda – shu sohada ham yaratgan bir qancha tadqiqotlarida yaqqol ko'rinib turadi. Bu o'rinda, ayniqsa, uning o'z davri uchun juda katta ahamiyatga ega bo'lgan «Umumiy

¹С.Усмонов. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. -Т., 1968, 3-бет.

tilshunoslik» darsligi va til nazariyasi bilan bogʻliq yaratgan baʼzi jiddiy maqolalari tahsinga sazovordir.

Tilshunos olimning pedagogika institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun yaratgan «Umumiy tilshunoslik» asari oʻzbek tilshunosligidagi eng katta voqealardan, fanimizning eng yirik yutuqlaridan biri boʻlganligini taʼkidlash shart. Chunki olim oʻzbek tilshunoslaridan birinchi boʻlib, tilning ilmiy – nazariy, falsafiy sohasi boʻyicha mukammal darslik yaratdi. Darslikda jahon tilshunosligi tarixi: qadimgi, oʻrta va yangi asrlar tilshunosligi, qiyosiy – tarixiy tilshunoslik masalalari, til va nutq dialektik munosabati, tilni tadqiq qilish metodlari ancha mukammal, chuqur yoritiladiki, bu asar oʻz davri uchun tengi yoʻq bir manba sifatida xizmat qildi va qilmoqda.

Toʻgʻri taʼkidlanganidek, «Keyingi oʻn - oʻn besh yil ichida bizda oʻndan ortiq fan doktorlari yetishib chiqdi, yuzdan ortiq tilshunoslar fan nomzodi ilmiy darajasiga ega boʻldi. Said Usmonov bularning ichida eng talantli tilshunos olimlardan biri edi».¹

Said Usmonov oʻzining qisqa (atigi 50 yil), ammo sermahsul ilmiy – pedagogik faoliyati jarayonida oʻnlab tilshunos olimlarga ustozlik qildi, 60 ga yaqin ilmiy – nazariy va ilmiy – metodik asarlar yaratdi. Bu asarlar istiqbol davrida ham fanimiz taraqqiyoti uchun samarali xizmat qilmoqda.

Shonazar Shoabdurahmonov

Akademik Shonazar Shoabdurahmonov oʻzbek shevashunosligi fanining dargʻasi, yirik tilshunos olim, filologiya fanlari doktori (1963), OʻzFA akademigi (1988).

Shonazar Shoabdurahmonov 1923- yilda Toshkentda tugʻildi. 1940-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutining til va adabiyot fakultetiga oʻqishga kirdi. 1944-yilda institutni imtiyozli diplom bilan tugatib, OʻzFA Alisher Navoiy nomli Til va adabiyot instituti aspiranturasida oʻqishni davom ettirdi.

U 1949- yilda «Ravshan dostonining badiiy tili» mavzusida nomzodlik, 1963-yilda «Oʻzbek adabiy tili va oʻzbek xalq sheva-

¹ Ўзбекистон маданияти.-Т.,1973 йил, 27 март, 3-бет.

lari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Olim o'zbek tilshunosligining fonetika, orfografiya, punktuatsiya, morfologiya va dialektologiya sohalari bo'yicha qator asarlar yaratdi. Uning asosiy tadqiqotlari quyidagilar: 1. «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar» (hamkor, 1953). 2. «Punktuatsiya qoidalari» (1953, 1954). 3. «O'zbek tilida yordamchi so'zlar» (1953). 4. «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (hamkor, 1954). 5. «Hozirgi zamon o'zbek tili» (hamkor, 1957). 6. «O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari» (1962). 7. «O'zbek dialektologiyasi» (hamkor, 1978). 8. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (hamkor, 1980) va boshqalar.

Sh. Shoabdurahmonovning akademik V.V. Reshetov bilan hamkorlikda yaratgan «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar» asarida fonema termini ilmiy muomalaga kiritildi va uning mohiyati tushuntirildi. Unli fonemalar talaffuzida: a) tilning gorizontalar harakati, b) tilning vertikal harakati; v) labning ishtiroki mavjud ekanligi, ya'ni, unli tovushlarning uchta differensial belgisi bayon qilindi va mavjud oltita unli fonema o'sha belgilarning majmuasi sifatida izohlandi. Undosh fonemalar uchta belgi asosida a) paydo bo'lish o'rni; b) paydo bo'lish usuli; v) tovush paychalarining ishtiroki belgilari asosida tavsiflandi.¹

Olimning «O'zbek tilida yordamchi so'zlar» asarida yordamchi so'zlar – ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, modal so'z, undov va taqlidiy so'zlarning nutq faoliyatidagi vazifasi ochib berildi. Yordamchi so'zlarning ichki turlari, ularning mohiyati, qo'llanish xususiyatlari, ma'no imkoniyatlari, mustaqil so'zlarga bo'lgan munosabati kabilar atroflicha yoriildi.

Shonazar Shoabdurahmonovning «O'zbek adabiy tili va xalq shevalari» asari fundamental tadqiqot sifatida maydonga keldi.

Mazluma Asqarova

Mazluma Asqarova taniqli tilshunos olim, filologiya fanlari doktori (1963), professor (1965), Rossiya Federatsiyasi ta'lim akademiyasining akademigi. M. Asqarova 1924-yilda Toshkentda

¹ A.Nurmonov. O'sha asar, 175-bet.

tug'ildi. 1940 yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutining o'zbek tili va adabiyoti fakultetiga o'qishga kirdi. 1944-yilda institutni imtiyozli diplom bilan tamomladi. 1951-yilda esa «O'zbek tilida ravishdosh» mavzusida nomzodlik, 1963-yilda esa «O'zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplarning tiplari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. M.Asqarova o'zining ilmiy-pedagogik faoliyati davomida qator monografiya, darslik va qo'llanmalar yaratdi. Bular: 1. «O'zbek tilida ravishdosh va sifat-doshlar» (hamkor, 1953). 2. «Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar» (1960). 3. «Hozirgi zamon o'zbek tili. Sintaksis.» (hamkor, 1961). 4. «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis.» (hamkor, 1965). 5. «O'zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar» (1966). 6. «O'zbek tili grammatikasi» (1-tom. Morfologiya, hamkor 1975). 7.«O'zbek tili grammatikasi.» (2-tom. Sintaksis, hamkor 1976). 8. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (hamkor, 1-qism, 1980). 9. O'rta maktablar uchun hamkorlikda yaratilgan o'ndan ortiq darslik va qo'llanmalar.

M. Asqarova, ayniqsa, sintaksis sohasining chuqur bilimdoni ekanligi, shu yo'nalishda qator jiddiy tadqiqotlar yaratganligi bilan taniqlidir.

Ta'kidlash joizki, M. Asqarovaning prof. A.G'ulomov bilan hammualiflikda yaratilgan va bir necha bor nashr qilingan "Hozirgi zamon o'zbek tili. Sintaksis" darsligi o'zining mukammalligi, lisoniy hodisalar yuqori ilmiy saviyada tahlil qilinganligi, ularning mohiyati chuqur yoritib berilganligi bilan ajralib turadi. Ishda o'zbek adabiy tili sintaksisining o'z davridagi holati har tomonlama puxta o'rganilgan.

M. Asqarovaning ilmiy ijodida qo'shma gap sintaksisining, aniqrog'i, ergashgan qo'shma gap muammosining atroflicha tadqiq etilishi alohida o'rin egallaydi.

G'anijon Abdurahmonov

G'anijon Abdurahmonov o'zbek tilshunosligi fanining sardorlaridan biri, taniqli, yetakchi olim, filologiya fanlari doktori (1960), professor (1966), O'zFA akademigi (2001).

G'anijon Abdurahmonov 1925-yilda Farg'ona shahrida tug'ildi.

1942- yilda Ulug‘bek nomidagi Farg‘ona davlat pedagogika institutining til va adabiyot fakultetiga o‘qishga kirdi. 1946-yilda oliy o‘quv yurtini imtiyozli diplom bilan tugatdi. 1950 yilda prof. U.Tursunov rahbarligida «Hozirgi zamon o‘zbek tilida substantivatsiya» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1960-yilda «O‘zbek adabiy tilining qo‘shma gap sintaksisi asoslari» monografik tadqiqoti uchun filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo‘ldi.

Olim Farg‘ona davlat pedagogika institutidagi faoliyatini kafedra mudiri lavozimidan boshlaydi, so‘ng direktor, Farg‘ona, Toshkent davlat pedagogika va chet tillar institutlarining rektori, Respublika oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vaziri, Respublika atamashunoslik qo‘mitasining raisi kabi qator mas‘uliyatli lavozimlarda samarali mehnat qildi.

G‘. Abdurahmonov o‘zbek tilshunosligining qator sohalari bo‘yicha tadqiqot ishlarini olib borib, ko‘plab mukammal asarlar yaratdi. Bular: 1. «Ajratilgan ikkinchi darajali bo‘laklar» (1955). 2. «Qo‘shma gap» (1957). 3. «Qo‘shma gap sintaksisi asoslari» (1958). 4. «O‘zbek tilidan qo‘llanma» (1962). 5. «Qo‘shma gap sintaksisi» (1964). 6. «Murakkablashgan gaplar sintaksisi» (1971). 7. «O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi» (hamkor, 1973). 8. «XI asr eski turkiy til sintaksisi bo‘yicha tadqiqotlar» (1973). 9. «Tarixiy sintaksis» (1974). 10. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (hamkor, 1979). 11. «Qadimgi turkiy til» (hamkor, 1982). 12. «O‘zbek xalqi va tilining shakllanishi haqida» (1999). 13. «O‘zbek tili va adabiyoti» (hamkor, 2002) hamda maktab, litseylar uchun qator dastur, darsliklar va boshqalar. Qisqasi, olimning 170 ga yaqin ilmiy –tadqiqot ishlari chop etilgan.

Manbalardan ko‘rinib turibdiki, G‘. Abdurahmonov hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili va o‘zbek tili tarixi sintaksisi bo‘yicha yetakchi olimdir. Uning, ayniqsa, qo‘shma gap sintaksisi muammolari bo‘yicha yaratgan fundamental tadqiqotlari tahsinga loyiqdir.

Tilshunos olim tadqiqotlarida o‘zbek tilida ajratilgan gap bo‘laklari mavjudligi haqidagi fikrni ilk bor o‘rtaga tashlaydi va asoslaydi. Gaplarning tuzilishiga ko‘ra turlarini an‘anaviy ikkiga emas, balki uchga bo‘ladi. 1. Sodda gap. 2. Murakkab gap. 3. Qo‘shma gap. Murakkab gaplar masalasiga alohida urg‘u beradi. U,

ayniqsa, qo'shma gapning bog'lovchisiz qo'shma gap turini alohida ajratib, materiallar asosida isbotlab beradi. Aniqrog'i, olim ilmiy izlanishlarida qo'shma gaplarni bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplar kabi turlarga ajratadi, ularni ilmiy – nazariy va amaliy jihatdan mukammal tadqiq qiladi.

G'. Abdurahmonovning o'zbek tili tarixiy sintaksisi masalalariga ham alohida e'tibor berishi va shu yo'nalishda ham jiddiy tadqiqotlar yaratgani uning til tarixi masalalarida ham yetuk olim ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, uning «Tarixiy sintaksis» qo'llanmasida o'zbek tili qo'shma gap konstruksiyalarining tarixi yoritiladi. Muallif o'zbek tili tarixiga oid yozma yodgorliklarni to'rt davrga bo'ladi: qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek tili va hozirgi zamon o'zbek adabiy tili.

Muallif ishda qo'shma gapning har uch turi: bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplar – ularning taraqqiyoti masalasiga maxsus to'xtaladi. Shuningdek, olim ushbu manbada XII asrga oid «Hibatul haqoyiq»ning, XII – XIV asrga oid «O'g'uznoma» va XX asrning mashhur romanlaridan biri bo'lgan «O'tgan kunlar» asarining sintaktik tahlilini beradi.

Shavkat Rahmatullayev

Shavkat Rahmatullayev o'zbek tilshunosligida katta salmoqqa ega bo'lgan, keng qamrovli sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1966), professor (1967).

Shavkat Rahmatullayev 1926- yilda Toshkentda tug'ildi. 1943–1947-yillarda hozirgi O'zMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida o'qidi. 1952-yilda prof. M.Nasilov rahbarligida «Obrazli fe'l frazeologik birliklarining asosiy grammatik xususiyatlari» mavzusida nomzodlik, 1966-yilda «O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

Sh.Rahmatullayev o'zbek frazeologiyasining sardoridir. U ayni sohaga oid qator asarlari bilan ushbu yo'nalishning ilmiy – nazariy va amaliy poydevorini qurib berdi, uni yuksaltirdi, shakllantirdi.

Keng qamrovli olim o'zbek ilmiy tilshunosligining qator

yoʻnalishlari: leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, morfologiya, leksikografiya, etimologiya va boshqalar boʻyicha jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Ular: 1.«Frazeologik birliklarning asosiy maʼno turlari» (1956). 2.«Frazeologiya. Hozirgi zamon oʻzbek tili» (1957) 3.«Modal soʻzlar. Hozirgi zamon oʻzbek tili» (1957) 4.«Qoʻshma soʻzlarning imlo qoidalari va lugʻati» (hamkor, 1961) 5.«Oʻzbek tili» (hamkor, I qism, 1963.). 6.«Oʻzbek tilining qisqacha frazeologik lugʻati» (1964). 7.«Leksikologiya hamda frazeologiya. Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (1965). 8.«Oʻzbek frazeologiyasining baʼzi masalalari» (1966). 9.«Nutqimiz koʻrki» (1970). 10.«Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati» (1978). 11.«Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati» (hamkor, 1980). 12.«Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati» (1984). 13.Oʻzbek va rus tillarini qiyoslash (1993). 14.«Oʻzbek tilining imlo lugʻati» (hamkor, 1995). 15.«Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (hamkor, 1998). 16.«Oʻzbek tilining etimologik lugʻati» (2000, 2003). 17.«Hozirgi adabiy oʻzbek tili» (2006) va boshqalar.

Olim frazeologiya boʻyicha nafaqat oʻzbek tilshunosligida, balki turkiy tilshunoslikda ham yetakchi mutaxassislardan hisoblanadi. Shuningdek, u oʻzbek tilshunosligida yirik leksikograf sifatida ham tan olingan boʻlib, ayniqsa, eng murakkab va mashaqqatli ish boʻlgan izohli lugʻatlar yaratishda ham peshqadam hisoblanadi.

Maʼlumki, oʻzbek tilshunosligida tilga sistema nuqtayi nazaridan yondashish, sistem – struktur jihatdan lisoniy hodisalarni tahlil qilish, dastavval, leksikologiya sohasidan boshlangan. «Natijada oʻzbek tili leksikologiyasi tavsifiy bosqichdan yangi bosqichga – nazariy bosqichga, leksikani maʼlum leksik – semantik guruhlardan (LSG) tashkil topgan butunlik, leksik birliklarni muayyan maʼno elementlarining munosabatidan tashkil topgan tizim sifatida oʻrganish bosqichiga koʻtarila bordi. Bu bilan oʻzbek tavsifiy leksikologiyasidan sistem (nazariy) leksikologiyaga oʻtila bordi. Ana shu jarayonni professor Shavkat Rahmatullayev va uning shogirdi I.Qoʻchqortoyevlar boshlab berdi».¹

Olimning katta xizmatlaridan yana biri shuki, u oʻzbek tilshunosligida ilk bor tilimizdagi turkiy soʻzlarni qamrab olgan

¹A.Nurmonov. Oʻsha asar, 186-bet.

etimologik lugʻat yaratdi. Katta hajmda (31,5 b/t) tuzilgan ushbu lugʻat ogʻir mehnat evaziga yuzaga kelganligi mutlaq haqiqatdir. Muallif aytganidek, «Oʻzbek tilining etimologik lugʻatini tuzishga intilganlar boʻldi, lekin ilmiy ishlarda ayrim soʻzlarga tarixiy – etimologik izoh berishdan nariga oʻtilmadi. Dahrning kajraftorini qarangki, bunday lugʻat tuzish mening zimmamga yuklandi».¹ Aytish mumkinki, Sh.Rahmatullayev oʻz zimmasiga yuklatilgan vazifani sharaf bilan bajardi. Oʻzbek tili etimologiyasining shakllanish jarayoni dastlabki tajriba sifatida boshlab berildi.

Miraziz Mirtojiyev

Miraziz Mirtojiyev oʻzbek tilshunosligining taniqli, yetuk vakili, filologiya fanlari doktori (1990), professor (1993).

Miraziz Mirtojiyev 1927-yilda Toshkentda tugʻildi. 1953-1958-yillarda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika institutida taʼlim oldi. 1964-yilda leksikograf olim Z. M. Maʼruf rahbarligida “Oʻzbek tilida leksik omonimlarning tarkib topishi” mavzusida nomzodlik, 1990-yilda “Oʻzbek tilida soʻz koʻchma maʼnosi va uning manifestatsiyasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

M. Mirtojiyev oʻzbek tilshunosligining qator sohalari: fonetika, leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, terminologiya, til tarixi va boshqa yoʻnalishlarda barakali ijod qilib mukammal asarlar yaratdi. Bular: 1. «Oʻzbek tilida polisemiya» (1975), 2. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati.» 1-2-tomlar (hamkor, 1981), 3. «Til va madaniyat» (hamkor, 1992), 4. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Fonetika.» (1999), 5. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (2004), 6. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» (hamkor, 2006) 7. «Oʻzbek tilidagi feʼl valentliklari» (2007), 8. «Gap boʻlaklarida semantik-sintaktik nomutanosiblik» (2008).9. «Oʻzbek tili va tilshunoslik ildizlari» (nashrda), 10. «Oʻzbek tili nazariy fonetikasi» (qoʻlyozma) va boshqalar.

Prof. M. Mirtojiyevning, ayniqsa, leksikografiya sohasidagi tadqiqotlari tahsinga loyiq. U oʻzbek tilining qator izohli lugʻatlarida oʻttiz besh bosma taboq hajmdagi lugʻat maqolalari bilan faol

¹Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати.-Т., 2000, 3-бет.

ishtirok etgan. Shuningdek, elektronika, yuqori molekulyar kimyo va etimologiya sohasida tuzilgan lugʻatlarda ham hamkorlik qilgan.

Olim mustaqillik davrida abituriyentlarning oliy oʻquv yurtlari qabul testlariga tayyorgarliklari uchun toʻqqizta qoʻllanma ham nashr ettirgan.

M.Mirtojiyev hozirda “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”ning oʻzbek tilshunosligi yoʻnalishi boʻyicha maslahatchi sifatida ham faol ish olib bormoqda.

Muallifning “Oʻzbek tili va tilshunosligining ildizlari” nomli nashrdan chiqish arafasida turgan jiddiy tadqiqotida oʻzbek turklarining Oʻrta Osiyoda tarqalishini gipoteza asosida eramizdan oldingi X asrga, oʻzbek tilshunosligining yuzaga kelishini esa faktlar asosida VIII asrga bogʻlaydi.

Olimning turkiy tub feʼllarning soʻnggi tovush taraqqiyoti va nisbat kategoriyasi, shuningdek, umuman turkiy tub soʻzlar haqidagi qator ilmiy maqolalari, jahon ahamiyatiga ega turkologik hamda oltoyshunoslik konferensiyalarida qilgan maʼruzalari ham jiddiy ishlardan biridir, uning turkolog sifatidagi faoliyatining tasdigʻidir.

Azim Hojiyev

Azim Hojiyev oʻzbek tilshunosligining yirik vakillaridan biri, keng qamrovli sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1968), OʻzFA akademigi (2001).

Azim Hojiyev 1933-yilda Toshkentda tugʻildi. 1951–1956-yillarda hozirgi OʻzMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida oʻqidi. 1956-yilda shu universitetning aspiranturasiga oʻqishga kirdi. 1960-yilda V.V.Reshetov rahbarligida «Hozirgi zamon oʻzbek tilining hozirgi zamon feʼli» mavzusida nomzodlik, 1968-yilda esa «Edi, ekan, emish toʻliqsiz feʼli» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

A.Hojiyev oʻzbek tilshunosligining, asosan, leksikologiya, semasiologiya, morfologiya, soʻz yasalishi, orfografiya, terminologiya va leksikografiya sohalari boʻyicha fundamental asarlar yaratdi. U fanimizda sinchkov tilshunos - feʼlshunos olim sifatida ham tanildi. Uning asosiy asarlari: 1. «Qoʻshma soʻzlar imlosi va lugʻati» (hamkor, 1961). 2. «Oʻzbek tilida qoʻshma, juft va takroriy soʻzlar»

(1963). 3. «O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar» (1966). 4. «To‘liqsiz fe‘l» (1970). 5. «Fe‘l» (1973). 6. «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» (1974). 7. «O‘zbek tilida forma yasalishi» (1979). 8. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (hamkor, 1980). 9. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (hamkor, I tom, 1981). 10. «Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati» (1985). 11. «O‘zbek tilida so‘z yasalishi» (1987). 12. «Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (hamkor, 2001) 13. «O‘zbek tilining izohi lug‘ati» (hamkor, 2006). “O‘zbek tilida so‘z yasalish tizimi” (2008) va boshqalar.

Olimning, ayniqsa, o‘zbek tili morfemikasi, so‘z yasalishi sohasidagi va izohli lug‘atlar yaratishdagi xizmatlari tahsinga sazovordir. Muallif morfemika haqida, uning o‘rganish obyekti haqida shunday deydi: «Morfemika so‘zning necha morfemadan tashkil topishini o‘rganmaydi, balki morfemalarning turini va har bir turiga xos xususiyatlarini o‘rganadi».¹ Bu morfemik sath birligi bo‘lgan morfemaning obyektivligini e‘tirof etuvchi va ana shu obyektiv birlikni o‘rganuvchi alohida tilshunoslik bo‘limining vazifasi haqidagi haqiqiy ilmiy bahodir.²

A.Hojiyevning leksikografiya sohasidagi katta xizmatlarini ham alohida ta’kidlash lozim. Ayniqsa, uning izohli lug‘atlar yaratish faoliyati – «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» asari filologlar, shoiru yozuvchilar, maktab o‘qituvchilari uchun qimmatli manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ushbu tadqiqot o‘zbek tilining haqiqatan sinonimlarga boy til ekanligini leksik sinonimlar - ularning sinonimik qatorlari orqali isbotlab beradi. Lug‘atning har bir maqolasi: 1) sinonimik qatordan; 2) sinonimik qatordagi so‘zlar uchun umumiy bo‘lgan ma’noning izohidan; 3) sinonimik qatordagi har bir so‘zga xos xususiyatning ta’rifidan; 4) sinonimik qator va har bir sinonimga berilgan ta’rifni tasdiqlovchi misollardan tashkil topadi.³ Lug‘atning muhim jihatlaridan yana biri shuki, muallif sinonimik qator birliklarining o‘zaro nozik, sezilar–sezilmas ma’no farqlarini ham ishonarli ko‘rsatib beradi.

Olimning mustaqillik davrida hamkorlikda yaratgan «Hozirgi

¹ A.Хожиев. Сўзнинг морфологик ва сўз ясаллиш структураси. Ўзбек тили ва адабиёти. Ж. 1976. 30-31-бетлар

² A.Nurmonov. O‘sha asar, 182-183-бетлар.

³ A.Хожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. -Т, 1974, 6-бет.

o‘zbek tilidagi faol so‘zlarning izohli lug‘ati» asari ham lotin yozuvida yaratilgan muhim manbalardan – lug‘atlardan hisoblanadi.

Rahmatulla Qo‘ng‘urov

Rahmatulla Qo‘ng‘urov (1933-1994) taniqli tilshunos olim, filologiya fanlari doktori (1982), professor (1984).

Rahmatulla Qo‘ng‘urov 1933-yilda Jizzax viloyatida tug‘ildi. 1947-yilda o‘rta maktabni, 1951-yilda Jizzax pedagogika bilim yurtini, 1956-yilda SamDUni tugatdi. 1956-yildan umrining oxirigacha ushbu universitetning “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida xizmat qildi, 23 yil davomida mazkur kafedrani boshqardi.

Olim 1962-yilda prof U.Tursunov rahbarligida “Hozirgi o‘zbek adabiy tilida tasviriy so‘zlar” mavzusida nomzodlik, 1982-yilda “O‘zbek tilida ot formasini yasovchi morfemalarning semantik-stilistik xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qildi.

R.Qo‘ng‘urov asarlarining soni 300 dan ortiq bo‘lib, bu manbalar tilshunoslikning deyarli barcha sohalariga, ayniqsa, stilistika, nutq madaniyati, leksikografiya, morfologiya va toponimikaga bag‘ishlanganligi bilan e‘tiborga loyiqdir. Bular: 1. “O‘zbek tilida tasviriy so‘zlar” (1966). 2. “O‘zbek tili grammatikasi” (1975) 3. “O‘zbek tili stilistikasidan ocherklar”(1975). 4. “O‘zbek tilining tasviriy vositalari” (1977). 5. “O‘zbek tilining chappa lug‘ati”(1977). 6. “O‘zbek tilining morfem lug‘ati” (1977). 7.“O‘zbek tilida o‘zgaraydigan so‘zlar. 1;2-qismlar” (1978,1980). 8. “Subyektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari” (1980). 9. “Zulfiya poeziyasining lug‘ati” (1981). 10. “O‘zbek tili stilistikasi” (1983). 11. “O‘zbek tilining funksional stillari”(1984). 12. “Nutq madaniyati asoslari” (1984,1985,1986). 13. “Chuvash tilining chappa lug‘ati” (1987).14. “Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari” (1992). 15. “Epistolyar janrning tuzilishi va uning ayrim til xususiyatlari” (1992) va boshqalar.

R.Qo‘ng‘urov keng qamrovli olim sifatida Samarqand stilistika maktabining asoschisidir.

Ernst Begmatov

Ernst Begmatov taniqli sermahsul tilshunos olim, o'zbek onomastikasining – antroponimikasining asoschisi, filologiya fanlari doktori (1988), professor (1990).

Ernst Begmatov 1936- yilda Namangan viloyatida tug'ildi, yoshlik yillari janubiy Qozog'istonda o'tdi. 1955- yilda maktabni, 1959- yilda Navoiy nomidagi SamDuning filologiya fakultetini bitirdi. 1961- yildan O'zFA Til va adabiyot institutida ishlab kelmoqda.

Olim 1965 yilda Faxri Kamol rahbarligida «O'zbek tili antropo-nimikasi» mavzusida nomzodlik, 1988-yilda «Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili leksikasining o'z qatlami» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

Prof E.Begmatov o'zbek tilshunosligining leksikologiya, semasiologiya, onomastika, nutq madaniyati, uslubshunoslik va leksikografiya sohalari bo'yicha qator salmoqli ishlar yaratdi. Bular: 1. «Nomlar va odamlar» (1966). 2. «Ismingizning ma'nosi nima» (hamkor, 1968). 3. «Kishi nomlari imlosi» (1970). 4. «O'zbek ismlari imlosi» (1972). 5.«O'zbek tilining imlo lug'ati» (hamkor, 1976). 6.«O'zbek tili leksikologiyasi» (hamkor, 1981). 7.«Adabiy norma va nutq madaniyati» (1983). 8. «Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari» (1985). 9. «O'zbek nutq madaniyati ocherklari» (hamkor, 1988). 10. «O'zbek ismlari» (1991). 11. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari» (hamkor, 1992). 12. «Ism chiroyi» (1994). 13. «O'zbek ismlari. 14.600 ismlar izohi» (1998) va boshqalar. Umuman, olimning hozirga qadar e'lon qilgan ishlarining umumiy miqori 300 ga yaqin bo'lib, ularning 8 tasi monografiya, 13 tasi risoladir.

Tilshunos olim butun hayoti davomida – lisoniy ijodida nomshunoslik bilan – ismlar muammosi bilan jiddiy shug'ullandi. U ming-minglab ismlarni to'pladi, tartibga soldi, ismlarning etimologiyasini – ma'nosini aniqladi, izohini berdi, ularning qanday yozilishi lozimligi haqida fikrlarini bayon etdi. Ana shunday og'ir, sermashaqqat mehnat natijasida o'zbek ismlariga bag'ishlangan o'nlab yirik tadqiqotlar, yuzlab maqolalar maydonga keldi. Shunga ko'ra, olim turkiy tilshunoslikda onomastika yo'nalishida eng faxrli

o‘rinlardan birini haqli ravishda egallaydi.

Ernst Begmatovning o‘zbek nutq madaniyati va o‘zbek leksikologiyasi sohasidagi faoliyati – ushbu yo‘nalishlar taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi ham salmoqlidir.

Olim o‘zbek tilshunoslari orasida insonga nom qo‘yish, ism berish ma‘naviyatining targ‘ibotchisi, tashviqotchisi, jonkuyari sifatida ajralib turadi. U ism chiroyi haqida fikr yuritar ekan, farzandlarga ismlar to‘g‘ri tanlanishi, to‘g‘ri yozilishi lozimligini uqtirib, shunday deydi «Ism chiroyi faqatgina nomning mazmunidagina emas, balki uning to‘g‘ri shaklida hamdir. Mazmunan teran va go‘zal, shaklan esa to‘g‘ri va ko‘rkam ism chiroyli ismdir. To‘g‘ri yozilgan, talaffuzi oson, qulay ism – chiroyli ismdir. O‘zbekiston diyorining, o‘zbek xalqining buyuk orzularini, ota-onalarning o‘z farzandiga bo‘lgan ezgu niyatlarini, armon va tilaklarini ifoda qiluvchi ismlar chiroyli ismdir».¹ Bu – haq gap. Umuman, farzandlarga ism berish, nom berish – joy nomlariga alohida e‘tibor, mas‘uliyat bilan qarash muhim ijtimoiy - siyosiy, ma‘naviy, madaniy muammodir, o‘ziga xos qadriyatdir.

Gap inson ismlari haqida ketar ekan, ismshunos olimning 40 bosma taboqqa yaqin – 600 betdan ortiq katta hajmdagi salmoqli asarini aytib o‘tish shart. «O‘zbek ismlari» nomi bilan chop etilgan ayni muhim qo‘llanma – lug‘at o‘z ichiga 14.600 ga yaqin ismni olib, ularning etnografik ma‘nolarini izohlaydi. Asarning asosiy maqsadi o‘zbek ismlarining butun boyligini bir joyga to‘plab, ma‘nosini izohlab berish orqali kelajak avlodga bu borada katta bir ma‘naviy meros qoldirishdir.²

Bozor O‘rinboev

Bozor O‘rinboev o‘zbek tilshunosligining yetuk sermahsul olimlaridan biri, filologiya fanlari doktori (1976), professor (1979), xalqaro Antique World ilmiy akademiyasining akademigi (2003).

Bozor O‘rinboev 1936-yilda Samarqand viloyatida tug‘ildi. 1950-1954-yillarda Samarqand shahrida pedagogika bilim yurtida o‘qidi. 1954-1959-yillarda Alisher Navoiy nomidagi SamDUda

¹ E.Begmatov. Ism chiroyi. -T.,1994, 88-bet.

² E.Begmatov. O‘zbek ismlari.-T.,1998, 4-bet

ta'lim oldi.

Olim 1964-yil "Hozirgi o'zbek adabiy tilida vokativ kategoriya" mavzusida nomzodlik, 1976-yilda esa "O'zbek so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

B. O'rinboyev nafaqat ilm yo'lida, balki jamoatchi, rahbar sifatida ham barakali va samarali mehnat qildi. U maktab direktori, SamDPI va Jizzax DPI rektori, Jizzax shahri "Bilim" jamiyati raisi, Jizzax shahar kengashining deputati, SamDU ilmiy kutubxonasining bosh direktori kabi qator lavozimlarda ham faollik ko'rsatdi.

B. O'rinboyev o'zbek tilining dolzarb muammolariga oid o'nlab jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Bular: 1. «Hozirgi o'zbek tilida vokativ kategoriya» (1972). 2. «O'zbek tili so'zlashuv nutqi sintaksisi masalalari» (1974). 3. «Синтаксический строй узбекской разговорной речи» 4. «So'zlashuv nutqi» (1979). 5. «O'zbek so'zlashuv nutqi» (1982). 6. «O'zbek adabiy tili tarixi» (hamkor, 1982). 7. «Notiqlik mahorati» (hamkor, 1984). 8. «Turkiy filologiyaga kirish» (1989). 9. «Badiiy tekstning lingvistik tahlili» (hamkor, 1990). 10. «Hozirgi o'zbek tilining so'zlashuv uslubi» (hamkor, 1991). 11. «Funksional uslubiyat va uning mohiyati» (1992). 12. «O'zbek adabiy tili tarixi» (hamkor, 1995). 13. «Samarqand viloyati toponimlarining izohi» (1997). 14. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (2001). 15. «Asrlardek barhayot nomlar» (2003). 16. «Tilshunoslik nazariyasi» (2004). 17. «Hozirgi o'zbek adabiy tilida sintaktik munosabatlar» (2005) va boshqalar.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, prof. B.O'rinboyev o'zbek tilining sintaksisi, til tarixi, nutq madaniyati, uslubshunoslik va toponimika sohalarida barakali ijod qilgan va ushbu sohalarining shakllanishi hamda rivojlanishiga o'zining munosib hissasini qo'shgan taniqli olimdir.

Hamid Ne'matov

Hamid Ne'matov uchinchi avlod o'zbek tilshunoslarining sardori, iste'dodli olim, o'tkir nazariyotchi va amaliyotchi, ham diaxron, ham sinxro tilshunoslikning eng yetuk vakillaridan biri, o'zbek tilshunosligining Ivan Boduen de Kurtenesidir.

Hamid Ne'matov 1941- yilda Buxoro shahrida ziyoli oilada tug'ildi. 1950–1960-yillarda maktabda o'qidi. 1961–1966-yillarda Peterburg universitetining sharq fakultetida ta'lim oldi. Ustozlari mashhur olimlar: akademik A.N.Kononov va professor S.N. Ivanovlardir.

1967–1970-yillarda Peterburg universitetining aspirantu-rasida bilim oldi. 1970-yilda akademik A.N.Kononov rahbarligida «Devoni Koshg'ariy» materiallari asosida fe'l morfologiyasi» mavzusida nomzodlik, 1978- yilda «Морфология восточно – тюркского языка XI – XII в.в» mavzusida doktorlik dissertatsi-yasini himoya qildi. 1982-yilda professor unvoni berildi.

Prof. H.Ne'matov ulkan tilshunos olim sifatida o'zbek tilshunosligidagi yangiliklarga va ona tili bo'yicha ta'lim sistemasidagi, ta'lim yo'nalishidagi ishlarga rahbarlik qildi va ushbu jarayonda o'zi ham faol qatnashdi, g'oyaviy rahnamo bo'ldi.

H.Ne'matov 1991-yildan shu kungacha amalda va e'tiborda bo'lgan «O'zbek tili doimiy anjumani» (O'TDA)ning asoschisi, tashkilotchisi va raisi hamdir.

U ona tili ta'limi bo'yicha amalda bo'lgan qator konsepsiya, dastur, darslik, qo'llanma va ilmiy – nazariy ishlarning muallifidir.

H. Ne'matovning, ayniqsa, «Buxoro tilshunoslik maktabining shakllanishi va rivojida»¹gi xizmatlari kattadir.

H. Ne'matov o'zbek tilshunosligida ikki muhim g'oyani ilgari surdi: 1. Til va nutqni farqlash. 2. Ilmiy izlanish va tadqiqotlarda dialektik falsafaga uning qonun va kategoriyalariga asoslanish, til va nutq hodisalarining mohiyatini (substansiyani) ochish.

Alloma o'zining butun ijodi davomida qayd etilgan ikki muhim g'oyaga amal qilmoqda, uni rivojlantirmoqda, shogirdlaridan ham talab qilmoqda. Anig'i, ushbu g'oyalarga asoslangan maktab yaratdi.

Olim nafaqat tilshunos sifatida, balki filolog, turkolog sifatida respublikada va undan tashqarida-hamdo'stlik davlatlarida, Turkiya, Rossiya va boshqalarda ham taniqlidir. U islom falsafasini ham mukammal biluvchi va lisoniy hodisalarga asosli hamda ishonarli tatbiq qiluvchi shaxsdir.

¹ К. Назаров. Истеъдодли олим. Тухфа. –Т., 2001, 14-бет

Prof H.Ne'matov tilshunoslikning deyarli barcha sohalari bo'yicha barakali ijod qilib kelmoqda. Asarlari: 1. «Махмуд Кашгарский о тюркских языках» (hamkor). «История лингвистических учений». Средневековый Восток. (1981). 2.«Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI – XII вв». (1989). 3. «O'zbek tili tarixiy fonetikasi.»(1992). 4. «Til va nutq» (hamkor, 1993). 5. «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» (hamkor, 1995). 6. «Ona tili ta'limi mazmuni» (hamkor, 1995). 7.«O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari» (hamkor, 1999). 8. «Lingvistik tadqiqot metodikasi, metodologiyasi va metodlari» (2006). 9. 5-9 sinflar uchun yaratilgan qator ona tili darsliklari va boshqalar. Shuningdek, «Tilshunoslik tarixiga hamda hozirgi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalariga, ona tili ta'limi mazmuniga bag'ishlangan 300 dan ortiq ilmiy, ilmiy-metodik maqolalari»¹ fanimizga – uning rivojiga barakali xizmat qilmoqda. Shu o'rinda «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» asari haqida prof. A.Nurmonovning quyidagi fikrini keltirish ayni muddao: «Hamid Ne'matov va R.Rasulovlarning «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» kitobining nashr qilinishi faqat o'zbek tilshunosligida emas, balki butun turkiyshunoslikda katta voqea bo'ldi».² Chunki ushbu ish turkiy tilshunoslikda – turkiy leksikologiyada ilk fundamental tadqiqot sifatida katta ahamiyatga egadir.

Abduhamid Nurmonov

Abduhamid Nurmonov yirik o'zbek tilshunoslaridan biri, keng qamrovli, sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1983), professor (1984).

Abduhamid Nurmonov 1942-yilda Andijon viloyatining Baliqchi tumanida tug'ildi. 1958-yilda maktabni tugatdi. 1958–1963-yillarda Farg'ona davlat pedagogika institutida o'qidi. 1973-yilda professor M.Mirtojiyev rahbarligida «O'zbek tilida fonetik o'zgarishlardagi tejamkorlik prinsiplari» mavzusida nomzodlik, 1983-yilda «O'zbek tili sintaksisini sistem tadqiq qilish muammolari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

¹ Э.Умаров., А.Пардаев.«Хамид Фуломович Нейматов». Тухфа. –Т., 2001, 20-bet

² A.Nurmonov. O'sha asar, 220-bet.

Prof A.Nurmonov o‘zbek tilshunosligining fonetika – fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksikografiya, tilshunoslik tarixi va nazariyasi bo‘yicha qator mukammal asarlar yaratgan, maktablar uchun ona tili darsliklarini nashr qildirgan yetuk olimdir. Uning asosiy asarlari: 1.«Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка» (1982).2. «Gap haqida sintaktik nazariyalar» (1988). 3.«O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi» (hamkor, 1991). 4. «O‘zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi» (hamkor, 1992). 5.«O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis» (hamkor, 1995). 6. «O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya» (hamkor, 2001). 7. «Tilshunoslik va tabiiy fanlar» (2001). 8. «Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (hamkor, 2001). 9. «O‘zbek tilshunosligi tarixi» (2002).10.Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo‘nalishlari (2006). 11. Lingvistik belgi nazariyasi (2008) va boshqalar.

Qayd etilgan manbalardan ma’lumki, olim, asosan, o‘zbek tili nazariy grammatikasi – sintaksisi yo‘nalishida barakali ijod qilgan, muhim tadqiqotlar yaratgan, o‘z asarlari bilan ayni sohaning sifatli rivojlanishiga, sintaksisning formal – semantik yo‘nalishiga, uning «o‘shishiga» katta hissa qo‘shgan tilshunosdir. Umuman, u o‘zbek tili sintaksisini sistema sifatida tadqiq etishda faollik ko‘rsatgan olimlardan biridir.

A.Nurmonovning o‘zbek tilshunosligidagi katta xizmatlaridan yana biri tilshunosligimiz tarixiga oid fundamental tadqiqotning – «O‘zbek tilshunosligi tarixi» nomli o‘quv qo‘llanmasining yaratilishidir. Aniqrog‘i, katta va og‘ir mehnat evaziga yaratilgan ushbu asar o‘zbek tilshunosligida muhim voqea bo‘ldi. Chunki hozirgacha 9-asrdan – xalifalik davridan boshlab, to shu kungacha izchillik asosida, bosqichma - bosqich, birma - bir tilshunosligimiz tarixi va taraqqiyotini sinchikovlik bilan aks ettirgan, bayon qilgan jiddiy tadqiqot yo‘q edi. Muallifning so‘zi bilan aytganda, «Aslida o‘zbek tilshunosligi o‘zining uzoq tarixiga ega. Tilshunoslik sohasida qalam tebratgan allomalarimiz o‘zlarigacha bo‘lgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo‘lishlari bilan birga jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar.

Ayniqsa, tilshunoslikning falsafiy masalalarini hal etishda, fone-

ma va harf munosabatini belgilashda, lisoniy birliklarning mazmuniy tomonini yoritishda, uzviy tahlil usulining paydo bo'lishida, alfavit va mazmuniy maydon asosidagi lug'atlar tuzish tamoyillarining belgilanishida o'zbek tilshunoslarining xizmatlari katta.

Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni o'rganish, ular yaratgan olamshumul ilmiy kashfiyotlarni ro'y-rost bayon qilish imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi.

Ana shu imkoniyatdan foydalangan holda o'tmish madaniy merosimizni sinchiklab o'rganish, ajdodlarimizning dunyo tilshunosligiga qo'shgan xizmatlarini faxr – iftixor tuyg'usi bilan keng omma o'rtasida targ'ib va tashviq qilish har bir o'zbek ziyolisining eng shavqli-zavqli ishiga aylanmog'i lozim"¹. Biz ham shu fikrdamiz.

Ravshanxo'ja Rasulov

Ravshanxo'ja Rasulov istiqlol davri o'zbek tilshunosligining taniqli vakili, sermahsul nazariyotchi olim, filologiya fanlari doktori (1989), professor (1990).

Ravshanxo'ja Rasulov 1946-yilda Toshkent shahrida tug'ildi. 1965-yilda maktabni tugatdi. 1965–1970-yillarda O'zMU (sobiq ToshDU)ning o'zbek filologiyasi fakultetida o'qidi.

U 1975-yilda «Alpomish» dostonida so'zlar orasidagi sintaktik munosabatning ifodalanishi» mavzusida nomzodlik, 1989-yil «O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning valentligi» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

R.Rasulov o'zbek tilshunosligining leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, sintaksis, umumiy tilshunoslik, nutq madaniyati va o'zbek tili fanlari bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratgan olimdir.

Uning asosiy asarlari: 1. «O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari» (1989). 2. «O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi» (1-qism, 1990). 3. «Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность» (1991). 4. «Leksikologiyani o'rganish» (hamkor, 1992). 5. «O'zbek tili fe'llarining semantik

¹ A.Nurmonov. O'sha asar, 223-bet.

strukturalari» (2-qism, 1993). 6. «O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» (hamkor, 1995). 7. «O‘zbek tili tasviriy ifodalarning izohli lug‘ati» (hamkor, 1997). 8. «O‘zbek tili fe‘llarining ma‘no tuzilishi» (2001, 2005). 9. «O‘zbek tili» (hamkor, 2004). 10. «Nutq madaniyati» (hamkor, 2004). 11. «O‘zbek tili» (hamkor, 2005, 2006). 12. «Umumiy tilshunoslik. Tilshunoslik tarixi. 1-qism» (2005). 13. «Umumiy tilshunoslik. Tilshunoslikning nazariy masalalari. 2-qism» (2006). 14. Nutq madaniyati va notiqlik san‘ati» (hamkor, 2006). 15. «Umumiy tilshunoslik» (2010). «O‘zbek tili fe‘llarining ma‘no tuzilishi”. 2-nashri (2010) va boshqalar.

Prof. Ravshanxo‘ja Rasulov turkologiyada holat fe‘llariga oid qator monografiyalarida ilk bor ushbu fe‘llarni ilmiy - nazariy va falsafiy jihatdan mukammal o‘rganib chiqdi. Mazkur fe‘llarning ma‘no tuzilishini komponent tahlil usuli asosida tekshirib, ularning ichki LSGlarini aniqlab, bu guruhga kiruvchi fe‘llarning har birini ta‘rifladi, tavsifladi. Shuningdek, ayni holat fe‘llarining valentlik imkoniyatlarini ham chuqur yoritib berdi. Shunga ko‘ra, o‘zbek tilshunosligida sistem leksikologiyaning va sistem sintaksisning shakllanishi va keng quloqch yoyishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Olimning ustozlari prof. H.Ne‘matov hamkorligi va rahbarligida yaratilgan «O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» asarida turkiy tilshunoslikda ilk bor jahon sistem – struktur tilshunosligining eng yaxshi jihatlari o‘zining aniq ifodasini topdi. Shuningdek, tadqiqotda shu kungacha o‘zbek leksikologiyasida erishilgan yutuqlar umumlashtirildi, chuqurlashtirildi¹, bir butun holda kitob-xonga taqdim etildi.

Olim nazariy-falsafiy yo‘nalishdagina emas, balki amaliyot bilan bog‘liq – shu kungi til siyosatining dolzarb masalalaridan biri bo‘lgan davlat tilini o‘rganish borasida ham asarlarga e‘tibor berib kelmoqda. Aniqrog‘i, hamkorlikda oliy o‘quv yurtlari hamda o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limi muassasalarining rus guruhi talabalari uchun lotin yozuvida «O‘zbek tili» darsligi va o‘quv qo‘llanmasi nashr qilindi.

R. Rasulovning shogirdi bilan hamkorlikda yaratgan tilimiz

¹ Qar: A.Nurmonov .O‘sha asar, 188 - bet.

boyligini namoyon etuvchi parafrazalarning izohli lug‘ati ham bo‘lib, ushbu asar shu yo‘nalishdagi dastlabki tadqiqot sifatida e‘tiborga loyiqdir.

R. Rasulovning istiqlol davri o‘zbek tilshunosligidagi jiddiy va muhim yutuqlaridan biri uning “Umumiy tilshunoslik” darsligidir. Oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun nihoyatda zarur bo‘lgan, yosh tilshunoslarni nazariy jihatdan tayyorlash, jahon tilshunosligi tarixidan va tadqiqot metodlaridan xabardor qilish uchun xizmat qiladigan mazkur manba juda zarur vaqtda yaratildi. Negaki, sobiq ittifoq davrida murakkab ilmiy-nazariy, falsafiy fan bo‘lgan umumiy tilshunoslik bo‘yicha manbalar o‘zbek tilshunosligida barmoq bilan sanoqli darajada edi. Anig‘i, ushbu soha o‘quv adabiyotlariga bo‘lgan talab, ehtiyoj juda katta edi. Shak-shubhasiz, R. Rasulov tomonidan nazariy tilshunoslik bo‘yicha yaratilgan, istiqlol davri tilshunosligimizda dastlabki mukammal manba bo‘lgan mazkur ish kelgusida shu yo‘nalishda yaratiladigan qator darslik va qo‘llanmalar uchun poydevor vazifasini o‘tashi aniq.

Ibodulla Mirzayev

Ibodulla Mirzayev o‘zbek lingvopoetikasining sardori, tarjimon, shoir, filologiya fanlari doktori (1992), professor (1994).

I. Mirzayev 1946-yilda Surxondaryo viloyatida tug‘ilgan. 1962-yilda o‘rta maktabni, 1967-yilda Alisher Navoiy nomli SamDUni, 1974-yilda Peterburg universiteti aspiranturasini, 1989-yilda ushbu ilm dargohining doktoranturasini tugatdi.

O‘zMUda, SamDUda, Peterburg universitetida, MDUda, Moskva jahon tillari universitetida va Fransiyada malaka oshirish kurslarida bilimni oshirdi.

Olim 1992-yilda taniqli turkolog prof. S. N. Ivanov ilmiy maslahatchiligida “She’riy matnning lingvopoetik talqini muammolari” (hozirgi o‘zbek she’riyati asosida) mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Ushbu ish turkiy tilshunoslikda she’riy matnga - she’riy nutqqa bag‘ishlangan ilk tadqiqot, birinchi tajriba sifatida she’riy qofiyalarning leksik-morfologik tarkibi tahliliga, qofiyalarning semantik shakllanishiga oidligi va ushbu hodisalarga

yangicha qarash asosida yozilganligi bilan muhimdir, o'ziga xosdir.

I. Mirzayev tilshunoslikka, adabiyotshunoslikka, tarjima nazariyasiga, she'riyatga oid qator jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Bular: 1. "Слова – реалии и вопросы художественного перевода" (1982). 2. "Prof. S. N. Ivanov. Bibliografik ko'rsatkich" (1982). 3. "Fransuzcha maqol va matallarning o'zbekcha muqobillari" (1982). 4. "Fransuzcha xos so'zlar va badiiy tarjima masalalari" (1983). 5. "Qofiyaning leksik va morfologik xususiyatlari" (1984). 6. "Лексические и морфологические средства формирования семантики рифмы" (1990). 7. "Fransuzcha – o'zbekcha lug'at" (hamkor). 8. "Gak V. G. Fransuz tilining nazariy grammatikasi" (2002). 9. "Yakobson R. Poetika masalalari" (2004). 10. "Talpinib yashadim senga, quyoshim" (2004). 11. "Ivanov S. N. Grammatik tadqiqotlarning metodologik muammolari" (2004). 12. "Lingvistik tahlil metodlari" (2006). 13. "Lotman YU. M. Poetik matn tahlili." 14. "She'r tuzilishi" (2006). 15. "E. E. Bertels. Sufizm va tasavvuf adabiyoti" (2006). 16. "Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy dostoni" (2006). 17. "Nurlar og'ushida" (2006) va boshqalar.

I. Mirzayev akademiklar E. E Bertels, Yu. M. Lotman, L. V. Sherba, professorlar: Ivan Boduen de Kurtene, V. Kudryavsev, A. Bogoroditskiy, S. Karsevskiy, S. Ivanov, V. Gak, I. Kovtunova, Djon Layonz, L. Blumfild, V. Gumboldt, F. de Sossyur kabi jahonga tanilgan olimlarning tadqiqotlari hamda K. Batyushkov, A. Pushkin, Yu. Lermontov, A. Blok, N. Nekrasov, S. Yesenin, A. Axmatova, M. Svetayev, Mopassan, A. Kamyu, Sh. Bodler, Apolliner, Edgar Po va boshqalarning nazm va nasrdagi asarlarini tarjima qilib, o'zbek kitobxoniga taqdim etgan.

I. Mirzayev Markaziy Osiyoga birinchi bo'lib lingvopoetikani olib kirdi, MDH mamlakatlarida ilk bor oliy o'quv yurtlarida adabiyotshunoslik va tilshunoslikni birlashtirib, mutlaqo yangi ta'limiy yo'nalishga va filologik ilmiy tarjimaga asos solgan lisoniy qamrovi keng poliglot olimdir.

Abdimurod Mamatov

Abdimurod Mamatov mustaqillik davrida yetishgan sermahsul izlanuvchan tilshunos olim, filologiya fanlari doktori (1991), professor (1994).

Abdimurod Mamatov 1949- yilda Samarqand viloyatining Bulung'ur tumanida tug'ildi. 1965-yilda maktab-internatni tugatdi. 1965-1970-yillarda Alisher Navoiy nomidagi Samarqand davlat universitetining chet tillar fakultetida ta'lim oldi.

U 1978-yilda Peterburg (Leningrad) davlat universitetida “Стилистические функции фразеологических единиц в современном французском языке” mavzusida nomzodlik, 1991-yilda “Hozirgi o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

A. Mamatovning ilmiy tadqiqotlari adabiy til normasi, nutq madaniyati masalalari, frazeologiya, stilistika, etnolingvistika va sotsiolingvistika kabi sohalarga bag'ishlangan. Uning asosiy asarlari: 1. “Очерки по французской фразеологической стилистике” (1989), 2. “Til normasi va nutq madaniyatiga oid ishlarning bibliografik ko'rsatkichi” (1989, 2 qismdan iborat), 3. “Hozirgi o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari” (1990), 4. “Til normasi va nutq madaniyatiga doir atamalar izohi” (1990), 5. “Adabiy norma nazariyasi” 1-qism (1998), 6. “Adabiy norma nazariyasi” (adabiy normaning tiplari), 2-qism (2001), 7. “Adabiy norma nazariyasi” (adabiy norma yashashining qonuniyatlari), 3-qism, (2002), 8. “История и теория языковой нормы” (2006) va boshqalar.

A. Mamatovning ilmiy ishlarida tilshunoslik fani uchun juda muhim quyidagi masalalar batafsil yoritilgan:

1. “Norma”, “kodifikatsiya”, “sistema”, “uzus” tushunchalarining o'zaro bog'liqligi muammolari;

2. Til normasi tushunchasining boshqa lingvistik va gumanitar fanlar bilan aloqadorligi masalalari;

3. Adabiy til va dialektlarning o'zaro munosabati masalalari;

4. Milliy til va uning ijtimoiy, etnik muammolari;

5. Adabiy til normasi va leksik-frazeologik normadan chetga chiqishlarning tiplari, sabablari va omillari kabilardir.

Olim til normasining tabiatini izchil o'rgana borib, asosiy diqqatni tilning ijtimoiy ahamiyatiga qaratadi va til normasi ma'lum bir til jamiyatining estetik idealidir, degan xulosaga keladi. Chunki, olimning fikricha, tilning estetik va normativ aspektlari juda yaqin, chambarchas dialektik bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Uning fikricha, adabiy normaning eng asosiy mezonlari quyidagilardir: kodifikatsiyalanganlik, stabillik (turg'unlik), variantdorlik (muqobildorlik), dinamiklik (rivojlanuvchanlik), umummajburiylik, reglamentatsiya qilinganlik kabilardir.

A. Mamatov o'zbek tilshunosligida, asosan, frazeologiya muammolariga alohida e'tibor berdi. U ilmiy izlanishlarida frazeologik norma, frazeologik norma va frazeologik variant munosabati kabi jiddiy masalalarni chuqur o'rgandi, puxta tadqiq qildi.

Nizomiddin Mahmudov

Nizomiddin Mahmudov hozirgi o'zbek tilshunosligining yirik peshqadam vakili, sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1984), professor (1985).

Nizomiddin Mahmudov 1951-yilda Farg'ona viloyatining Yangiqo'rg'on tumanida tug'ildi. 1968-yilda maktabni tugatdi. 1969–1974-yillarda O'zMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida ta'lim oldi.

U 1978-yilda prof M.Mirtojiyev rahbarligida «O'zbek tilida ellipsis» mavzusida nomzodlik, 1984-yilda «O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik - sintaktik asimmetriya» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

N.Mahmudov o'zbek tilshunosligining, asosan, sintaksis, leksikologiya, leksikografiya, sotsiolingvistika, nutq madaniyati kabi yo'nalishlari bo'yicha qator tadqiqotlar yaratgan, ona tili bo'yicha darsliklar e'lon qilgan olimdir. Uning asosiy asarlari: 1. «O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik va sintaktik asimmetriya» (1984). 2. «Yozuv tarixidan qisqacha lug'at – ma'lumotnoma» (1990). 3. «Til va ma'naviyat» (hamkor, 1992). 4. «O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi» (hamkor, 1992). 5. «Turkcha - o'zbekcha, o'zbekcha - turkcha lug'at» (hamkor, 1993). 6. «O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis» (hamkor, 1995). 7.«O'zimiz va

so‘zimiz» (1997). 8. «Til» (1998). 9. «Ma‘rifat manzillarida» (2000). 10. «O‘zbek tilida ish yuritish» (hamkor, 2003). 12. «Ona tili» (hamkor, 2004). 13. «O‘qituvchi nutqi madaniyati» (2007) va boshqalar.

O‘zbek tilshunosligida – sintaksisida formal – semantik yo‘nalishning yetakchilaridan biri bo‘lgan N. Mahmudov sotsiolingvistika sohasida ham barakali ijod qilib kelmoqda. Aniqrog‘i, o‘zbek filologiyasida «Mustaqillik sharofati bilan lingvistik jurnalistika deb nomlash mumkin bo‘lgan alohida yo‘nalish vujudga keldi».¹ Prof N.Mahmudov ushbu yo‘nalishning shakllanishiga va taraqqiyotiga katta hissa qo‘shib kelayotgan olimdir.

U millat ko‘zgusi, hayot ko‘zgusi bo‘lgan ona va ota tilimizning sofliigi uchun, o‘ziga xosligi uchun, tilimiz tabiatiga xos imkoniyatlarining, tilimiz boyligining namoyon bo‘lishi uchun astoydil xizmat qilayotgan tilshunos hamdir. Uning tilimiz boyligini, qudratini madh etuvchi qator asarlari buning guvohidir.

Mustaqillik tufayli tilimiz erkinligi, ravnaqi uchun keng imkoniyatlar yuzaga kelganligini sotsiolingvistik tadqiqotlarida ta‘kidlab kelayotgan olim shunday deydi «Yaqin o‘tmishimizda ona so‘z, demakki, millat, xalq qaddini ham qilmoq yo‘lida qilingan urinishlar istiqloq sharofati bilan tarix qa‘riga kirib bo‘ldi. O‘zimiz ham ozod bo‘ldik, so‘zimiz ham ozod bo‘ldi. O‘zbekiston mustaqil davlat sifatida munavvar va muhtasham manzil sari o‘z yo‘lida shitob bilan bormoqda, o‘zbek tili ana shunday davlatning mustaqil tili sifatida kamol topmoqda».²

Mustahkamlash uchun savollar:

1. O‘zbek tilshunos olimlaridan kimlarni bilasiz?
2. Ayub G‘ulomov kim va uning qanday asarlarini bilasiz?
3. Said Usmonov kim va uning tilshunoslik nazariyasiga bag‘ishlangan qanday asari mavjud?
4. Shavkat Rahmatullayev kim va uning etimologiyaga oid qanday asari bor?
5. Azim Hojiyev kim va uning qanday asarlarini bilasiz?

¹ A.Nurmonov. O‘sha asar, 222-bet.

² Н.Махмудов. Ўзимиз ва сўзимиз.Т., 1997 3-бет.

6. Ernst Begmatov kim va u tilshunoslikning qaysi sohasiga asos soldi?
7. Hamid Ne'matov kim va u o'zbek tilshunosligida qanday nazariy g'oyalarni ilgari surdi?
8. Abduhamid Nurmonov kim va uning qanday asarlarini bilasiz?
9. Ravshanxo'ja Rasulov kim va uning qanday asarlarini bilasiz?¹

¹ .Tadqiqotning hajm taqozosiga va olimlar haqida axborot topish muammosiga ko'ra VI bo'limda qayd etilgan tilshunoslarning barchasi haqida ma'lumot berish imkoni bo'lmadi. Shunga ko'ra, har bir avlod tilshunoslaridan vakillar keltirish bilan cheklandik.

X U L O S A

Jahon tilshunosligi tarixi bir ummonki, undan imkoniyatga, talab va maqsadga ko'ra xabardor bo'lish, shu yo'nalishda bilimga ega bo'lish, undan foydalanish va tadqiqotlarda ushbu «ummonga» asoslanish har bir jiddiy tadqiqotchi uchun, tilshunos uchun sharafdir. Chunki tilshunoslik fanining kelajagi aslida tilshunoslik tarixidan, lisoniy bitmas-tuganmas xazinadan boshlanadi. Shuningdek, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolarining asosi, poydevori ham mantiqan tilshunoslik tarixidadir. Ayni tarixni mukammal bilmasdan, uni tasavvur qilmasdan, uni anglamasdan turib, tilshunoslikning nazariy - falsafiy masalalari haqida fikr yuritish maqsadga mutlaqo muvofiq emasdir, diletantlikdir.

IKKINCHI QISM

TILSHUNOSLIKNING NAZARIY MASALALARI

I. LINGVISTIKA VA UNING TURLARI

Lingvistika termini qator Yevropa mamlakatlari: ingliz, fransuz, nemis, ispan, rus va boshqa tillarda faol qo'llanilib, til haqidagi fanni anglatadi. Ushbu so'zning o'zagi lingua bo'lib, til degan ma'noni beradi. Binobarin, lingvistika terminining o'zbek tilidagi muqobili, ma'nodoshi tilshunoslik bo'lib, ular o'zaro sinonimik munosabatga kirishadi.

Lingvistika yoki tilshunoslik fani o'ziga xos murakkab ijtimoiy hodisa bo'lgan aloqa qurolini – tilni sistema sifatida – bir butun obyekt sifatida tadqiq va tahlil qiladi. Ayni jarayonda u turli ko'rinishlarda, shakllarda kuzatiladi. Bu ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan tilning mohiyatidan, uni turli tomondan o'rganish, tekshirish lozimligidan va bu ilmiylik nuqtayi nazaridan mutlaqo to'g'ri ekanligidan kelib chiqadi.

Lingvistika nihoyatda qudratli ma'naviyat belgisi, millat boyligi bo'lgan tilni o'rganish jarayonida quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

1. Dinamik lingvistika.
2. Statik lingvistika.
3. Atomistik lingvistika.
4. Struktural lingvistika.
5. Sinxron lingvistika.
6. Diaxron lingvistika.
7. Intralingvistika.
8. Ekstralingvistika.
9. Makrolingvistika.
10. Mikrolingvistika.
11. Paralingvistika.
12. Psixolingvistika.

13. Sotsiolingvistika.
14. Etnolingvistika.
15. Matematik lingvistika.
16. Neyrolingvistika.
17. Kompyuter lingvistikasi.
18. Kognitiv lingvistika va boshqalar.

1. Dinamik lingvistika. Dinamik lingvistika, asosan, tilni real mavjudligida, kommunikativ jarayonda turlicha vazifalarni faol bajarishda, «taraqqiyotda», o'zgarishda tadqiq qiladi.

2. Statik lingvistika. Statik lingvistika til faoliyatidagi to'liq sinxronlashgan muayyan bir davrni (bo'lakni) ajratadi va uni tasvirlaydi. Tilshunoslikning ushbu sohasi, dinamik lingvistikadan farqli, tildagi rivojlanish va o'zgarish jarayonidan mutlaqo chetlashgan, unga yaqinlashmagan holda tilning hozirgi – zamonaviy davri bilan bog'liq ma'lum bir «qotgan» qismini – holatini tekshiradi.

3. Atomistik lingvistika. Atomistik lingvistika diqqat-e'tiborini har bir-individual til birliklarining taraqqiyotini, o'sishini alohida o'rganishga qaratadi.

4. Struktural lingvistika. Struktural lingvistika til sistemasidagi ichki munosabat va aloqalarni tadqiq qiladi. U til sistemasining struktural qatlamlari (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlari) orasidagi o'zaro tabiiy, zaruriy bog'liqliklarni, munosabatlarni o'rganadi.

5. Sinxron lingvistika. Sinxron lingvistika statik va struktural lingvistika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning ma'lum bir davrdagi «qotgan», «turg'un» holatini tasvirlashga xizmat qiladi.

6. Diaxron lingvistika. Diaxron lingvistika dinamik va atomistik lingvistika bilan uzviy bog'liq bo'lib, tilning taraqqiyot, til birliklarining esa rivojlanish qonuniyatlari hamda natijalarini o'rganadi.

7. Intralingvistika (ichki lingvistika). Ichki lingvistika til birliklarining sistem aloqasini, munosabatini ekstralingvistik faktorlarga bog'liq bo'lmagan holda o'rganadi. Ichki lingvistikaning tadqiqot manbai bo'lib fonologiya, leksikologiya va grammatika hisoblanadi.

8. Ekstralingvistika (tashqi lingvistika). Tashqi lingvistika tilning taraqqiyoti va vazifasini ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-tarixiy,

etnik, jo'g'rofiy kabi faktorlar bilan bog'liq holda o'rganadi. Shunga ko'ra, ushbu lingvistika tilni ijtimoiy hodisa sifatida tekshiradi.

9. Makrolingvistika. Makrolingvistika tilni keng doirada, «katta hajmda» olib, uni statistik usullar asosida tadqiq qiladi. Aniqrog'i, ushbu soha tilni statistik usullar orqali tahlil qiladi.

10. Mikrolingvistika. Mikrolingvistika til sistemasi tarkibidagi (strukturasi) aloqalar, o'zaro munosabatlar va qarama-qarshiliklarni o'rganadi.

11. Paralingvistika. Paralingvistika bevosita nutq faoliyati bilan bog'liq bo'lib, nutq jarayonida fikr ifodalash bilan bir vaqtda yuzaga keluvchi, so'zlashuv nutqining doimiy hamrohi bo'lgan qo'l va yuz harakatlarini (imo-ishora, mimika), nutqning balandligi, ekspressiv-emotsional bo'yoq kabi qator jihatlarni o'rganuvchi sohadir.

12. Psixolingvistika. Psixolingvistika psixologiya va lingvistika fanlarining umumlashmasi (sintezi) sifatida nutq jarayonini mazmun nuqtayi nazaridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo'naltirilganligi, shunga muvofiqligi jihatidan o'rganadi. U nutqdagi – fikr ifodalashdagi shakl va mazmun birligiga alohida e'tibor beradi.

Psixolingvistika lisoniy imkoniyatlar asosida nutqiy birliklarni hosil qilish va qabul qilish, nutq jarayoni (fikr almashtirish-ifodalash va anglash)da ruhiy holatlarga, bunda sharoit (situatsiya), o'xshashlik (analogiya), farqlash (differentsiatsiya), ta'sirchanlik, so'zlovchi va tinglovchi ruhiy holati masalalariga alohida e'tibor beradi.

13. Sotsiolingvistika. Sotsiolingvistika sotsiologiya va lingvistika fanlarining zaruriy va mantiqiy bog'liqligidan hosil bo'lib, jamiyat va til (til va jamiyat) munosabati masalasi bilan shug'ullanadi. U tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi. Shu jihatdan sotsiolingvistikaning eng muhim, asosiy muammosi tilni - til tabiatini ijtimoiy hodisa sifatida tekshirish, uning jamiyatdagi, tilshunoslik fanidagi o'rni va ahamiyatini belgilashdir.

Sotsiolingvistika, asosan, til va ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy hayot, taraqqiyot hodisalari, faktarlari o'rtasidagi bog'liqlikni, ushbu bog'liqlikning sabablarini o'rganadi. Anig'i, mazkur soha jamiyatning yashash va rivojlanishida tildagi ijtimoiy hayot, ya'ni, tashqi-ekstralingvistik faktorlarning (omillarning) ta'siri natijasida

hosil bo'lgan hodisalarni, jarayonlarni, o'zgarishlarni tahlil qilib boradi. Demak, sotsiolingvistika ijtimoiy faktorlarning tilga qanday ta'sir qilishi, til sistemasida (strukturasida) qanday namoyon bo'lishi, qanday shaklda aks etishi kabilarni tadqiq qiladi.

Eslatamiz, sotsiolingvistika statistik ma'lumotlar, aholi ro'yxati va anketa ma'lumotlari metodikasi bilan o'z faoliyatini kengaytirib boradi¹.

14. Etnolingvistika. Etnolingvistika etnografiya va lingvistika fanlarining o'zaro munosabatidan shakllanib, etnik belgi bo'lgan tilga xalq tarixiy taraqqiyotining, rivojlanishining, xalq turmush, urf-odatlarining, moddiy va ma'naviy madaniyatining ta'sirini, ularning tilda voqe bo'lishini o'rganadi. Etnolingvistika til va jamiyat munosabatini tadqiq qilishda etnik faktorlarning o'rnini, ahamiyati, roli kabilarni aniqlaydi, etnik va lisoniy omillarning o'zaro ta'sirini, bog'liqligini aks ettiradi.

15. Matematik lingvistika. Matematik lingvistika tilni o'rganish va tasvirlash jarayonida matematik usullarning (masalan, statistik usul, informatsiya nazariyasi kabilarning) qo'llanish imkoniyatlarini tekshiradi.

16. Neyrolingvistika. Neyrolingvistika neyron va lingvistika so'zlarining o'zaro birikuvidan, qo'shilishidan hosil bo'lib, inson miyasidagi nerv hujayralarining, neyronlarning tilni-so'zlarni hosil qilishdagi vazifasini o'rganadi. Neyron nerv (asab) sistemasining asosiy qismi, tarkibiy elementi sifatida tilni-til va nutq birliklarini yaratishda faol xizmat qiladi, yetakchi hisoblanadi. Shunga ko'ra, neyrolingvistika inson nerv sistemasi bilan aloqa quroli-til orasidagi uzviy, doimiy, zaruriy munosabatni yoritadi. Shuningdek, u afatik nutqni, ya'ni, tushunib bo'lmaydigan, buzilgan, «kasallangan» nutqni, uning turlarini aniqlash va tasnif qilish, fiziologik nerv sistemasi, nutq faoliyati kabilarda doirasida tadqiqot ishlarini olib boradi.

17. Kompyuter lingvistikasi. Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, uning asosiy maqsadi tilshunoslikka oid muammolarni kompyuter vositasida, bevosita uning "rahbarligida" hal qilishdir. Aniqrog'i, kompyuter lingvistikasi tillarni o'qitish (o'rganish), muayyan fanga oid bilimlarni baholash,

¹ В.А.Аврорин. Проблемы изучения функциональной стороны языка (к вопросу о предмете социоллингвистики). -Л., 1975, 242-245- betlar.

matnlarni tahrirlash, bir tildan ikkinchi bir tilga tarjima qilish, statistik tadqiqotlar olib borish kabi qator jarayonlarda faol xizmat qilmoqda.

18. Kognitiv lingvistika. Kognitiv lingvistika tilshunoslikdagi eng yangi yo‘nalishlardan biridir. Ushbu tilshunoslik kognitologiya (inson bilimini o‘rganuvchi fan) va lingvistika fanlarining o‘zaro zaruriy bog‘lanishidan, hamkorlikda ish olib borish maqsadida yuzaga kelgan.

Ma‘lumki, insondagi bilimlarning hosil bo‘lishida, uning saqlanishi va o‘zgalarga berilishida tilning ahamiyati, o‘rni beqiyosdir. Shunga ko‘ra, manbalarda kognitiv lingvistikaning asosiy vazifasi sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi:

1. Insondagi bilimlarning paydo bo‘lishida tilning rolini aniqlash.
2. Konseptual sistema bilan til sistemasi o‘rtasidagi munosabatni aniqlash.
3. Bilimni konseptuallashtirish va kategoriyalashtirish jarayonlarini tushunish.
4. Olamning lisoniy va kognitiv (konseptual) tasvirlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni yechish.¹

Kognitiv lingvistikaning nazariy asosida “tafakkur tilsiz bo‘ladi, ammo muloqot paytida u til orqali yuzaga chiqadi, ya‘ni, ifodalanadi” degan tezis yotadi. Kognitiv lingvistikaning eng asosiy tushunchasi “konsept” tushunchasi bo‘lib, u tafakkur birligi hisoblanadi². Konsept – lisoniy birliklar (masalan, so‘z, gap, matn kabilar) orqali yuzaga chiquvchi fikrlash jarayoni hodisasi, tafakkur birligi bo‘lib, u insonning bilish jarayonining natijasi (hosili)dir. Konsept bizning psixikamizda aks etuvchi obyektiv borliq predmet va hodisalari haqida juda keng miqyosda mukammal, har tomonlama ma‘lumot, tushuncha, tasavvurlarni o‘zida tashishi, saqlashi, o‘zgalarga yetkazishi (berishi) bilan jamiyat a‘zolarining predmet va hodisalarga bo‘lgan munosabatini qayd etishi kabilar bilan o‘ziga xosdir³.

¹ Ў.Қ. Юсупов. Когнитив лингвистика хақида. ЎзМУ. Аюб Фуломов ва ўзбек тилшунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами.- Т. 2007. 22-бет.

² О. Қ. Юсупов. О‘sha asar, o‘sha bet.

³ Qo‘sh. qar: O‘.Q. Yusupov. O‘sha asar, 22-24-betlar.

Xullas, lingvistika fani umumiylik sifatida, qayd etilganidek, turlicha xususiyliklari, sohalari orqali til sistemasini butun mohiyati, murakkabligi bilan, kommunikativ cheksiz imkoniyatlari bilan tadqiq qiladi. U ayni jarayonda qator fanlar bilan o'zaro aloqada, hamkorlikda ish olib boradi, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va nutq kabi o'ta dolzarb va o'ta murakkab masalalarning yoritilishida faol ishtirok etadi.

Lingvistika fani jamiyat taraqqiyotining, gullab-yashnashining eng muhim, eng asosiy, tengi yo'q mezonlaridan biri til - aloqa quroli ekanligini tasdiqlash va isbotlash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, u ta'lim oluvchiga ona tili imkoniyatlarini-ayni bir fikrni, narsa-hodisani yuzlab usullar bilan ifodalash yo'llarini yetkazish bilan unda ijodiy tafakkurni rivojlantirishga, ona tilida fikrlash va ona tili qurilishining o'ziga xosligi, boshqa tillardan tubdan farq qilishi, olamni «o'zicha» aks ettirishni singdirish bilan milliy ong, milliy dunyoqarash, milliy g'urur va mafkurani shakllantirishda mustahkam poydevor vazifasini o'taydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Lingvistikaning qanday turlari mavjud?
2. Struktural lingvistika qanday lingvistika?
3. Paralingvistika qanday lingvistika?
4. Psixolingvistika qanday lingvistika?
5. Kompyuter lingvistikasi qanday lingvistika?
6. Sotsiolingvistika qanday lingvistika?
7. Kognitiv lingvistika qanday lingvistika?

Asosiy tushunchalar:

1. Lingvistika – tilshunoslik.
2. Dinamik – harakatdagi.
3. Statik – turg'un.
4. Struktura – qurilish, tuzilish.
5. Sinxron – hozirgi (zamonaviy).
6. Diaxron – tarixiy.
7. Intralingvistika – ichki lingvistika.

8. Ekstralingvistika – tashqi lingvistika.
9. Kognitologiya – inson bilimini o‘rganuvchi fan.

Adabiyotlar:

1. Э.Хемп.Словарь американской лингвистической терминологии. М., 1964.
2. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов.-М., 1966.
3. Н.И.Кондаков. Логический словарь.- М., 1971.
4. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов.- М., 1976.
5. А.Ҳожиев. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Т., 1985.
6. Ў. Қ. Юсупов. Когнитив лингвистика ҳақида. ЎЗМУ илмий мақолалар тўплами. -Т., 2007.

II. TILNING TA'RIFLARI

Tilshunoslik fanining tadqiqot obyekti bo‘lgan til jamiyat mahsuli, jamiyat quroli sifatida o‘z ta’rifiga, tavsifiga, mantiqiy izohiga ega. Bu tabiiy. Chunki ta’riflanishi zarur bo‘lgan ushbu ijtimoiy hodisa taraqqiyot mezoni, hayot ko‘zgusi sifatida, millat ruhiyu, tarix tarjimoni sifatida jamiyatga xizmat qilib kelmoqda. Demak, jamiyat va til tushunchalari o‘zaro ajralmas-dialektik bog‘liq bo‘lib, ular mantiqan biri ikkinchisini to‘ldiradi, biri ikkinchisiz mavjud bo‘lmaydi, biri ikkinchisiga faol xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning mavjudligini talab qiladi. Shunga ko‘ra, jamiyat tushunchasi qay darajada o‘z ta’rifiga ega bo‘lsa, til tushunchasi ham shu darajada o‘z ta’rifiga, tavsifiga egadir.

Xulosa shuki, tilshunoslik fanining muhim, dolzarb muammolari qatorida tilning ta’rifi masalasining bo‘lishi ham zaruriydir, tabiiydir. Qolaversa, til ko‘p qirrali murakkab hodisa sifatida boshqa ijtimoiy (masalan, tarix, falsafa, psixologiya kabi) va tabiiy fanlar tomonidan ham o‘rganiladi, tavsiflanadi. Bundan esa mantiqiy

ravishda tilning ta'rif masalasi murakkab masalalardan biri ekanligi tushunchasi kelib chiqadi.

Tilshunoslik tarixida ham, hozirda ham tilning ta'rif masalasiga alohida e'tibor qaratilgan va qaratilmoqda. O'z-o'zidan mantiqiy savol tug'iladi. Tilshunoslik tarixida tilning ta'rif masalasi qanday hal qilingan, uning mohiyatini ochish uchun qanday ta'riflar berilgan?

Ma'lumki, tilshunoslik tarixida qator lisoniy (lingvistik) maktablar, oqimlar, yo'nalishlar bo'lib, bular ichida, ayniqsa, hind, yunon va arab tilshunoslik maktablari alohida o'rin egallaydi. Arab tilshunoslik maktabining til masalalaridagi ulkan xizmatlari dunyo tilshunosligida tan olingan bo'lib, bunda ma'lumki, O'rta Osiyolik allomalarning kelib chiqishi eroniy xalqlardan bo'lgan Xalil ibn Ahmad, Sibavayx Albasriy, turkiylardan Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az Zamaxshariy, Alisher Navoiy va boshqalarning xizmatlari alohida yuksak qadrlanib, e'tirof etiladi. Jumladan, til masalalariga jiddiy e'tibor bergan buyuk allomalardan biri Alisher Navoiy hazratlari tilning kishilar orasidagi aloqa ehtiyoji natijasida paydo bo'lganini, so'zlash qobiliyati insonga Alloh tomonidan berilgani, ammo so'zlarni insonning o'zi yaratgani, nutqning quroli til ekanligini alohida qayd etadi. Qiyoslang: «Til muncha sharaf bila nutqning olatidir va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidur»¹ Demak, Navoiy tilning jamiyatda–kishilar o'rtasida aloqa quroli sifatida xizmat qilishi g'oyasini ilgari suradi. Binobarin, til aloqa qurolidir, til (so'z) jamiyat mahsulidir, degan fikrlar-ta'rif, tavsiflar qadim-qadim davrlarning mahsuli sifatida hozirda ham amaldadir.

Umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi, til ilmining buyuk bilimdoni yevropalik Vilgelm fon Gumboldt til masalalariga – tilning ta'rif muammosiga alohida jiddiy ahamiyat bergan. Aniqrog'i, V.fon Gumboldt tilning mohiyatini ochishda, unga asosli ilmiy ta'rif berishda antinomiya² metodi (usuli)dan foydalanadi. U antinomiya usuli orqali tilning mohiyatini, tabiatini ilmiy yoritib berishga harakat qiladi va bu jarayonda til sistemasiga nisbatan bir

¹ Алишер Навоий. Махбуб- ул кулуб. 14-том.-Т., 1998, 94-бет.

² Antinomiya lotincha anti (qarshi) va nomos (qonun) so'zlaridan tashkil topib, qonundagi qarama-qarshilik ifodasini beradi.

qator antinomialarni qoʻllaydi.

V.fon Gumboldtning antinomiya quyidagilarda namoyon boʻladi:

1. Til va tafakkur antinomiya. Til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Boshqacha aytganda, til tafakkurni (fikrni) ifodalash uchun xizmat qiladi. Tafakkur (fikr) til orqali yuzaga chiqadi. Shunga koʻra, tilsiz tafakkur, tafakkursiz til yoʻq. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, oʻzaro bogʻliqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati – oʻzaro ajralmasligi, bogʻliqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama - qarshiligi gʻoyasi kelib chiqadi. Bunda tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik (ruhiy) hodisaligi maʼlum boʻladi.

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy holda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon boʻlishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida koʻrinadi. Til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning oʻzaro bogʻliq va ayni vaqtda oʻzaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

2. Ijtimoiylik (sotsiallik) va alohidalik (individuallik) antinomiya. Til bir vaqtning oʻzida ham ijtimoiy, sotsial, ham alohida, individual hodisa. Til bir vaqtning oʻzida ham yakka, alohida shaxsga, ham koʻp shaxsga, umumga tegishli. Tilning ijtimoiyligi jamiyat bilan, shaxslar bilan – xalq mahsuli sifatida belgilansa, tilning alohidaligi bir shaxs bilan, yakka individ bilan – ayrim shaxs mahsuli sifatida belgilanadi.

Alohida shaxslar oʻzlarigacha boʻlgan avlodlar, xalqlar tomonidan yaratilgan lisoniy mahsulotdan, “hosil”dan foydalanadi. Demak, aytilganlardan tildagi umumiylik va xususiylik dialektikasi, antinomiya voqelanadi.

3. Til va nutq antinomiya. Til muayyan sistemadir, «organik butunlikdir». Shuningdek, u nutqiy faoliyatning alohida aktidir (harakatidir). Boshqacha aytganda, til nutqiy faoliyatning alohida

aktlar (harakatlar) ko‘rinishidagi voqe bo‘lishidir. Til ayrim nutq aktidan farq qiladi va ayni vaqtda u nutq aktida, jonli nutqda mavjud bo‘ladi, yashaydi.

Til – faoliyat, nutq – faoliyat mahsuli, tilning voqelanishi, namoyon bo‘lishidir. Demak, til faoliyati til va nutqdan tashkil topadi. Til faoliyatida til va nutq ajratiladi, farqlanadi.

Til va nutq antinomiyasining o‘ziga xosligi, yana bir muhim jihati shundaki, til – ijtimoiy, sotsial, jamoa mahsuli, nutq esa individual, shaxsiy, alohida kishilarning faoliyatidir.

V.Gumboldtning til va nutq antinomiyasi, ularning farqlanishi, til va nutqning dialektik munosabatda olinishi tilshunoslik taraqqiyotiga qo‘shilgan juda katta hissa bo‘ldi.

4. Til (nutq) va nutqni tushunish antinomiyasi. Til va nutq antinomiyasiga bevosita aloqador bo‘lgan ushbu dialektik bog‘liqlikda, «birlikda» nutq va uni tushunish, aslida, til faoliyatining turli shakllaridir, nutqiy faoliyatning ikki tomonidir. So‘zlar individ nutqidagina - nutq faoliyatidagina muayyan aniqlikka, ma’noga ega bo‘ladi.

Nutq tashqi, bevosita ta’sir qiluvchi, moddiy faoliyat bo‘lsa, nutqni tushunish esa ichki, ruhiy faoliyatdir.

5. Til holati va taraqqiyoti antinomiyasi. Tilning statikligi (turg‘unligi) va dinamikligi (harakatchanligi) antinomiyasi. Til taraqqiyotining tugallanganligi va til taraqqiyotining to‘xtovsizligi antinomiyasi. Til tugal tashkil topgan va ayni vaqtda doimiy rivojlanayotgan hodisa, jarayondir. Har bir avlod tilni tayyor holda oldingi avloddan qabul qiladi. Bu jihatdan til tayyor holdagi - tashkil topishiga ko‘ra tugallangan hodisadir. Shuningdek, til doimo ijodiy, taraqqiyotdagi, yangilanishdagi, «o‘sisdagi», yangi-yangi birliklarning, shakllarning paydo bo‘lishidagi «qaynayotgan» jarayondir.

6. Tildagi obyektivlik va subyektivlik antinomiyasi. Til obyektiv, ayni vaqtda subyektivdir.

Til o‘zining haqiqiy «hayotini» insonlar orasida qo‘llanishidagina topsa–da, ammo uning mavjudligi, «hayotiyli» alohida shaxslarga bog‘liq emas. U jamiyatning aloqa quroli sifatida obyektiv mavjud. Til bir vaqtning o‘zida insonga ham bog‘liq, ham bog‘liq emas. Bir tomondan inson tilni an’anaga ko‘ra qabul qilsa, o‘zlashtirsa, uning

qonun-qoidalaridan foydalansa - obyektiv ravishda, ikkinchi tamondan, u o'z nutqi faoliyatida tilning taraqqiyotiga, undagi o'zgarishlarga, yangiliklarga ta'sir ko'rsatadi, tilni "yaratadi", yangidan «quradi». Har gal inson nutqida til birliklari, vositalari, til «ashyosi» harakatga keladi, jonlanadi – subyektiv ravishda.

7. Fikrni obyektivlashtirish va fikrni rag'batlantirish antinomiya. Ushbu antinomiya til tinglovchi fikrni obyektivlashtiruvchi va rag'batlantiruvchi, yuzaga keltiruvchi kuch, sabab sifatida namoyon bo'ladi.

Til sub'yektda paydo bo'lgan fikrni obyektivlashtiradi, reallash-tiradi, umunga yetkazadi – ta'sir qiluvchi kuchga aylantiradi. Fikrni obyektivlashtirish jarayoni fikrni o'zgalarga yetkazish imkoniyatini beradi, yaratadi. Ammo ayni vaqtda har bir nutq, har bir fikrni ifodalash subyektivdir. Nutqni qabul qiluvchi, idrok qiluvchi shaxs – tinglovchi nutqni go'yoki qaytadan o'zida yaratadi.

8. Til – faoliyat, harakat, o'zgarish, o'zgaruvchanlik. Ayni vaqtda til faoliyat mahsuli, turg'un, barqaror, bunyod etilgan o'zgar-maslikdir. Demak, til bir vaqtning o'zida ham faoliyat, jarayon, ham faoliyat mahsuli sifatida mavjuddir. Aslida esa - deydi V.Gumboldt «Til faoliyat mahsuli (ergon) emas, balki faoliyatdir (energia)»¹. Demak, til faoliyat mahsuli sifatida diaxron (tarixiy) tushuncha bo'lsa, til faoliyat sifatida sinxron (zamonaviy) tushunchadir. Anig'i, til faoliyat sifatida nutqdir, nutq faoliyatidir, nutq jarayonida voqelanishdir.

Til faoliyat mahsuli sifatida asrlardan asrlarga o'tib boruvchi, jamiyat taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlovchi taraqqiyot mezonidir, muayyan tarixiy norma (me'yor)dir.

Xullas, ushbu antinomiya asosini hozirgi tilshunoslikda talqin etilayotgan til va nutqning o'zaro munosabati, til va nutq dialek-tikasi tashkil qiladi.

Xulosa shuki, V.fon Gumboldt tilni doimiy taraqqiyotda, rivojlanishda, o'zgarishda oladi va undagi o'zgarishlarni, taraqqiyotni, rivojlanishni bevosita, mutlaqo haqli ravishda, jamiyat bilan bog'liq holda ta'riflaydi. Shunga ko'ra, Gumboldt har bir xalqning tilida shu

¹ В.Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человеческого рода. Хрестоматия по истории языкознания XIX –XX веков. – М., 1956 73-бет.

xalqning tarixini, madaniyatini, ma'naviyatini, umuman, uning butun ma'naviy-ruhiy dunyosining namoyon bo'lishini ta'kidlaydi.

Tilshunoslik tarixida V.fon Gumboldt, Ivan Boduen de Kurtenelar bilan bir qatorda turuvchi ulkan tilshunoslardan yana biri shvetsariyalik fransuz Ferdinand de Sossyurdir. U ham til ta'rifi masalasiga alohida e'tibor bergan:

1. F.de Sossyur ta'rificha, tilshunoslik fanining yagona va haqiqiy predmeti til bo'lib, u aloqa quroli vazifasini bajardi.

2. F.de Sossyur til mohiyat (substansiya) emas, balki shakldir (formadir), degan o'ziga xos ta'rifni o'rtaga tashlaydi. Bu bilan u tilni mazmun, mohiyat (substansiya) bilan qorishtirmaslik, undan farqlash lozimligini, til u yoki bu mazmunni (fikrni) ifodalash shakli (formasi), vositasi ekanligini nazarda tutadi.

3. F.de Sossyur o'z qarashlarida tilning sistem xarakterga egaligini qayta-qayta ta'kidlaydi. Shunga ko'ra, u til belgilar sistemasidir¹, degan ta'rifni ham beradi.

Til belgilari, F. de Sossyur fikricha, shartli, ixtiyoriy, erkin bo'lib, ikki tomonga-ifodalovchiga (ifoda planiga) va ifodalalanuvchiga (mazmun planiga) egadir.

4. F. de Sossyur ikki jihatni: sinxron va diaxron aspektlarni farqlab, asosiy e'tiborni sinxron aspektga qaratadi. Buni u so'zlovchilar, fikr almashuvchilar uchun haqiqiy reallik tilning sinxron–hozirgi, real vaziyatda aloqa quroli sifatida xizmat qilishidir, deydi². Haqiqatan, tilshunoslikning dastlabki, eng muhim bosh vazifasi til sistemasining – til hodisalarining hozirgi, zamonaviy holatini o'rganishdir. Albatta, ayni fikr til tarixini, tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganish zarurligini inkor qilmaydi, inkor qilishi ham mutlaqo mumkin emas. Negaki, tilning tarixi aslida jamiyat tarixi bilan, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Jamiyat tarixi esa til tarixidir.

5. F.de Sossyur xalqning ifoda imkoniyatlari sistemasini ikkiga: til va nutqqa ajratadi. Til so'zlarning jami va nutqni qurish, tuzish qoidalaridir. Nutq esa til sistemasining so'zlashuvdagi, fikr

¹ Qar: Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики (извлечения). Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков.-М., 1956, 336-337- betlar.Ф.де. Соссюр .Труды по языкознанию.-М., 1977,101-бет.

² Qar : Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию,120-бет.

almashuvdagi yoki matndagi aniq ifodasi, namoyon bo'lishi, voqeligidir.

F.de Sossyur fikricha, til va nutq o'rtasida mutlaq qarama-qarshilik mavjud bo'lib, shunga ko'ra, til lingvistikasi va nutq lingvistikasi¹ kabi ikkita fan bo'lishi kerak. Albatta, bu mubolag'a bo'lib, tilshunoslik fani til va nutqni dialektik munosabatda, bog'liqlikda o'rganadi.

Aslida til va nutq o'rtasida o'zaro yaqin, zich aloqa mavjud, ya'ni, til nutq asosida tashkil topadi, «o'sadi», boyidi va nutqda yuzaga chiqadi. Til bir vaqtning o'zida ham asos, ham nutq mahsuli. Tilning taraqqiyoti, rivoji nutqda ma'lum bo'ladi, yuz beradi. Jonli nutq tilning mavjudlik shakli, holati va taraqqiyotidir, yashashidir. Til – ijtimoiy, nutq – individual.

Xullas, F.de Sossyur ta'limotidagi asosiy g'oya til va nutq dixotomiyasi bo'lib, bu dixotomiya nafaqat diaxron tilshunoslik, balki hozirgi-sinxron tilshunoslikning – jahon tilshunosligi fanining eng muhim, eng dolzarb, eng murakkab muammolaridan biri hisoblanadi.

Aytish shart, til nihoyatda murakkab va ko'p tarmoqli, ko'p qirrali hodisa bo'lganligiga va uning qaysi jihatlari ajratilishi, yoritilishi lozimligiga ko'ra u turli nuqtayi nazardan ta'riflanadi, tavsiflanadi. Boshqacha aytganda:

1. Vazifa nuqtayi nazaridan til kishilarning o'zaro fikr almashish vositasi, shuningdek, fikrni shakllantirish, ifodalash va o'zgalarga yetkazish qurolidir.

2. Tuzilishi, tashkil topishi nuqtayi nazaridan til muayyan birliklarning jami va ulardan foydalanish, ularni o'zaro mantiqiy aloqaga kiritish qoidalaridir.

3. Mavjudligi nuqtayi nazaridan til ijtimoiy hodisa, ijtimoiy mahsulot sifatida qayd etiladi.

4. Semiotika nuqtayi nazaridan til belgilar sistemasi bo'lib, moddiy birliklardan – fonemalardan tashkil topadi. Ushbu fonemalarning barqaror birikishlari o'zidan tashqaridagi muayyan predmet-hodisani (nimanidir) anglatish, bildirish xususiyatiga ega bo'ladi.

¹ Qar:F.de.Sossyur. O'sha asar, 56-58-betlar.

5. Informatsiya nazariyasiga ko'ra, til kod bo'lib, uning yordamida, u orqali semantik informatsiya (axborot, xabar, ma'lumot) kodlashtiriladi, muayyan shartli belgilarga «joylash-tiriladi» va boshqalar.

Tilga turli nuqtayi nazardan berilgan ta'riflar ichida, shak-shubhasiz, til jamiyatning-jamiyat a'zolarining eng muhim va eng asosiy aloqa vositasidir, qurolidir, degan ta'rif yetakchilik qiladi. Chunki ushbu ta'rifdan ikkita eng muhim g'oya kelib chiqadiki, ayni g'oya tilning butun mohiyatini, jamiyatdagi o'rnini, jamiyat taraqqiyotidagi qudratini, quvvatini, moddiy hodisa sifatidagi ahamiyati kabilarni qamrab oladi. Bu g'oyalar:

1. Til o'zaro aloqaning, fikr almashishning eng muhim, eng asosiy, eng ta'sirchan vositasidir.

2. Til o'zaro aloqaning insonlar-jamiyat bilangina bog'liq shakli, ko'rinishidir.

Ma'lumki, tilning jamiyatda aloqa quroli vazifasini bajarishi uning kommunikativ vazifasini tashkil qiladi. Tilning muayyan xabar, darak ifodalab, ta'sir qilishi esa uning ekspressiv vazifasi hisoblanadi. Ekspressiv vazifa muayyan xabar ifodalash va tinglovchiga yetkazish kabi informativ vazifani hamda his-hayajon, hissiyot (emotsiya) ifodalashi kabi emotiv vazifani ham o'z ichiga oladi. Shuningdek, til biron istak, xohish bildirish vazifasini-volyuntativ funksiyani ham bajaradi. Tilning xabar, sezgi, his-hayajon, xohish-istak ifodalashi va ularni tinglovchilarga «berishi», yetkazishi - bular birgalikda, tilning ekspressiv jihatini-vazifasini tashkil qiladi. Ayni vaqtda til millatlararo aloqa vositasi, tajriba va bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazish quroli ham bo'lib, bu jarayonlar tilning akkumulyativ¹ vazifasi hisoblanadi. Tilning ushbu vazifasi, ayni vaqtda, uning gnoseologik (bilish jarayoni) funksiyasi deb ham yuritiladi.

Xullas, til jamiyatning aloqa quroli sifatida nutq tovushlaridan, ularning o'zaro bog'lanishidan hosil bo'ladigan so'zlardan, grammatik vositalardan va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish qoidalaridan tashkil topgan ijtimoiy-tarixiy, madaniy va mantiqiy sistemadir, ma'naviyat belgisidir.

¹ Akkumulyativ-lotincha to'plash, yig'ish demakdir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Navoiy tilga qanday ta'rif beradi?
2. V. f. Gumboldt tilga ta'rif berishda qanday usuldan foydalanadi?
3. Qanday antinomialarni bilasiz?
4. F. de Sossyur tilga qanday ta'rif beradi?
5. F. de Sossyur ta'limotidagi asosiy g'oya nimadan iborat?
6. Tilga berilgan ta'riflar ichida eng asosiy, yetakchi ta'rif qaysi?

Asosiy tushunchalar:

1. Tilning ta'rfi – tilning tavsifi, izohi, talqini.
2. Antinomiya – o'zaro zidlik va bog'liqlik, aloqadorlik.
3. Sotsial – ijtimoiy.
4. Individual – alohida, shaxsiy.
5. Tafakkur – ruhiy-aqliy jarayon, fikrlash, o'ylash.
6. Emotsiya – his-hayajon.

Adabiyotlar:

1. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. – М., 1956.
2. В.А.Звегинцев. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч. I–М., 1954; ч II. – М., 1960.
3. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. – М., 1968.
4. Н.С.Кондаков Логический словарь. – М., 1971.
5. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. –Т., 1972.
6. Г.А.Амирова. Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. - М., 1975.
7. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. – М., 1977.
8. Н.А Баскаков, А.С Содиқов, А.А Абдуазизов. Умумий тилшунослик. – Т., 1979.

III. TIL VA NUTQ

Til va nutq dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda falsafa, tarix, psixologiya, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridan biridir.

XX asr tilshunosligining – sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezonini til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo‘ldi¹.

Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, prof H.Ne‘matovning ma’lumot berishicha, til va nutq hodisalarini o‘zaro farqlash dastlab VII–IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o‘rganish usullarida² ko‘rish mumkin. Prof.A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri o‘zbek tilshunosligining sardori bo‘lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalarini farqlangani, alloma shu masalaga alohida e’tibor bergani qayd etiladi.³

Til va nutq muammosi umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi bo‘lgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energiya (harakat, jarayon, kuch) va ergon (mahsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.Shteyntalning tildagi «barqaror mohiyat» va «harakatdagi kuchlar», buyuk nazariyotchi va amaliyotchi tilshunos Ivan Boduen de Kurtenening «tildagi barqarorlik va o‘zgaruvchanlik» haqidagi ta’limotlarida ham beriladi⁴.

Ta’kidlash shart, til va nutq dialektik munosabati o‘zining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

Demak, til va nutq masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridagi - ham diaxron, ham sinxron bosqichlaridagi eng jiddiy nazariy muammo bo‘lgan va bundan keyin ham shunday bo‘lib qoladi. Negaki, tilshunoslikning ushbu o‘ta murakkab va o‘ta dolzarb muammosisiz nafaqat nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to‘liq,

¹ Qar: X.Неъматов, Р.Расулов Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.,1995, 3-29-бетлар

² Qar: X.Неъматов, О.Бозоров. Тил ва нутқ, -Т, 1993, 7-бет.

³ Qar: A.Nurmonov, O'sha asar, 73-80-бетлар.

⁴ Qar: H.Ne'matov, O.Bozоров. O'sha asar, 7-бет.

mukammal va obyektiv hal qilib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, til va nutq dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammolaridan biri sifatida qolaveradi.

Sovet davri tilshunosligida, ayniqsa, 60-yillardan boshlab, til va nutq masalasiga alohida e'tibor berila boshladi. Aniqrog'i, F. de Sossyur tomonidan xalqning aloqa qilish, fikr ifodalash vositasining til va nutq deb berilishi, bularning bir-biridan farqlanishi olimlar o'rtasida fikrlar qarama-qarshiligini tug'dirdi.

Bir qator olimlar til va nutq o'zaro farqlanmaydi, aslida farqlanmaydigan bitta obyekt mavjuddir, til va nutq bir narsa,¹ desa, boshqa bir qator olimlar til va nutqni farqlash, albatta, kerak, bular farqlanadi,² degan g'oyani ilgari suradi.

Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir.³

Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sistemani tashkil qiladi. Tilning sistem xarakteri aslida qayd etilgan sathlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu sathlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemasi -supersistema, makrosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. Shunga ko'ra, prof. S.Usmonov «Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Chunki bunday munosabat, aloqa

¹ Qar: В.М.Мыркин.Различные толкования соотношения:язык-речь //Иностранные языки в школе.1970.№1

² Qar:Б.В.Беляев.Психологические основы усвоения лексики иностранного языка.-М., 1964, 8- bet.

³ Ф.Де Соссюр. Труды по языкознанию,120-бет.

kollektiv ichida-jamiyatda voqe bo'radi»¹, deydi.

Tilning material mohiyati haqida fikr yuritilganda, tilni belgilar sistemasi yoki semiotik sistema deb qarash hozirda tilshunos olimlar tomonidan to'liq qabul qilingan. Masalan, prof. V.M.Solnsev «Til tipik semiotik yoki belgilar sistemasidir...»² desa, tilshunos B.V.Kosovskiy «til o'zining material mohiyatiga ko'ra belgilar sistemasini yoki semiotik sistemani hosil qiladi»,³ deb alohida qayd etadi.

Xullas, til supersistema-sistemalar sistemasi sifatida jamiyat uchun tarixan mukammal yaratilgan, barchaga birday xizmat qiladigan va barcha uchun umumiy bo'lgan, asosan, fikr ifodalash, fikrni "moddiy" qilish uchun ishlatiladigan alohida so'zlar, gaplar - nutq birliklaridan, ifoda vositalaridan, ularning o'zaro mantiqiy bog'lanishi uchun, nutqni qurish uchun xizmat qiladigan qonun-qoidalardan tashkil topadi.⁴

Til o'zining jamiyatdagi kommunikativ (informativ, ekspressiv, emotiv, volyuntativ va b.) vazifasini qanday ko'rinishda, qanday «qiyofada», qanday shaklda amalga oshiradi?

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman, har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-matndagi muayyan ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. Shunga ko'ra, S.Usmonov «Til qachon ma'lum funksiyani bajarishi mumkin? Til nutq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajarishi mumkin»,⁵ deydi.

Miyamizda (ongimizda) obyektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqelanadi. Yana ham aniqrog'i, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi. Til aloqa quroli, insonlar orasidagi

¹ С. Усмонов. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти. Ж.1970. №2

² В.М.Солнцев. Знаковость языка и... теория познания. М.,1969, 212-бет.

³ Б.В.Косовский. Общее языкознание.-Минск, 1969, 37-бет.

⁴ Qo'sh.qar: Ya.V.Loya. O'sha asar. 139-бет. H.Ne'matov. O.Bozorov. O'sha asar, 8-бет.

⁵ S.Usmonov. O'sha maqola.

munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan... nutq ko'zda tutiladi¹.

Ichki – psixik jarayon, tashqi-moddiy voqelikka o'tar ekan, aylana ekan, bu o'tish-jarayon faqat nutq asosida, ya'ni, hamma vaqt til materialiga suyanadigan nutq orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o'taydi.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo'ladi:

1. Psixik material. Bu—so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).

2. Moddiy material. Bu—nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan, aniq talaffuz qilinayotgan so'zlar, morfemalar va tovushlar².

Demak, real jonli nutqning real til birliklaridan tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Qiyoslang. *Bizning davrimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish davridir*, gapi real nutq bo'lib, u tovush materiyasiga ega bo'lgan real til birliklaridan tashkil topadi. Aniqrog'i, ushbu gap: *biz, ning, davr, i, miz, bozor, iqtisod, i, yot, i, ga, o't, ish, davr, i, dir* kabi aniq til birliklaridan-so'z (leksema) va affiksalar morfemalardan tarkib topgan. Binobarin, mazkur gapni qayd etilgan til birliklariga-so'z (leksema) va affiksalar morfemalarga ajratish, aslida, uni real til birliklariga ajratishdir. «Ammo ajratishdan hosil bo'lgan har bir element o'sha nutq o'tib ketganidan keyin o'z material qobig'ini yo'qotib, ma'lum obrazlar sifatida doimiy ravishda xotirada saqlanadi. Xotiradagi bu elementlar endi moddiy hodisa bo'lmay, psixik hodisadir. Psixik hodisadan esa lozim bo'lganida nutq a'zolarining faoliyati tufayli yana moddiy hodisa hosil qilish mumkin»³.

Ma'lum bo'ldiki, psixik hodisa bilan real nutq orasidagi oraliq hodisa xotiradagi real til elementlarining, til birliklarining nutq tuzish vaqtida talaffuz orqali ro'yobga chiqariladigan real ekvivalentlaridir.

Demak, xotiradagi til elementlarining obrazlari nutq faoliyati vaqtida real til elementlariga aylanadi. Zotan, real elementlar aslida

¹С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т.,1972, 144-бет. Яна қар: Б.А.Серебренников. О материалистическом подходе к явлениям языка.-М., 1983.

² S.Usmonov. O'sha asar, 140-бет.

³ S.Usmonov. O'sha asar, o'sha bet.

birlamchi bo‘lib, ularning ongdagi (xotiradagi) obrazlari ikkilamchidir va ular real elementlar tufayli hosil bo‘ladi.¹

Til «tashqi» jihatdan ham moddiy, ham psixik hodisa. Uning moddiyligi-tovush materiyasi bo‘lsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda ko‘rinadi. Tildagi moddiylik so‘z, so‘z birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga o‘ralganligida namoyon bo‘ladi. Xuddi shu xususiyat tildan ijtimoiy maqsadda foydalanish imkoniyatini beradi.²

Ma‘lum bo‘ldiki, tildan fikr almashuv-kommunikatsiya maqsadida foydalanish jarayoni nutqdir. Hozirgi vaqtda nutqning til materiali orqali aloqa qilish jarayoni ekanligi tajriba yo‘li bilan ham isbotlangan. Masalan, psixolog V.A.Artemov «Eksperimental – fonetik va eksperimental – psixologik tadqiqotlar nutqning til orqali aloqa qilish jarayoni ekanligiga bizni ishontirmoqda. Hozirda ko‘pchilik ... psixologlar, metodist va tilshunoslar ushbu fikrga kelishgan»³. Demak, til nutq orqali, nutq esa til materiali orqali amalga oshadi.

Akademik I.P.Pavlov tomonidan ikkilamchi signallar sistemasi deb nom olgan tilning nutq bilan chambarchas bog‘liqligini yana shundan ham bilish mumkinki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida, odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog‘lash jarayonida vujudga keladi.

Til va nutq o‘rtasidagi bog‘liqlik, o‘zaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham ma‘lum bo‘ladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali reallashadi. Til bir vaqtning o‘zida ham asos, ham nutq mahsuli. Til aloqa uchun material bersa, nutq shu materialdan fikr shakllantirishdir.⁴ F. de Sossyur aytganidek, til bizga nutq tushunarli bo‘lishi uchun zarur bo‘lsa, nutq esa tilning taraqqiyoti, yashashi, shakllanishi uchun zarur. Tarixiy jihatdan nutq faktlari tildan oldin keladi.⁵

Shu o‘rinda prof. B.A.Serebrennikovning fikrini ham keltirish

¹ S.Usmonov. O‘sha asar, o‘sha bet.

² S.Usmonov. O‘sha asar, 142-bet.

³ B.A.Artemov. Психология обучения иностранным языкам. -М., 1969, 19-bet.

⁴ С.Усмонов. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиш. Низомий номидаги ТДПИ нинг илмий асарлари.42-том. Т.,1963. 87-bet.

⁵ F. de Sossyur. O‘sha asar, 57-bet.

maqsadga to'la muvofiqdir. U ta'kidlaganidek «...til nutq jarayonida foydalaniladi. Har bir nutq faoliyatida til elementlari ishtirok etadi. Agar til sistem xarakterga ega bo'lsa, nutq ham, til elementlari asosida namoyon bo'lgandan keyin, sistem xarakterga ega bo'ladi¹».

Bizningcha ham, nutq sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema bo'lib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni-sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi so'z ham, so'z birikmasi ham, gap ham, matn ham o'ziga xos mikro va makrosistemalardir.

Tilning yashashi, mavjudligi, taraqqiyoti nutq orqali bo'ladi. Masalan, men o'z nutqimda o'zbek tilidan foydalanib gapiryapman, demak, bu o'zbek tilining mavjudligi, uning yashayotganligidir. Demak, tilning har bir aniq ko'rinishi real nutqdir, nutq faoliyatidir.²

Jonli nutq yoki real nutq bu tilning mavjudligi, uning faol harakatidir.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy (lingvistik) birliklardan va qoidalardan iborat xazinadir³. Nutq esa ushbu birliklarning muayyan qoidalar asosidagi faol harakati, muayyan ijtimoiy vazifa bajarishi, ya'ni, nutq jarayondir, amaliyotdir.

Til ham, nutq ham ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan til va nutq biri ikkinchisi orqali amalga oshadi, ya'ni, til nutq orqali, nutq esa til orqali voqelanadi, namoyon bo'ladi.

Til va nutq o'zaro aloqador, bir-biri bilan bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, ammo bir-biridan farqli bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Demak, til va nutq o'zaro bog'liq bo'lgani bilan aynan bir xil narsa emas. Psixolog P.I.Ivanov: «Biz biror kishiga: siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz deb savol

¹ B.A.Serebrennikov. O'sha asar.

² Qar: T.P.Lomtev. Язык и речь. Вестник МГУ.1964.№4, 68-bet.

³ XXI asr o'zbek tilshunosligida, til va nutq dialektikasida, tilning lison deb ataluvchi qismi, ko'rinishi ajratilib, nutqdan farqli holda lisonning inson xotirasida mavjud til birliklari va ulardan foydalanish qoidalardan iboratligi ta'kidlanmoqda. Qar:Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili T.2006.4-bet.

berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar) dan foydalanishini aniq bilamiz»¹, deydi.

Har bir kishining o'z nutqi bor va nutqida bir yoki bir necha tildan foydalanib gapiradi. Shu bilan birgalikda har bir kishining nutqi uning yoshiga, bilimiga, umumiy ma'naviy-madaniy saviyasiga qarab, o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bundan esa nutqning individual hodisa ekanligi kelib chiqadi. Lekin biz yuqorida til ham, nutq ham ijtimoiy hodisa degan edik. Gap shundaki, nutq haqiqatan ham individual. Nutq individual o'zining bajarilishiga, sodir bo'lishiga ko'ra, ya'ni, u individ, alohida kishi tomonidan amalga oshadi. Ammo o'zining vazifasiga ko'ra esa nutq ijtimoiydir.

Demak, nutq – individual deganda, uning individ – alohida shaxs tomonidan amalga oshirilishi, bajarilishi ko'zda tutilsa, nutq – ijtimoiy deganda, uning ahamiyati, vazifasi, ommaviyligi tushuniladi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tilni ham ma'lum ma'noda individual deyish mumkin. Chunki til material (elementlari, birliklari) psixikada, xotiramizda mavjud. Shuning uchun ham S.Usmonov: «Til elementlari jamiyat a'zolarining xotirasida... mavjud»², deydi.

Demak, til individual nutq shaklida faoliyat ko'rsatadi. Til va nutq ham ijtimoiy, ham individual. Tildagi ijtimoiylik nutq orqali namoyon bo'ladi. «Tildagi ijtimoiylik yashirin, ichki hodisa bo'lsa, nutqdagi ijtimoiylik tashqi, real hodisadir»³.

Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni, nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining, tinglovchining va predmetning – fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi.⁴

Nutq akti – hamma vaqt ijodiy akt. Chunki har bir kishi o'z fikrini muayyan so'z, nutq orqali ifodalayotganida o'zining bilimiga, lug'at xazinasiga, hayot tajribasi va madaniy saviyasiga

¹ П.И.Иванов Умумий психология –Т.1967, 294-бет.

² S.Usmonov. O'sha maqola.

³ S.Usmonov. O'sha maqola.

⁴ С.Трубешкой. Основы фонологии. –М., 1960, 7-бет.

suyanadi.

Nutq – harakatchan, dinamik, jonli bo‘lsa, til – statik, stabildir.¹

Nutq – alohida shaxsga, individga bog‘liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog‘liq emas.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo‘l harakati bilan (jest) yoki qo‘l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo‘lishi mumkin, tilga esa bunday ta‘rif-tavsif to‘g‘ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo‘la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo‘la olmaydi.

Til – aloqa quroli, nutq – aloqa usuli.

Til – imkoniyat, nutq – voqelik, ta‘sirchanlik.

Til – umumiylik, nutq–xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko‘ra birlamchi, ya‘ni, oldin nutq – nutq tovushlari paydo bo‘lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo‘li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog‘liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya‘ni, aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo‘lgan nutq psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik, nutq madaniyati va b.), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o‘rganadi), informatsiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til – tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semiotika va boshqa fanlar tomonidan o‘rganiladi.

Demak, jonli nutq, nutq faoliyati tilning mavjudlik va taraqqiy qilish shaklidir. Tilni nutq faoliyatida-nutqda kuzatganimizdagina uning ijtimoiy-amaliy vazifa bajarish mexanizmini ochib berish mumkin. Nutq faoliyatidagina til va nutqning o‘zaro ta‘siri, bog‘liqligi, aloqasi amalga oshadi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq esa til birliklaridan

¹ В.А.Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. –М., 1968, 105-бет.

tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq faoliyati – faolligi uchun xizmat qiladi.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy birliklar va qoidalardan iborat xazina. Nutq esa ushbu xazinani boyituvchi, harakatga keltiruvchi, uning kuch-quvvatini, qudratini, qanday imkoniyatlarga egaligini ko'rsatuvchi, namoyon qiluvchi voqelikdir, jarayondir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Sistem tilshunoslikning bosh mezonini nima?
2. Til sistemami?
3. Tilning ijtimoiy mohiyati nimada ko'rinadi?
4. Tilning moddiyligi nimada ko'rinadi?
5. Tilning jamiyatdagi vazifasi qanday ko'rinishda amalga oshadi?
6. Nutq sistemami?
7. Nutqning o'ziga xosliklari nimalarda ko'rinadi?
8. Til va nutq dialektik munosabatini qanday tushunasiz?

Asosiy tushunchalar:

1. Til – imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
2. Nutq – voqelik, jarayon sifatida aloqa, fikr almashuv usuli.
3. Sistem tilshunoslik – tilni sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik.
4. Dialektika – qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni.
5. Sistema – o'zaro zaruriy bog'langan qismlardan iborat butunlik.
6. Semiotika – belgilar nazariyasi haqidagi fan.
7. Kommunikatsiya – aloqa.

Adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. – М., 1968.
2. Б.В.Косовский. Общее языкознание. – Минск, 1969.
3. С.Усмонов. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти ж. 1970. №2.
4. В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.

5. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
6. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. -М., 1977.
7. А.Т.Хроленко. Общее языкознание. – М., 1981.
8. Ҳ.Неъматов. О.Бозоров. Тил ва нутқ. – Т., 1993.
9. Ҳ.Неъматов. Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., 1995.
10. Р. Расулов. Умумий тилшунослик. 1-қисм. (Тилшунослик тарихи). – Т., 2005.
11. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Т., 2006.

IV. SUBSTANSIYA VA FORMA

Dialektik falsafa o‘z qonun va kategoriyalari bilan obyektiv voqelikni ilmiy bilish jarayonida birdan-bir metodologik asos bo‘lib hisoblanadi. Shunga ko‘ra, deyarli barcha fanlar dialektikaning qonun va kategoriyalariga suyanadi, undan quvvat oladi, unga asoslanadi. Bu esa dunyoni bilish jarayonining obyektivligini, haqqoniyligini ta‘minlaydi.

Dialektik kategoriyalar obyektiv voqelikka – tabiat va jamiyatga tegishli bo‘lgan predmet, narsa, hodisa va jarayonlarni, ular harakatining umumiy qonuniyatlarini, o‘zaro aloqadorligi, tuzilishi, rivojlanishi, belgi, xususiyatlari kabilarni aks ettiradi. Demak, substansiya¹ va forma² dialektik falsafaning eng faol kategoriyalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

Substansiya, ya‘ni, mohiyat keng ma‘nodagi predmetlarni – predmetlarning eng muhim ichki jihatlarini, xususiyatlarini, ularda sodir bo‘layotgan jarayonlarni qayd etadi.

Substansiyaning ajralmas zid jufti bo‘lgan forma, ya‘ni, shakl (yoki hodisa) predmetlarni – predmetlarning ko‘rinishini, bevosita ko‘zga tashlanib turgan tashqi tomonini aks ettiradi. Anig‘i, shakl (hodisa) muayyan mohiyatning muayyan qiyofasini, turli ko‘rinishlarda ta‘sir qiluvchi, namoyon bo‘luvchi va shunga ko‘ra, ajralib turuvchi jihatini ifodalaydi.

¹Substansiya-lotincha bo‘lib, mohiyat demakdir.

²Forma-lotincha bo‘lib, shakl demakdir.

Mohiyat va shakl (hodisa) o‘zaro bog‘liq bo‘lib, predmetlarning ichki va tashqi tomonini xarakterlaydi. Mohiyat – ichki, yashirin, shakl (hodisa) esa tashqi, realdir. U mohiyatning moddiy ko‘rinishi, qobig‘idir.

Mohiyat hodisalardagi – bir turdagi predmetlardagi umumiylik bo‘lsa (masalan, barcha hikoyalarning, soatlarning, qalamlarning mohiyati bitta, umumiy), hodisa xususiylikdir, yagonalikdir (masalan, umumiylik bo‘lgan mohiyat turlicha shaklga, ko‘rinishga, hajmga ega bo‘lgan yagonani, alohidani aks ettiradi. Qiyoslang: soat, kalit, bulut, suv)

Hodisa dinamikroq, o‘zgaruvchanroq, mohiyat esa statikroq, o‘zgarmasroq, doimiyroqdir.

Falsafiy jihatdan mohiyat hodisani belgilaydi, uning mag‘zi, asosi bo‘lib, u hodisani, predmetni predmet qiluvchi, ijtimoiy ahamiyatga egaligini ta‘minlovchi hisoblanadi.

Shakl (hodisa) predmetning mavjud bo‘lish usuli, mohiyatning elementlarini bir butunlikka bog‘laydigan narsadir. Forma predmetning borligini, nima ekanligini ko‘rsatib turadi.

Mohiyat predmetning belgi va xususiyatlarida kuzatiladi. U predmetning ichki jihatdan qandayligini ifodalaydi.

Falsafadagi mohiyat va hodisa dialektikasi tilshunoslikda – til va nutqda, til va nutq birliklarida (elementlarida) shakl va mazmun munosabatida kuzatiladi, ifodalanadi. Binobarin, falsafadagi mohiyat va hodisa munosabati til faktlarida shakl va mazmun munosabatining falsafiy asosi – metodologik asosi bo‘lib, ayni muammo tilshunoslikda XIX asrning boshlarida o‘rtaga tashlandi.

Til va nutq muammosidan bizga ma‘lumki, ushbu ijtimoiy-psixik, ijtimoiy – individual hodisalar o‘zaro bog‘langan, o‘zaro munosabatdagi jarayonlardir. Aytmoqchimizki, til va nutqqa ham shakl va mazmun kategoriyasi bevosita xos bo‘lib, u lisoniy hodisalar, birliklar tahlilida, tadqiqida faol qo‘llaniladi.

Tilshunoslikda – til sistemasida shakl, odatda, lisoniy birliklarning moddiy tomoni, tashqi – ifodalovchi tovush tomoni bilan; mazmun esa til birliklarining ichki tomoni, ma‘nosi, ifodalanuvchi tomoni bilan bog‘lanadi.

Til va nutq birliklarining shakli va mazmuni o'rtasidagi bog'lanish shartli – ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Chunki bunday bog'lanishlar jamiyat tomonidan tayyor holda olinadi. Aniqrog'i, jamiyat a'zolari til birliklari orasida qayd etilgan bog'lanishlarni avlodlardan tayyor holda qabul qiladi, o'rganadi. Ularni qanday holda olgan bo'lsalar, shunday holda ishlatadi, qo'llaydi, aks holda jamiyat uni qabul qilmaydi va unga tushunmaydi. Qiyoslang: (i) harfini «i» sifatida talaffuz etish, (-) bu belgini – ayrish alomati, buni (x) ko'paytirish belgisi, ushbu raqamlarni (1, 10, 100, 1000, 1000000) bir, o'n, yuz, ming, bir million deb tushunish vaqtidagi shakl va mazmun bog'lanishi ijtimoiy (shartli) bog'lanish hisoblanadi. Demak, bunday bog'lanishlar, munosabatlar jamiyat tomonidan – avlodlardan shu holda qabul qilingan. Shunga ko'ra, jamiyat a'zolari ushbu bog'lanishlarni, aloqalarni shu holatda oladi, o'rganadi va qo'llaydi. Demak, keyingi avlod ularni qanday qabul qilgan bo'lsalar, xuddi shunday ishlatadi, aks holda uni qabul qilmaydi ham, tushunmaydi ham.¹ Shunday bog'lanish dialektik bog'lanish, munosabat bo'lib, u ijtimoiy (shartli) bog'lanish sifatida mavjuddir.

Til sistemasida til va nutq, til va nutq birliklari shakl va mazmun munosabatiga ko'ra alohida muhim ahamiyat kasb etadi.

Til va nutq birliklari bo'lgan tovush, fonema, morfema, leksema, so'z, so'z birikmasi, gap, matn va boshqalar zaruran shakl va mazmun munosabatini o'zida tashiydi, aks ettiradi.

Muayyan birlik bo'lgan tovush – fonema shakl va mazmun nuqtayi nazaridan boshqalaridan farqli o'ziga xoslikka ega, ya'ni, tovush – nutq tovushlari, fonemalar alohida, ayrim – ayrim olinganda shakl (forma) bo'la olmaydi.² Aytmoqchimizki, so'z-larning tashqi tomonini, shaklini hosil qiluvchi alohida – alohida tovushlar o'zicha, yakka holda tilning faqat materiali, moddiy birligi, materiyasi hisoblanadi.³ Ayni vaqtda, ta'kidlash lozimki, til sistemasida tovush tomon muhimligi, asosiyliги bilan ajralib turadi. Chunki tovush bo'lmasa muayyan birlik, masalan, so'z (so'z shakli)

¹ Qar: H. Ne'matov, R. Rasulov. O'sha asar, 31-bet.

² Nutq tovushlari ayrim holda tilning-lisoniy birliklarning shakli (formasi) bo'lmasa ham psixikada-xotiradagi tovush obrazlariga nisbatan shakldir (formadir).

³ Qar: S. Usmonov. O'sha asar, 154-bet.

mavjud bo'lmaydi, «yaratilmaydi». So'z o'zining tovush asosi tufayli nutqda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi. Tovush so'zni tinglovchi uchun moddiy hodisaga, «borliqqa», voqelikka aylantiradi.¹

Til (nutq) birligi bo'lgan so'zda – leksemada esa shakl va mazmun munosabati tovushga nisbatan boshqacha – mukammal, aniq, to'liq ifodalanadi. So'z (leksema) shaklga ham, mazmunga ham – har ikki jihatga ega bo'lgan lisoniy birliklar – til va nutq birliklari sifatida muayyan mikrosistemani hosil qiladi. Demak, so'z-leksema shakl va mazmundan iborat belgidir, birlikdir.

Sistem tilshunoslikda leksemaning (til birligining) shakl tomoni (tashqi-moddiy tomoni) nomema, leksemaning mazmun tomoni (ma'nosi, signifikati, ichki tomoni) esa semema terminlari bilan ataladi.²

Xullas, so'z-leksema muayyan mazmunning, ma'noning, seme-maning shakli, formasidir. Shuningdek, morfemalar (o'zak va affikslar) ham muayyan ma'noni, mazmunni ifodalash shakli (formasi) hisoblanadi. Bunda o'zak morfema leksik ma'noning, affiks morfema esa grammatik ma'noning formasi, ifodalovchisi bo'lib keladi. Demak, morfemalar ham shakl va mazmun munosabatini o'zida tashiydi.

Nutq birliklari bo'lgan so'z birikmasi, gap va matnlar ham shakl va mazmun munosabatini o'zida mukammal aks ettirishiga ko'ra fikr ifodalashda – fikr almashish jarayonida faol birliklar hisoblanadi.

Demak, muayyan ma'no, tushuncha ifodalovchi til (nutq) birliklarining moddiy-tovush tomoni shaklni (formani) hosil qilsa, muayyan ma'no, tushunchalar til (nutq) birliklarining mazmunini, shaklning (formaning) ichki tomonini, mohiyatini tashkil qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Substansiya nima?
2. Forma nima?
3. Tilda (nutqda) shakl (forma) nimani anglatadi?

¹ Qar:S.Usmonov. O'sha asar, 155-bet.

² Qar:H.Ne'matov. R.Rasulov. O'sha asar, 54-bet.

4. Tilda (nutqda) mazmun (mohiyat, substansiya) nimani anglatadi?
5. Til va nutq birliklariga shakl va mazmun xosmi?

Asosiy tushunchalar:

1. Substansiya – mohiyat.
2. Forma – shakl.
3. Shakl – lisoniy birliklarning tovush (tashqi) tomoni.
4. Mazmun – lisoniy birliklarning ma’no (ichki) tomoni.

Adabiyotlar:

1. Н.И.Кондаков. Логический словарь. – М., 1971.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
3. Философиядан қисқача луғат. – Т., 1973.
4. Ҳ.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., 1995.

SISTEMA VA STRUKTURA

Nazariy tilshunoslikning muhim va murakkab muammolaridan bo‘lgan sistema hamda struktura munosabatida sistema butunlik – bir butun, yaxlit obyekt sifatida qabul qilinadi. Struktura esa sistemaning – butunlikning tarkibiy qismi bo‘lgan, sistemani sistema qiluvchi bir-biri bilan zaruriy bog‘langan elementlar, bo‘laklarning o‘zaro bog‘lanish tartibi, chizmasi sifatida voqelanadi. Boshqacha aytganda, sistema (yunoncha) elementlardan – qismlardan, bo‘laklardan iborat butunlik bo‘lsa, struktura (yunoncha) o‘zaro bog‘liqlik, ichki aloqa-tuzilish, qurilish demakdir. Struktura sistemani – bir butun obyektini tashkil qilgan elementlar, qismlar orasidagi ichki aloqa, munosabatlardir. Anig‘i, sistema – butunlik, struktura– qismlilik. Sistema – umumiylik, struktura – xususiylik. Sistema elementlar aloqasining, bog‘liqligining tugallangan nuqtasi, yaxlitligi. Struktura – elementlar aloqasining boshlang‘ich nuqtasi, ularning dastlabki qator ichki bog‘lanishi, munosabati. Sistema

sintetik, struktura analitik tushunchalardir.

Sistema elementlari orasidagi munosabatlarning jami uning – sistemaning strukturasi hosil qiladi.

Demak, sistema va struktura terminlari sinonim tushunchalar bo'lmay, har biri o'ziga xos xususiyatlariga, jihatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi, nisbiy mustaqil hisoblanadi. Sistema va struktura o'zaro dialektik bog'liq bo'lgan falsafiy kategoriyadir.

Sistema va struktura munosabatida bir butun obyekt va shu obyektning tuzilishini ta'minlovchi, uning tarkibi (atributi) bo'lgan elementlar, qismlar aniq, obyektiv namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, har bir sistema unda elementlar, qismlar mavjudligiga va ajralishiga ko'ra alohida hisoblanadi. Anig'i, alohidalik har qanday sistemaning eng muhim xususiyatidir.¹

Qiyoslang, *quyosh sistemasi, o'simliklar sistemasi, tirik organizmlar sistemasi, transport sistemasi, ta'lim sistemasi, tarbiya sistemasi* va boshqalar.

Sistema muayyan butunlik, obyekt sifatida elementlarni, qismlarni, bo'laklarni va ularning o'zaro aloqasini o'z tarkibiga olsa, struktura ayni obyektning, butunlikning ichki tuzilishi, tartibi, tashkil topishi sifatida farqlanadi.

Prof. V.M.Solnsev: 1) elementlar, qismlar va ularning o'zaro aloqalari kategoriyani – sistemani yoki bir butunlik sifatidagi obyektning tashkil qiladi; 2) ichki aloqalarning jami, yig'indisi kategoriyani – sistemaning, butunlikning atributi sifatida strukturani hosil qiladi,² deydi. Demak, sistema elementlari, qismlari va sistema strukturasi birgalikda sistemani yuzaga keltiradi.

Xullas, sistema va struktura tushunchalari, aytilganidek, o'zaro bog'liq bo'lib, har biri o'ziga xos tomonlari, jihatlari va xususiyatlari bilan mustaqil bo'ladi, nisbatan ajralib turadi.

Sistema va struktura tushunchalari tabiat va jamiyat bilan bog'liq jarayonlarga, predmet va hodisalarga xosligi, keng qamrovliligi, murakkabligi, obyektiv borliqni ilmiy-nazariy, falsafiy o'rganish hamda tushunishda yetakchilik qilishi bilan fan olamida qudratli kategoriya sifatida xizmat qiladi.

Obyektiv borliq sistemalardan iborat ekan, ayni sistemalarni

¹ Qar. V.M.Solnsev. Язык как системно-структурное образование, 11-bet.

² V.M.Solnsev. O'sha asar, 26-bet.

mohiyatan ikki asosiy turga, guruhga ajratish mumkin: a) material sistemalar; b) ideal sistemalar.

Material (moddiy) sistemalar o'zaro munosabatdagi muayyan material elementlardan iborat sistemadir. Material sistemalar belgi va xususiyatlariga ko'ra cheksiz, turlichadir. Chunki bu sistemani hosil qiluvchi elementlar va ayni elementlar orasidagi aloqa va munosabatlar cheksiz, turli-tumandir.

Moddiy sistema sifatida, masalan, toshni, binoni, daraxtni olish mumkin. Toshda elementlar – molekularlar moddaning shu modda asosiy kimyoviy xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik zarrasi; molekula o'zaro kimyoviy bog'langan bir xil yoki turlicha atomlardan iborat bo'ladi (atom kimyoviy elementning eng mayda zarrasi). Atom yadrodan va elektronlardan tuzilgan murakkab sistema bo'lib, atom yadrosining o'zi esa proton va neytronlardan iborat va ular orasida aloqalar (molekulyar aloqalar) mavjud.

Har qanday materialdan tayyorlangan inshoot, qurilma, imorat, binoni material sistema deb hisoblash mumkin. Chunki u o'zaro aloqada, o'zaro bog'liq bo'lgan qismlardan, bo'laklardan tashkil topadi.

Har qanday jonli organizmni material sistema deb hisoblash mumkin.

Shuningdek, odamlarning tartibga solingan qo'shilmalari-harbiy qo'shilma, bo'linma-razvedka bo'linmasi, o'qchi bo'linma, sport bo'linmasi¹ va boshqalar ham o'ziga xos moddiy sistemadir.

Tarkibiy qismlarga ajraluvchi, tartibga solingan har qanday obyekt material sistema sifatida olinishi mumkin.

Sistemani tashkil qilgan moddiy elementlarning yig'indisi shu sistemaning moddiy asosini (substansiyasini) hosil qiladi. Boshqacha aytganda, material sistemaning moddiy asosi (substansiyasi) sistemaning elementlaridan iborat bo'ladi. Shunga ko'ra, material sistemaning elementlari haqida gapirganda, muayyan ma'noda, uning substansiyasini substansiya haqida gapirganda esa uning (material sistemaning) elementlarini nazarda tutish mumkin. Ammo substansiya va element tushunchalari bir xil emas.²

Material sistemalar birlamchi material sistemalar deb nomlanadi.

¹ V.M.Solnsev. O'sha asar, 13-bet.

² V.M.Solnsev. O'sha asar, 14-bet.

Ular kishilar faoliyatiga ko'ra (masalan, mashina, bino) yoki ularning faoliyatisiz-faoliyatiga bog'liq bo'lmagan holda (masalan, yulduzlar sistemasi, yer sistemasi) paydo bo'ladi.

Material sistemalardan farqli ideal sistemalar ham mavjud. Ular shunday sistemalarki, bu sistemalarning qismlari, elementlari ideal hodisalardir, ya'ni, o'zaro muayyan munosabatlar bilan bog'langan muayyan g'oya, tushuncha yoki fikrlardir.

Ideal sistema sifatida u yoki bu asar g'oyalari sistemasini, u yoki bu fan tushunchalari sistemasini olish mumkin.

Ideal sistemalar material sistemalardan farqli holda hamma vaqt kishilarning faoliyatiga, anig'i, ularning fikriy faoliyatiga ko'ra yuzaga keladi. Ular muayyan (biror) moddiy substansiya-dan-asosdan tashqarida mavjud bo'lmaydi.

Ideal sistemalar material substansiya, ya'ni, insonning miya a'zosi-miyaning fikrlashi orqali hosil bo'ladi va material substansiyada (har qanday materiyada) mustahkamlanadi, «qotiriladi».

Ideal sistema (tushuncha yoki g'oyalar sistemasi) axborot (informatsiya)- semantik informatsiyaning ko'rinishlaridan, turlaridan biri bo'lgan sistemadir. U biror boshqa material substansiyada (uni o'zida tashuvchida) mustahkamlanadi.

Demak, aytilgan fikrlardan ma'lum bo'ldiki, ideal sistemalarni o'zida saqlovchi yoki tashuvchi maxsus, alohida material sistemalar mavjud. Ushbu material sistemalar nima? Ular nimalardan tashkil topadi? degan mantiqiy savol tug'iladi.

Bunday sistemalar, anig'i, material sistemalar ikkilamchi material sistemalar deb nomlanib, ular semantik informatsiyani (g'oyalar, tushunchalar sistemasini) o'zida mustahkamlash, saqlash, qayd etish va ifodalash vositasi sifatida faqat inson faoliyati tufayli yuzaga keladi. Ular-ikkilamchi material sistemalar tushuncha yoki g'oyalarni bir insondan boshqasiga yetkazish, berish, kishilarning o'zaro fikr almashish vositasi sifatida yuzaga keladi. Bunday sistemalar belgilar sistemasi yoki semiotik sistemalar deb yuritiladi. Til ana shunday sistemaga-belgilar sistemasi yoki semiotik sistemaga kiradi.

Ikkilamchi material sistemalarning elementlari (birliklari) belgi sifatida, ya'ni, moddiy elementlar sifatida o'zicha emas, balki o'zidan tashqaridagi biron narsa-predmetni ifoda etishiga, anglatishiga ko'ra ahamiyatga ega bo'ladi. Bu barcha ikkilamchi moddiy sistemalarning umumiy xususiyati bo'lib, shunga ko'ra, ular semiotik birliklar yoki belgilar deb yuritiladi.

Demak, ikkilamchi material sistemalarning material substansiyasi biror ideal sistemani o'zida qayd etish, «aks ettirish», mustahkamlash vazifasini bajaradi. Bu mustahkamlash kishilar faoliyati orqali amalga oshib, sistemaning alohidaligiga (diskretligiga) ko'ra shunday yuz beradi.

Jamiyat muayyan tushuncha yoki g'oyalar sistemasini (semantik informatsiya sistemasini) o'zida saqlash va ifodalash vazifasiga ega ikkilamchi moddiy (material) sistemalardan – moddiy elementlardan ijtimoiy – amaliy maqsadlar uchun faol foydalanadi.

Ikkilamchi material sistemalar muayyan xususiyatlarga, jihatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar, aytilganidek, ularning – ushbu material sistemalarning substansial tabiatiga xos bo'lmaydi, ularda bevosita, mohiyatan mavjud bo'lmaydi. Masalan, qizil rang o'zicha man qilish, ko'k rang o'zicha ruxsat berish xabarini ifodalaydi. Ularga ko'cha harakatlarini boshqarish signallar sistemasining man etish va ruxsat berish axboroti yuklatilgan, shunday vazifa berilgan, «buyurilgan».

Ideal sistemaning biror ko'rinishiga, xiliga (obyektiga) ikkilamchi material sistemaning biror obyekti muvofiq keladi: yurishga ruxsat axborotiga (ideal sistemaga) ko'k rang material obyekti; o'rin, chiqish axborotiga – g a, - d a n; ko'plik informatsiyasiga – lar kabi moddiy–til birliklari to'g'ri keladi.

Ikkilamchi moddiy sistemalar moddiy asosining (substansiyasining) birinchi vazifasi g'oya, fikr, tushuncha ifodalashdan iboratdir. Ikkilamchi material sistemalar material substansiyasining ikkinchi eng muhim vazifasi ideal sistemalar (tushuncha, g'oya, fikrlar) elementlarini o'zaro differentsiatsiya qilishda, farqlashda ko'rinadi.¹

¹ V.M.Solnsev. O'sha asar, 19-bet.

Tilda ham xuddi shunday. Masalan, *bilan* soʻzining tilda koʻmakchi yoki bogʻlovchi sifatida qoʻllanishi uning fizik, substansial xususiyatiga bogʻliq emas, uning mohiyatidan kelib chiqmaydi: *olma bilan anor*. Balki bunday xususiyat (koʻmakchi, bogʻlovchi boʻlish) unga yuklatilgan, «yozib qoʻyilgan» va bu xususiyat ijtimoiy amaliyot orqali mustahkamlangan.

I.P.Pavlov taʼlimoti boʻyicha inson obyektiv borliqni ikki xil yoʻl bilan qabul qiladi: 1) predmet - hodisalarning kishi sezish (eshitish, koʻrish, taʼm bilish) aʼzolariga bevosita taʼsiri orqali – birinchi signallar sistemasi va 2) soʻzlarning taʼsiri orqali – ikkinchi signallar sistemasi.

Birinchi signallar sistemasi insonlarga ham, hayvonlarga ham tegishli boʻlsa, ikkinchi signallar sistemasi faqat insonga xosdir. Demak, til ikkilamchi belgilar sistemasi sifatida jamiyatga xizmat qiladi.

Xullas, til oʻziga xos strukturaga (tuzilishga) ega bir butun sistemadir. Til oʻzaro uzviy bogʻliq va bir-birini taqozo etadigan moddiy birliklarning yigʻindisidan tashkil topgan, oʻziga xos qurilishga ega boʻlgan murakkab sistemadir.

Til sistemasini tashkil etgan lisoniy birliklar, ularning oʻzaro munosabati, bir-biri bilan bogʻlanish qonun-qoidalari tilning strukturasi tashkil etadi.

Til sistemasi strukturasi koʻra juda murakkabligi, koʻp sathligi (yarusligi) bilan ajralib turadi. Tilning bir-biri bilan uzviy bogʻliq fonetik tomoni, leksikasi, morfologik va sintaktik qurilishi-struktura qatlamlari boʻlib, bular birgalikda, dialektik bogʻliqlikda «yashaydi», bir butunlikni tashkil qiladi, til sistemasini tuzib, uning mavjudligini (obyektivligini) taʼminlaydi.

Tilning har bir birligi, elementi butunlikning qismi sifatida sistema tarkibiga kiradi. U til sistemasining boshqa birliklari va elementlari bilan bevosita yoki bivosita til kategoriyalari orqali bogʻlangan boʻladi.

Til sistemasi tuzilishiga koʻra ham, vazifasiga - qoʻllanishi va rivojlanishiga koʻra ham murakkab hamda koʻp tarmoqlidir.¹

Til sistemasining har bir sathi: fonetik, leksik, grammatik

¹ Qar: В.И.Кодухов.Общее языкознание, 133-бет.

yaruslari o'ziga xos sistema bo'lib, ular ham muayyan qismlardan, struktural elementlardan – moddiy birliklardan tashkil topadi, muayyan ijtimoiy vazifa bajaradi. Demak, aytilganlarga ko'ra tilni sistemalar sistemasi deb aytish mantiqan to'g'ridir. Til sistemasi sathlariga - ichki sistemalariga nisbatan makrosistema bo'lsa, uning ichki yaroslari-sathlari unga nisbatan mikrosistema sifatida namoyon bo'ladi.

Xullas, falsafiy ma'noda har qanday makrosistemaning ichki qurilishi, tashkil topishi mikrosistemalardan iborat bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Sistema nima?
2. Struktura nima?
3. Sistema va struktura orasidagi dialektik munosabatni qanday tushunasiz?
4. Moddiy sistema nima?
5. Ma'naviy sistema nima?
6. Til sistemami yoki strukturami?

Asosiy tushunchalar:

1. Sistema – qismlardan iborat butunlik, bir butun, yaxlit obyekt, umumiylik.
2. Struktura – sistemani tashkil qilgan qismlar (bo'laklar) va ularning ichki aloqasi, bog'lanish tartibi; tuzilishi, qurilishi; xususiylik.
3. Material sistema – moddiy sistema, o'zaro bog'langan muayyan moddiy komponentlardan, bo'laklardan iborat sistema; tarkibiy qismlarga ajraluvchi bir butun obyekt (masalan, inshoot, daraxt, mashina, bino).
4. Ideal sistema – tushunchalar, g'oyalar sistemasi; ideal sistemaning qismlari: g'oyalar, tushunchalar, fikrlardir (masalan, muayyan asar g'oyalari, biror fan tushunchalari).
5. Ikkilamchi material sistema – belgilar sistemasi, semiotik sistema, ya'ni, til.

Adabiyotlar:

1. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966
2. Б.И.Косовский. Общее языкознание.–Минск, 1969.
3. В.М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
4. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1971.
5. Н.И. Кондаков. Логический словарь. – М., 1971.
6. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М., 1972.
7. В.И.Кодухов. Общее языкознание. – М., 1974.
8. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. - М., 1975.
9. Д.Э. Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь справочник лингвистических терминов. – М., 1976
10. А.Г.Хроленко. Общее языкознание. – М., 1981.
11. Р.Расулов. Умумий тилшунослик. 1-қисм. – Т., 2005.

TILNI INFORMATSIYA NAZARIYASIGA KO'RA KOD BILAN TENGLASHTIRISH

Informatsiya nazariyasi matematika fanining nisbatan mustaqil, alohida ahamiyatga ega bo'lgan tarmog'i, sohasi sifatida mavjud. U statistika¹ fani bilan bog'lanib, aloqa sistemalari orqali informatsiyani uzatish jarayonini o'rganadi. Aniqrog'i, informatsiya nazariyasi (informatika) informatsiyani uzatish va saqlashning mazmun tomonini emas, balki uning statistik qurilishi bilan shug'ullanadi, qiziqadi, ya'ni, informatsiya nazariyasi axborot matnini statistik struktura sifatida o'rganadi.

Statistik struktura axborotdagi signal (simvol) va signallar birlashuvining voqelanish chastotasi – soni, miqdori sifatida tushuniladi.

Signalning ko'p marta takrorlanishida signal orqali uzatiladigan axborotning miqdorini aniqlash juda muhimdir.

¹Statistika- kishilik jamiyati va xalq xo'jaligi taraqqiyotidagi son jihatdan bo'ladigan o'zgarishlarni sifat tomoni bilan bog'liq holda ilmiy va amaliy o'rganadigan fan.

Demak, informatsiya nazariyasi muayyan axborotdagi ma'lumotlarni ushbu ma'lumotlarning tabiatiga – mazmuniga bog'liq bo'lgan holda miqdorini o'lchash (tekshirish) yo'llarini, usullarini ishlab chiqadi. Shunga ko'ra, informatsiya nazariyasining muhim va asosiy xulosalari tilshunoslikda ham o'z ifodasini topadi.

Informatsiya nazariyasi ma'lumotlarni o'rganish jarayonida maxsus terminlardan – tushunchalardan foydalanadi. Bular quyidagilar:

1. Kod – axborotni yozib olish vositasi (usuli).

2. Matn (tekst) – muayyan axborotni berish, uzatish jarayonidagi belgilarning (til birliklarining, simvollarning) izchilligi, ketma - ket kelishi.

3. Kanal – axborot beriluvchi, uzatiluvchi muhit, sharoit.

Tilni informatsiya nazariyasiga ko'ra yuqorida qayd etilgan uchta tushunchalardan qaysi biri bilan tenglashtirish, qaysi biri bilan «baholash» mumkin?

Tilni kod bilan tenglashtirish, kod bilan parallel qo'yish mumkin. Chunki kod, aytilganidek, axborotni yozib olish usuli, vositalaridan biridir. Demak, til – tilning har bir belgisi (til birliklari) kod sifatida muayyan axborot tashiydi, uzatadi, yetkazadi. Binobarin, ayni vaqtda, ushbu axborotni hisoblab chiqish, statistik ma'lumot to'plash mumkin.

Xullas, til informatsiya nazariyasiga ko'ra kod sifatida namoyon bo'ladi. Til orqali fikr almashish jarayonida ifodalanadigan, beriladigan axborotlarni statistik tahlil qilish, ma'lumot to'plash zarur va muhimdir.

SEMIOTIKA

Semiotika (yoki semiologiya)¹ belgilar sistemasini haqidagi fan bo'lib, u belgilar sistemasiga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni, jihatlarni o'rganadi. Semiotika belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot sifatida belgilarni, belgilar sistemasiga kiruvchi hodisalarni, ularning tabiati, mohiyati, turlari, ko'rinishlari, amal qilishi kabilarni tekshiradi.

¹ Semiotika-grekcha semion, semiologiya-grekcha sema va logos so'zlaridan iborat bo'lib, belgi va ta'limot, tushuncha demakdir.

Semiotika, aytilganidek, belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot bo'lib, uning muayyan yo'nalishi sifatida tilshunoslik va semiotikaning o'zaro maqsadli aloqaga, munosabatga kirishishidan tilshunoslik fanining lingvosemiotika deb ataluvchi sohasi shakllandi. Demak, til ikkilamchi belgilar sistemasi sifatida semiotikaning – lingvosemiotikaning tekshirish obyekti hisoblanadi, ya'ni, lingvosemiotika tilning belgi tabiatiga egaligini, informatsiya uzatuvchi til birliklarining xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Ma'lumki, til – til (nutq) birliklari (leksema, so'z, so'z birikmasi, gap va boshqalar) muayyan belgilar sifatida ma'no, tushuncha, fikr ifodalaydi. Ular ma'no, tushuncha, fikr kabilarning simvoli (ramzi) yoki belgisi bo'lib hisoblanadi. Shunga ko'ra, Ferdinand de Sossyur til g'oya, fikr ifoda etuvchi belgilar sistemasidir, deydi.

Semiotikaning tekshirish obyekti jamiyat tomonidan faol qo'llanadigan belgilar sistemasi bo'lib, ular inson paydo bo'libdiki, jamiyatga xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, belgilar sistemasi ham jamiyat kabi qadimiydir. Demak, belgilar sistemasi jamiyat bilan birga paydo bo'lib, jamiyat bilan birga «qadam tashlaydi». Chunki ular inson faoliyati tufayligina hosil bo'ladi; shu faoliyat orqali harakatga keladi, muayyan vazifa bajaradi, inson faoliyatining natijasi hisoblanadi.

Ma'lum bo'ldiki, semiotika belgilar haqidagi, belgilar nazariyasi haqidagi keng qamrovli nazariy – falsafiy fan bo'lib, tilni belgilardan iborat butunlik sifatida o'rganadi. Chunki til birliklari, tilning tarkibini tashkil qiluvchi struktural elementlar – morfema, so'z, so'z birikmasi, gap, matn va boshqalar muayyan informat-siyani berish, yetkazish – ijtimoiy vazifani bajarish uchun xizmat qiluvchi belgilar sistemasi sifatida tadqiq qilinadi. Shunga ko'ra, til jamiyatda mavjud bo'lgan boshqa belgilar bilan umumiylikka, o'xshashlikka ega bo'ladi. Shunga ko'ra, til semiotika fanining – lingvosemiotikaning tadqiq qilish, o'rganish obyektiga aylanadi.

Tilning tabiatini, mohiyatini, jamiyatdagi o'rni va rolini bilish uchun uni faqat u yoki bu til bilan qiyoslashning o'zigina yetarli bo'lmaydi. Aniqrog'i, tilni-til sistemasi tarkibidagi turlicha birliklarni, belgi deb olingan elementlarni boshqa belgilar – nolisoniy belgilar sistemasi bilan ham, jamiyatga faol xizmat qilayotgan ramzlar (znaklar) bilan ham qiyoslash lozim. Bu, shak - shubhasiz,

tilning tabiatini mukammal yoritishda katta xizmat qiladi.

Mashhur tilshunos olim Ferdinand de Sossyur Vilgelm fon Gumboldt, Filipp Fedorovich Fortunatov, Vasiliy Alekseyevich Bogoroditskiylar kabi tilni g'oya, fikr ifodalovchi belgilar sistemasi sifatida qayd etib, semiotika faniga asos soldi. U mazkur fanni semiotika yoki semiologiya deb atadi.

Semiotikada ikki turdagi, ikki tipdagi belgilar farqlanadi, ya'ni, tabiiy belgilar (yoki belgilar - priznaklar) va sun'iy belgilar (yoki belgilar - informatorlar).

Tabiiy belgilar (priznaklar) aslida belgi hisoblanmaydi. Ular u yoki bu narsa, predmet va hodisalarning muayyan bo'lagi, tarkibiy qismi bo'lib keladi. Masalan, darsga kirish yoki darsdan chiqish haqida xabar beruvchi qo'ng'iroq, poyezdning kelayotganligi yoki harakati – yurishi boshlanayotganligi haqida darak beruvchi ovoz – gudok, yomg'ir yog'ishidan xabar beruvchi to'plangan bulutlar, shamolning esayotganidan darak beruvchi daraxt uchlarining qimirlashi, qordagi oyoq izi va boshqalar. Demak, ushbu tabiiy belgilar – alomatlar inson ongida – xotirasida muayyan tasavvurlarni hosil qiladi, «uyg'otadi».

Sun'iy belgilar shartli belgilar bo'lib, haqiqiy belgilar hisoblanadi. Ular tabiiy belgilardan – alomatlardan farqli muayyan xabarni – informatsiyani to'plash, saqlash va yetkazish uchun, predmet va hodisalarni, tushuncha va hukmlarni tasavvur qilish, o'rmini bosish uchun xizmat qiladi. Demak, bunday hollarda ayni belgilar, tabiiy belgilardan – alomatlardan farqli muayyan predmet, hodisa, tushunchalar o'rni ishlatilsada, ammo ularning tarkibiy qismi, bo'lagi bo'la olmaydi. Shunga ko'ra, bunday belgilar shartli belgilar hisoblanadi.

Shartli belgilarning eng muhim xususiyati, bosh vazifasi axborotni berish uchun, axborotni olish uchun – kishilar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qilishdir. Demak, aytilganlarga ko'ra, shartli belgilarni kommunikativ yoki informativ belgilar deb aytish mumkin bo'ladi.

Jamiyatda qo'llaniluvchi kommunikativ – informativ belgilar-signallar, simvollar, belgilar – til belgilaridir.

Ushbu informativ belgilar – shartli belgilar ichida haqiqiy belgi – kommunikativ belgi til belgisi – til birligi hisoblanadi. Boshqa

belgilar esa til belgisi darajasidagi kommunikativ belgi bo'la olmaydi. Shu sababli ular yordamchi, ko'makchi belgilar hisoblanadi, muayyan vaziyatdagina xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Qiyoslang: temir yo'l signali, trevoga signali, tovush signali, tinchlik simvoli (kabutar), do'stlik simvoli (qo'l berish).

Demak, simvollarda signallardan farqli obrazlilik bo'ladi, muayyan g'oya aniq ifodalanadi, situatsiyadan – vaziyatlilikdan holi bo'ladi.

Shartli belgilardan – belgilarning belgisi bo'lgan til belgisi, signal va simvollardan farqli, kommunikativ va informativ belgilarning eng asosiysi, eng muhimi bo'lib, ikki tomonlama birlik hisoblanadi. U qabul qilinish va o'zida mustahkamlangan informativiyani tashish qobiliyatiga egadir.

So'z, so'z birikmasi, gap kabi nutq birliklari kommunikativ va informativ belgilarning eng asosiysi hisoblanadi. Ular nominativ va predikativ vazifani bajaradi, tilni tafakkur bilan, jamiyat bilan bog'laydi.

Kommunikativ belgi obyektiv borliqdagi muayyan narsa-predmet, hodisa haqida muayyan xabar, ma'lumot beradi, ya'ni, u jamiyatda xabar berish vositasi, usuli sifatida ko'rsatiladi. Boshqacha aytganda, kommunikativ belgining asosiy xususiyati uning nimanidir anglatishida, nimanidir ifodalashida, muayyan ma'no bilan bog'lanishidadir.

Kommunikativ belgi moddiy hodisa, moddiy birlik sifatida u yoki bu ma'no bilan bog'lanadi. Demak, har bir til belgisi ikki tomonning bog'lanishidan, munosabatidan iborat bo'ladi. Til belgisi moddiy va ma'noviy tomonlarning bog'liqligidan, birligidan tashkil topadi.

Demak, kommunikativ belgi – til belgisi material va ideal tomonlarning–ikki jihatning munosabatidan tashkil topib, jamiyatda ijtimoiy xabar – informatsiya tashish uchun xizmat qiladi. Til belgisining psixik – ideal tomoni obyektiv voqelikni – predmetlar, hodisalar dunyosini inson ongida aks ettirishning ko'rinishlaridan biri hisoblanadi¹.

¹ Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общес языкознание. -М., 1979, 119-,120-betlar.

Xullas, aytilganlardan ma'lum bo'ldiki, jamiyatda belgilarning turli xillari, turlari bo'lib, ularning har biri, masalan, belgi –priznaklar (alomatlar), belgi – signallar (ishoralar), belgi – simvol-lar (ramzlar) va til belgilari – muayyan vazifani, o'ziga xos va mos vazifani bajaradi.

So'z asosiy belgi bo'lib, u tushunchaning vakili, ifodalovchisi, uning simvolidir.

So'z alohida belgi bo'lib, u faqat predmetnigina emas, balki, tushunchaning ham o'rinbosaridir.

So'z o'zining yetakchi, bosh vazifasini, asosan, gap tarkibida amalga oshiradi. Demak, gap ham asosiy kommunikativ belgi, nutq birligi hisoblanadi.

Xullas, til belgilar sistemasi bo'lib, uning belgilari leksema, so'z, so'z birikmasi, gap kabi birliklar va ularning turlicha bog'lanishidan tuziladigan konstruksiyalar lisoniy belgilar sifatida voqelanadi, jamiyatda muayyan ijtimoiy vazifa bajarish uchun xizmat qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Informatsiya nazariyasi qanday nazariya?
2. Kod nima?
3. Matn nima?
4. Kanal nima?
5. Informatsiya nazariyasiga ko'ra til nima?
6. Semiotika qanday fan?
7. Tabiiy belgilar qanday belgilar?
8. Sun'iy belgilar qanday belgilar?

Asosiy tushunchalar:

1. Informatsiya nazariyasi – biror xabardagi ma'lumotlarning miqdorini o'lchash, aniqlash usullarini belgilaydi.
2. Kod – xabarni yozib olish vositasi
3. Matn – xabarni berish jarayonidagi til birliklarining (belgi-larning) ketma-ketligi.
4. Kanal – xabar beruvchi muhit, sharoit.
5. Semiotika – tabiiy va sun'iy (shartli) belgilarni o'rganuvchi fan;

belgilar nazariyasi haqidagi ta'limot.

6. Tabiiy belgilar – tabiat va jamiyatdagi muayyan predmet yoki hodisaning tarkibiy qismi, bo‘lagi, alomati - xususiyati (masalan, qo‘ng‘iroq, guduk, bulut, iz).

7. Sun‘iy belgilar – shartli belgilar, kommunikativ (informativ) belgilar; xabarni berish, olish, saqlash uchun, jamiyatda aloqa vositasi bo‘lish uchun xizmat qiladigan belgilar; til belgilari (birliklari).

Adabiyotlar:

1. В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. – М., 1974.
4. Ф.М.Березин, Б.Н. Головин. Общее языкознание. – М., 1979.
5. Х.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. - Т., 1995

VIII. TILNING IKKI JIHATI: IFODA VA MAZMUN JIHATLARI

Til sistemalar sistemasi – o‘ta murakkab sistema sifatida jamiyatda ijtimoiy-amaliy vazifa bajarar ekan, ushbu jarayonda til sistemasining struktural birliklari, qurilish «a’zolari» faol harakatga keladi. Til sistemasining elementlari, birliklari bo‘lgan fonema, morfema, so‘z kabilar o‘zicha, alohida, yakka holda emas, balki o‘zaro bog‘liq holda, o‘zaro munosabatda, mantiqiy uyushgan–bog‘langan holda obyektiv borliq predmet, voqea - hodisalari haqida muayyan xabar beradi. Demak, mazkur birliklar o‘zaro zaruriy, mantiqiy aloqaga kirishib, til sistemasini shakllantiradi, uning obyektivligini, bir butunligini ta’minlaydi, tilning ijtimoiy vazifa bajarishi uchun imkoniyat beradi, shart - sharoit yaratadi.

Ushbu jarayonda tilning yuqorida qayd etilgan birliklarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan, nisbiy mustaqilligi bilan, umumiy va farqli jihatlarini bilan ajralib turadi.

Til sistemasi struktural birliklarining eng dastlabki o'ziga xosligi, muhim jihati nimada ko'rinadi?

Til sistemasining asosiy birliklari bo'lgan fonema, morfema va so'zlarning ijtimoiy vazifa bajarishidagi eng muhim jihati ularning ikki tomonga egaligida ko'rinadi. Ushbu birliklar ifoda va mazmun jihatiga egaligi bilan, shu nuqtayi nazardan umumiy hamda farqli xususiyatlari bilan o'zaro ajralib turadi, farqlanadi.

Umuman olganda, til birliklariga ifoda va mazmun jihati nuqtayi nazaridan qarash ilmiylik prinsipiga to'la muvofiq keladi, tilning jamiyatda kommunikativ vazifa bajarish mohiyatini, xususiyatini ochib beradi.

Eslatamiz, tabiatda ham, jamiyatda ham mavjud har bir narsa, hodisa – falsafiy ma'nodagi predmet shakl (tashqi) va mazmun (ichki) tomonlariga ko'ra baholanadi, muayyan ahamiyatga ega bo'ladi, turli fanlar nuqtayi nazaridan tadqiq qilinadi.

Tilning eng kichik birligi bo'lgan tovush (fonema) shakl hamda mazmun jihatiga ko'ra o'ziga xos bo'lib, morfema va so'zlardan farqlanadi. Tovush (fonema), qayd etilgan xususiyati nuqtayi nazaridan, faqat bir tomonga – ifoda tomoniga egadek ko'rinadi. U morfema va so'z kabi muayyan ma'no, tushuncha – mazmun bilan bog'lanmaydi, ma'no ifodalamaydi. Shu nuqtayi nazardan tovush (fonema) bir tomonlama birlikka o'xshaydi. Ammo tovush (fonema) faqat ifoda jihatiga, moddiylik xususiyatiga egaligidan tashqari, ayni vaqtda, u dastavval til birliklarining tashqi – ifoda jihatini tashkil qiladi va ularni shaklan – tovush tizimiga ko'ra farqlaydi. Shunga ko'ra, til birliklarining ma'nosi o'zgaradi, o'zaro farqlanadi. Demak, tovushlarning (fonemalarning) ma'no farqlash xususiyati aslida til birliklarining ifoda jihatlarini farqlashdan, ajratishdan kelib chiqadi. Aytilganlarga ko'ra, tovush (fonema) tilning ma'no farqlash xususiyatiga, qiymatiga ega bo'lgan minimal birlik hisoblanadi.

Demak, tovush (fonema) muayyan ma'noga ega bo'lmagan, ammo, ayni vaqtda, muayyan ma'noga ega til birliklarining (morfema va so'zlarning) differentsiatsiyasi uchun, ularni o'zaro farqlash uchun xizmat qiladi. Shunga ko'ra, tovush (fonema) ijtimoiy vazifa

bajaruvchi til (nutq) birliklari - soʻz va morfemalar nuqtayi nazaridan u ham jamiyatda ijtimoiy vazifa bajaradi.

Demak, til birligi boʻlgan tovush (fonema) kommunikativ jarayonda ijtimoiy vazifa bajarishiga, tilning eng asosiy – birlamchi qurilish materiali, moddiy ashyosi ekanligiga, soʻz hosil qilish, soʻz yasash, maʼno farqlash kabi ijtimoiy – lisoniy xususiyatlarga egaligiga koʻra alohida baholanadi. Aytilganlarga koʻra, tovush (fonema) til birligi sifatida tilshunoslikning alohida sohasi boʻlgan fonemalar haqidagi taʼlimotning – fonologiyaning tadqiq va tahlil obyekti hisoblanadi.

Sistemalar sistemasi boʻlgan tilning minimal qurilish birligi boʻlgan tovush (fonema) asosida hosil boʻluvchi morfema va soʻz ifoda va mazmun, tovush va maʼno, tashqi va ichki, material va ideal jihatiga koʻra oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Aytmoqchimizki, tilning har ikkala birligi ham ikki tomonga – ifoda va mazmun jihatlariga egaligi bilan xarakterlanadi, umumiylikka ega boʻladi. Ular qayd etilgan ikki jihatiga koʻra belgi – til belgisi, til (nutq) birligi sifatida qayd etiladi.

Til birligi boʻlgan morfema ifoda (moddiy) va mazmun (ruhiy) jihatlarining bir butunligidan iborat boʻlib, tilning muayyan maʼnoga ega eng kichik birligi hisoblanadi. Aytilganlarga koʻra, u muayyan belgi – ramz hisoblanadi. Shunday qilib, morfema tovush va maʼno kabi ikki muhim jihatga egaligi bilan xarakterlanadi.¹

Muayyan birlik boʻlgan soʻz (leksema) ikki tomonga ega belgi sifatida tovush va maʼno, ifoda va mazmun jihatlarining dialektik bogʻliqligidan iborat boʻlib, nominativ birlik holatida ijtimoiy vazifa bajardi. Soʻz (leksema) muayyan birliklar ichida ham shaklan, ham mazmunan – sifat jihatdan mukammal boʻlib, tilning ijtimoiy vazifa bajarishida semantik – funksional yetakchilik qiladi, qudratli vosita hisoblanadi.

Til sistemasida soʻzning tashqi tomonini tovush, ichki – mazmun tomonini esa uning maʼnosi tashkil etadi. Tovush va maʼno orasidagi bogʻlanish shartli (semiotik) bogʻlanishni hosil qiladi. Demak, soʻz tovush va maʼno jihatlaridan, tomonlaridan iborat oʻziga xos butunlikdir (mikrosistemadir).

¹Fonema va morfema haqida qoʻshimcha maʼlumot olish uchun “Til va nutq birliklari” boʻlimiga qarang.

Soʻzning ifoda jihati uning tashqi – tovushlari boʻlib, bunda soʻzning belgisi sifatida uning tovush tomoni xizmat qiladi. Soʻz ifoda jihatiga ega deyilganida, soʻzni formal shakllantiruvchi, uni moddiy birlik sifatida sezgi aʼzolarimizga taʼsir qilishini taʼminlovchi tovushlar nazarda tutiladi.

Soʻzning mazmun jihati uning ichki, maʼno tomoni (leksik maʼno, leksik tushuncha, ramziy axborot, signifikat, designat, semema) boʻlib, u obyektiv borliq elementlarining kishi ongida aks etishi, ayni elementlarga xos xususiyatlarning umumlashuvi natijasida yuzaga keladigan ideal (psixik) strukturadir. Demak, maʼno inʼikos kategoriyasidir.

Maʼno obyektiv borliq elementi yoki ushbu elementlar guruhining kishi ongidagi shartli ramzi (belgisi, ishorasi) emas, balki bu element (yoki elementlar guruhining) kishi ongida mavhumlik kasb etgan obrazi, umumlashgan inʼikosi hisoblanadi.

Soʻzning ifoda jihati– tovush tomoni obyektiv borliq elementi haqidagi xabarning – soʻz mazmun tomonining, maʼnoning (tushunchaning) ramzi, koʻrsatkichi boʻlib voqelanadi.

Soʻzning mazmun tomonini oʻzicha biron shaxsga maʼlum qilish mumkin boʻlmaganligi uchun uning tovush jihati, ramzi talaffuz qilinadi. Bu ramz (belgi) tinglovchi ongida tegishli tushuncha, tasavvur uygʻotadi.

Demak, til sistemasida ramziy munosabat tovush va maʼno orasidagi shartli bogʻlanish tarzida yuzaga chiqadi. Maʼnoda aks etadigan aniq narsa yoki hodisa tasavvuri (denotat) ikkinchi planda boʻladi. Denotat soʻz maʼnosi emas, balki soʻz yordamida koʻrsatiladigan, nomlanadigan, ataladigan hodisadir. Maʼno esa, qayd etilganidek, obyektiv borliq elementlariga xos boʻlgan xususiyatlarning inson ongida mavhumlik kasb etishi, umumlashuvi natijasida shakllanishidir.

Soʻzda tovush ifodalovchi (ramz, belgi) boʻlsa, maʼno ifodalanuvchi boʻladi.

Soʻz mazmun planida ikki hodisa farqlanadi: leksik maʼno (signifikat) va denotat.

Nutqda soʻz denotatning (obyektiv borliq elementining) lingvistik (lisoniy) vakili vazifasini bajaradi.

Demak, soʻz ikki: moddiy va ruhiy (maʼnoviy) jihatlarning

bog‘liqligidan, diaxron – sinxron zaruriy, «tabiiy» aloqasidan iborat bo‘lib, ayni bog‘liqlikning bir tomonini so‘zning ifoda jihati, ikkinchi tomonini esa uning ma’no jihati tashkil etadi.

So‘zdan yirik so‘z birikmalari va gaplar ham ifoda va mazmun planlariga ega bo‘lib, ularning mazkur ikki jihati ko‘proq grammatika va semantikaning aloqasi doirasida qaraladi. Ushbu nutq birliklari ham aslida ifoda va mazmun jihatiga ega so‘zlarning birikuvidan, o‘zaro bog‘lanishidan yuzaga keladi. Shu sababli ularni o‘rganish, ularni hosil qilgan so‘zlarni o‘rganishdan, ilmiy tadqiq qilishdan boshlanadi¹.

Shunday qilib:

1. So‘z tovush va ma’no, ifoda va mazmun tomonlarining dialektik bog‘liqligidan iborat bo‘lgan nominativ birlikdir.

2. Til sistemasida so‘zning tovush tomoni ramz, mazmun tomoni esa uning ma’nosini tashkil etadi. Bu elementlar orasidagi bog‘lanish shartli (semiotik) bog‘lanish hisoblanadi.

3. So‘zning mazmun (ma’no) tomoni obyektiv borliq elementlarining kishi ongida aks etishi, ushbu elementlarga xos xususiyatlarning umumlashuvi natijasida yuzaga keladigan ideal (psixik) strukturadir.

4. So‘z mazmun planida ikki hodisa: leksik ma’no (semema, signifikat) va denotat farqlanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tilning qanday jihatlari mavjud?
2. Tilning ifoda jihati deganda nimani tushunasiz?
3. Tilning mazmun jihati deganda nimani tushunasiz?
4. Til jihatlari qaysi lisoniy birliklar bilan bog‘lanadi?

Asosiy tushunchalar:

1. Til jihatlari – lisoniy birliklarning ifoda va mazmun tomon-larini o‘z ichiga oladi.

¹ So‘z haqida qo‘shimcha ma’lumot olish uchun “Til va nutq birliklari” bo‘limiga qarang.

2. Ifoda jihati – lisoniy birliklarning tashqi – tovush tomoni bilan belgilanadi.
3. Mazmun jihati – lisoniy birliklarning ichki – ma’no tomoni bilan aniqlanadi.

Adabiyotlar:

1. В.М. Солнцев. Язык как системно – структурное образование. – М., 1971.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
3. Р.Расулов. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Т., 1989.
4. Х.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. -Т., 1995.
5. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Т., 2006.

IX. TIL VA NUTQ BIRLIKLARI

Til va nutq o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lib, ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik hamda ijtimoiy-individual hodisalar sifatida jamiyatga tengi yo‘q aloqa quroli va aloqa usuli bo‘lib xizmat qiladi.¹ Shunday ekan, til va nutq jarayoni qanday amalga oshadi? Qanday birliklar bilan «ish ko‘radi»? Umuman, til va nutq birliklariga qanday birliklar kiradi-yu ularga xos xususiyatlar nimalardan iborat? Ular orasidagi o‘zaro munosabat, bog‘liqlik qanday kechadi?

Hozirda tilshunoslikda, xususan, o‘zbek tilshunosligida til va nutqning asosiy birliklari sifatida fonema, morfema, leksema, model va tovush, so‘z (so‘z formasi), so‘z birikmasi hamda gap kabilar qayd etiladi. Aniqrog‘i, til birliklariga: fonema, morfema, leksema va modellar; nutq birliklariga: tovush, so‘z (so‘z formasi), so‘z birikmasi, gap va boshqalar kiritiladi.

Til va nutq o‘zaro bog‘liq ekan, bundan o‘z-o‘zidan - mantiqiy ravishda til va nutq birliklarining ham o‘zaro bog‘liqligi, o‘zaro «ajralmas» aloqada ekanligi tushunchasi kelib chiqadi. Boshqacha

¹ Bu haqda qo‘shimcha ma’lumot olish uchun “Til va nutq” bo‘limiga qarang.

bo'lishi ham mumkin emas. Negaki, til va nutqning bog'liqligi, jamiyatdagi vazifasi ular birliklarining faoliyati, faolligi sababli yuz beradi. Til va nutqning o'zaro munosabati aslida ular birliklarining o'zaro bog'liqligidan, munosabatidan kelib chiqadi. Til va nutq jamiyatdagi o'z «operatsiyalarini», ta'sir qilish quvvatini muayyan birliklari orqali amalga oshiradi.

Aslida til birliklari muammosini hal qilish nutq birliklarisiz, nutq birliklari muammosini hal qilish esa til birliklarisiz amalga oshmaydi. Ularning dialektik bog'liqligi, munosabati ham shunda. Boshqacha aytganda, nutq birliklari nutqda til birliklaridan hosil bo'ladi, ya'ni, nutq birliklari asosida til birliklari mavjud bo'ladi. Til birliklari nutq birliklari uchun moddiy asos vazifasini o'taydi. Nutq birliklari (tovush, so'z, so'z birikmasi, gap kabilar) aslida tilning - til birliklarining harakatdagi ko'rinishi, faolligidir.

Til va nutq dialektikasi quyidagi birliklar orqali namoyon bo'ladi.

1. Fonema

Til birligi bo'lgan fonema fonologik sath obykti sifatida muayyan jihatlari bilan boshqa til birliklaridan ajralib turadi, nisbiy mustaqillikka ega bo'ladi.

Fonema tilning boshqa birliklariga nisbatan, aytilganidek, eng kichik (minimal) birligi bo'lib, til sistemasida (strukturasida) eng katta (maksimal) vazifa bajaradi. Boshqacha aytganda, fonema hajm taqozosiga ko'ra minimal, ammo vazifasiga, «amaliga», til strukturasida tutgan mavqeiga ko'ra tengi yo'q maksimal birlik hisoblanadi. Aniqrog'i, fonema moddiy birlik-tovush sifatida tilni ham, uning qator birliklarini, shuningdek, nutq birliklarini ham «yaratadi», «yasaydi», ya'ni, u ushbu birliklarning moddiy ashyosi, qurilish materiali hisoblanadiki, fonemalarsiz-tovushlarsiz na til (nutq), na uning birliklari mavjud bo'ladi, muayyan vazifa bajaradi.

Demak, til birligi muammosini yoritish mantiqan fonemasiz (tovushsiz) uning xususiyatlarini aniqlamasdan amalga oshmaydi, to'liq, mukammal bo'lmaydi. Bu – aksioma. Shunday ekan, fonemaning o'ziga xosligi nimalarda ko'rinadi? Bular:

1. Fonema (tovush) tilning eng kichik qurilish materiali, moddiy birligi bo'lib, ta'sir qilish, sezgi uyg'otish quvvatiga ega.

2. Til va nutq birliklari-morfema, leksema, so'z kabilar asosida fonema (tovush) yotadi. Fonema ushbu birliklarning tovush qiyofasini tashkil qiladi.

3. Fonema morfema va so'zlarni tovush jihatidan farqlaydi. Qiyoslang: b o t – b o r – b i r – k i r; g u l – k u l – k e l – k i m va boshqalar. Shunga ko'ra, mazkur so'z ma'nolarida o'zgarish, farqlanish yuz beradi. Boshqacha aytganda, fonema muayyan birliklarning mazmun (ma'no) jihati bilan bog'lanadi. Demak, fonema til (nutq) birliklarini tashkil qilishiga, ularni tovush jihatidan farqlashiga, mazmun jihatiga ta'sir qilishiga ko'ra ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy birlik hisoblanadi.

4. Fonema faqat bir tomonlama birlik–ifoda tomoniga ega. U til birligi sifatida muayyan belgi hisoblanmaydi.¹

5. Fonema so'zlovchilarning xotirasida o'zining tipik farqlovchi belgilari yig'indisi zaminida shakllangan maxsus ideal «akustik nazorat» yoki «tovush obrazi» sifatida saqlanadi. Fonemaning farqlovchi belgilari esa artikulyatsion (nutq a'zolarining avtomatlashib yoki standartlashib qolgan tipik harakati, holati haqidagi tasavvur) va akustik (fonema aloqador bo'lgan tovush tipiga xos talaffuz sifati: o'ziga xos balandligi, kuchi, tembri, cho'ziq – qisqaligi kabi) belgilar haqidagi tasavvurlar asosida qaror topadi.²

6. Fonema inson nutq a'zolari yordamida hosil qilinadigan tovush tiplarining andozalari bo'lib, ular psixik – akustik obrazlar «galereyasi», qatori sifatida bizning xotiramizda saqlanadi. So'zlovchilar ushbu psixik – akustik obrazlar asosida nutq a'zolarini harakatga keltiradi va natijada, fonemalarning nutqiy ko'rinishlarini (tovushlarni) hosil etadi.³

7. Fonema invariant sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni, u til birligi sifatida umumiylik hisoblanadi, nutqdan tashqaridagi–nutqqacha bo'lgan – reallashmagan birlik bo'ladi, «nofunksional» holat.

8. Fonemaning nutqdagi – so'z (so'z formasi), so'z birikmalari tarkibidagi ko'rinishi, qurshov tovushlari ta'sirida paydo bo'lgan

¹ Qar: V.M. Solnsev. O'sha asar. 114-, 115-betlar.

² H.Ne'matov, O.Bozorov. O'sha asar, 12-bet.

³ H.Ne'matov, O.Bozorov. O'sha asar, 13-bet.

qiyofasi uning variantidir. Demak, bunda fonemaning variantlari ma'no farqlamaydi. Chunki ular bir fonemaning turli so'z tarkibida namoyon bo'lishi, qo'llanishi hisoblanadi. Qiyoslang: *uyim, tun, turmush, yugur, urg'u, quruvchi* va boshqalar. Ushbu so'zlardagi u bir fonemaning – u fonemasining - invariantning turlicha variantlari, xususiyliklari bo'lib qayd etiladi.

Aytilganlardan ma'lum bo'ldiki, tilning eng kichik qurilish materiali sifatida fonemalarning eng muhim, bosh vazifasi – fonologik xususiyati morfema, leksema, so'z kabi ma'no ifodalovchi birliklarni hosil qilish – ularning tovush tomonini shakllantirish hamda o'rni bilan tovush jihatini farqlash kabi ijtimoiy vazifalarni bajarishdir.

2. Morfema

Til birligi bo'lgan morfema morfologik birlik sifatida o'zining moddiy asosi, qurilish materiali bo'lgan fonemadan – tovushdan farqlanadi.

Dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi nuqtayi nazaridan morfema ham, fonema ham til birliklari sifatida umumiylikka ega. Ayni vaqtda xususiylik umumiylikning voqelanishi, umumiylikning muayyan vaziyatda aniq namoyon bo'lishi ekan, morfemaning umumiylikdan xususiylikka o'tishi, fonemadan farq qilishi, o'ziga xosligi nimada? degan haqli savol tug'iladi.

Eslatamiz, morfema termini tilshunoslikka Ivan Boduen de Kurtene tomonidan kiritilgan bo'lib, so'zning eng kichik ma'noli qismini ifodalash uchun qo'llangan.¹ Demak, ushbu fikrdan morfemaning muayyan ma'noga egaligi, ma'no ifodalash tushunchasi kelib chiqadi. Aynan mana shu nuqtada morfema fonemadan farq qiladi. Shuningdek, morfema ma'noga ega bo'lishiga ko'ra tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblanadi. Bu o'rinda morfemaning tilning eng kichik ma'noli birligi ekanligi ma'no ifodalash mezonidan kelib chiqadi. Demak, fonema til birligi sifatida hajm taqozosiga ko'ra eng kichik birlik bo'lsa, morfema til birligi sifatida ma'no ifodalash xususiyatiga ko'ra eng kichik birlik sanaladi, ya'ni,

¹V.M.Solnsev.O'sha asar, 246-bet.

morfema ma'noli birlikning eng so'nggi, oxirgi chegarasi hisoblanadi. Shunga ko'ra, u boshqa ma'noli qismlarga ajralmaydi. Qiyoslang: kitoblar: *kitob+lar*; temirchi: *temir+chi*; *mustaqillik: mustaqil+lik*; *yurtim: yurt+im* kabi so'zlardagi umumiylik xususiyatiga ega bo'lgan –lar, –chi, –lik, –im kabilar.

Ma'lum bo'ldiki, morfemalar, qayd etilganidek, shakl va mazmun, moddiy va ma'noviy, tashqi va ichki tomonlarning o'zaro bog'liqligidan, bir butunligidan iborat ikki jihatli til birligidir.

Morfema bilan bevosita bog'liq bo'lgan, muayyan vazifa bajaruvchi morf (morfa) va allomorf (allomorfa) tushunchalari – terminlari ham mavjud.

Morf (morfa) nutq jarayonida qo'llanayotgan so'zning – so'z shaklining (formasining) tarkibida ishtirok etayotgan morfemaning «qiyofasi», varianti, ko'rinishidir. Morf bevosita muayyan so'z bilan – so'z shaklida qo'llanishi, voqelanishi bilan, uning tarkibiy qismi ekanligi bilan xarakterlanadi. Qiyoslang: *tonggi, kechki; tomga, yo'lakka, yotoqqa*. Demak, qayd etilgan so'z formalarida qo'llanayotgan – gi, – ki; –ga, – ka, – qa morflarning jami bir morfemani tashkil qiladi, ya'ni, –gi, -ki bitta morfema; –ga, –ka, –qa esa bitta morfema hisoblanadi. Ayni vaqtda ushbu morfalar biri ikkinchisiga nisbatan allomorf(a) – morfemaning varianti – so'z shakli tarkibidagi ko'rinishi hisoblanadi.

Ma'lum bo'ldiki, allomorf(a) morfemaning varianti bo'lib, alohida morf(a) sifatida o'ziga mos, muvofiq keladigan so'z shakli tarkibidagina ishtirok etadi. Allomorf sifatida kuzatiladigan har bir morf(a)ning qo'llanish imkoniyati chegaralangan bo'lib, u faqat o'zi uchun qulay bo'lgan sharoitda yuzaga chiqadi, tanlab qo'shiladi. Morfning – allomorfning biri o'rnida ikkinchisi ishlatilmaydi. Qiyoslang: *tonggi-tongki, kechki - kechgi*. Bunga fonetik vaziyat, fonetik shakl va semantika yo'l qo'ymaydi. Demak, allomorflar qo'llanadigan so'z formalari qanday qabul qilingan bo'lsa, shunday shaklda namoyon bo'ladi.

Xullas:

1. Morfema fonema bilan til birligi sifatida umumiylikka ega.
2. Morfema tilning muayyan ma'noli birligi sifatida fonemadan farq qiladi, o'ziga xoslikka, xususiylikka ega bo'ladi.

3. Morfemalar ifoda va mazmun tomonlarining birligidan tashkil topadi.
4. Morfema soʻz kabi nutqiy – sintaktik mustaqillikka ega emas. U nutqda leksema, soʻz (soʻz formasi) tarkibida funksional qism sifatida qoʻllanadi.
5. Morfema soʻz formasi tarkibida morf va allomorf kabi koʻrinishlarda – variantlarda ham namoyon boʻladi.

3. Leksema

Til birligi boʻlgan leksema fonema va morfema kabi til birliklaridan, umumiylikdan til va nutq dialektikasida oʻziga xos voqelanishi, muayyan belgi-xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning oʻziga xosligi shundaki, u ham til birligi, ham nutq birligi boʻla olishi, shunga koʻra, murakkabligi bilan xarakterlanadi.

Ushbu lisoniy hodisa til birligi sifatida leksema-umumiy boʻlsa, ammo nutq birligi sifatida esa u soʻzdir, xususiydir. (Bu haqda «Soʻz» boʻlimiga qarang).

Leksemaning til birligi sifatidagi oʻziga xosligi nimada?

Leksema til birligi sifatida oʻzaro uzviy bogʻliq ikki tomonning yaxlitligidan, bir butunligidan iboratdir. «Bu butunlikning bir tomonini leksemaning fonematik – akustik strukturasi (nomema), ikkinchi tomonini esa ideal birlik – maʼlum tushuncha zaminida shakllangan maʼno (vazifa) – semema tashkil etadi».¹

Demak, leksema ham morfema kabi ikki tomonning: tovush va maʼnoning, ifoda va mazmunning oʻzaro bogʻliqligidan, bir butunligidan tashkil topadi.

Til birligi boʻlgan leksemaning tashqi-ifoda tomoniga uning shakli, tovush jihati – nomema kirs, leksemaning semema, maʼno – mazmun tomoniga denotatlar – narsa, hodisa, harakat, holat, belgi – keng maʼnodagi muayyan predmetlar kiradi. Demak, leksema ularni–keng maʼnodagi muayyan predmetlarni nomlaydi. Boshqacha aytganda, «Obyektiv olamda (daraxt) deb nomlanuvchi qattiq tanali oʻsimlik turlari (denotatlar) mavjud. Bu denotatlar bizning ongimizda daraxt tushunchasini shakllantirgan. Oʻz navbatida

¹ H.Neʼmatov, O.Bozorov. Oʻsha asar, 14 –bet; A.A. Леонтьев. Слово в речевой деятельности. - М., 1965, 9-бет.

(daraxt) tushunchasi esa (daraxt) leksemasining ma'nosiga asos bo'lgan, bu ma'noning o'z navbatida (d), (a), (r), (a), (x), (t) fonemalar tizmasi (kompleksi) bilan tarixiy – ijtimoiy bog'lanishi til birligini yuzaga keltirgan. Albatta, (daraxt) tushunchasi (daraxt) leksemasining ma'nosi bilan aynan teng emas, lekin u bilan aloqada, munosabatdadir.

Til birligi bo'lgan leksemaning mazmun tomoni semema ham leksemaning tashkil etuvchi tomoni (tovush substansiyasi) kabi tarkibiy qismlardan iborat. Masalan, (*aka*) va (*uka*), (*opa*) va (*singil*) leksemalarining ma'no komponentlarini – semalarini olib ko'raylik:

(*aka*) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, katta.

(*uka*) - qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, erkak, kichik.

(*opa*) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, katta.

(*singil*) – qon-qarindosh, bevosita, bir avlod, ayol, kichik.

Ko'rinib turibdiki, bu leksemalar ma'nosida o'zaro o'xshash, farqlanuvchi va takrorlanuvchi qismlarni – semalarni ko'rish mumkin. Bu semalar o'zaro birikib, yangi butunlikni, sememani – leksemaning ichki tomonini hosil qilgan¹.

Leksemaning eng muhim, yetakchi xususiyati uning jamiyat a'zolari uchun tayyorligi, naqdligi, umumiy va yaxlitligidir. Qiyoslang: *vatan, zamon, ish, dunyo, rasm, kitob, oq, kuch, shamol, o'n, yuz, ol*, ko'k kabi minglab tayyor birliklar voqelikdagi muayyan narsa, belgi, miqdor, harakat, holat, xususiyatlarni nomlab, atab, ifodalab keladi². Demak, leksemalar nutq faoliyatida o'zlariga grammatik qo'shimachalarni, umumlashma ma'noli turlicha affiksial morfemalarni birlashtirib, so'z formasi shaklida nutq birligiga aylanadi, nutq birligi hisoblanadi. Qiyoslang: *Bog'imizda gullar o'sadi gapida bog', gul, o's* leksemalari muayyan affiksial morfemalarni olib, turlicha vazifalarni bajarib kelmoqda³.

Prof. Sh.Rahmatullayev ta'kidlaganidek, «leksema-asosiy, birlamchi til birligi bo'lib, til qurilishining lug'at boyligiga mansub, shunga ko'ra lug'at birligi, leksik birlik deb ham yuritiladi».⁴

¹ H.Ne'matov, O.Bozorov. O'sha asar, 16-bet.

² Qar:H.Ne'matov,R.Rasulov. O'sha asar, 38-bet.

³ H.Ne'matov,R.Rasulov.O'sha asar, o'sha bet.

⁴ Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili, 22-bet.

Leksema umumiyligi aslida til umumiyligidan kelib chiqadi. Chunki til nutqqa nisbatan umumiy bo‘lib, uning birliklari ham o‘z-o‘zidan, mantiqan umumiylik sifatida voqelanadi.

Xullas,

1. Leksema til birligi sifatida tayyorligi, yaxlitligi va jamiyat a‘zolari uchun umumiyligi, ular xotirasida mavjudligi bilan o‘ziga xosdir.

2. Leksema ifoda va mazmun tomonlarning bog‘liqligidan, bir butunlikdan tashkil topib, muayyan predmetlarni atash, nomlash vazifasini bajaradi.

3. Leksema fikr almashish jarayonida so‘z birikmasi va gap kabi nutq birliklari uchun material vazifasini o‘taydi.

4. Leksema nutq faoliyatida so‘z (so‘z formasi) sifatida voqelanib, nutq birligi bo‘lish imkoniga ega bo‘ladi. U til sistemasining leksik birligi, lug‘at boyligi hisoblanadi.

5. Leksemaning til birligi sifatidagi umumiyligi til umumiyligidan kelib chiqadi. Chunki til va nutq dialektikasida til umumiy, nutq esa xususiy hisoblanadi.

4. Model

Til birligi bo‘lgan modellar muayyan qolip, lisoniy (lingvistik) formula, tayyor qurilma, andaza sifatida tilga xosligi bilan ajralib turadi.

Ushbu modellar – qoliplar asosida leksemalar birikadi, leksemalar va morfemalar birikadi, so‘z formalari, so‘z birikmalari, gap kabi nutq birliklari hosil bo‘ladi. Anig‘i, «til birligi hisoblanadigan modellarga, asosan, so‘z yasalishi, so‘z birikmasi va gap qurilishiga oid bo‘lgan mavhum qoliplar, chizmalar kiradi».¹

Demak, til birligi bo‘lgan modellar turlicha bo‘lib, ular asosida yuzaga kelgan til (nutq) birliklarining mazmun jihati ham turlicha bo‘ladi. Masalan, so‘z birikmalari modellari leksik-semantik bosqichdagi nominatsiyadan sintaktik-kommunikativ bosqichdagi nominatsiyani vujudga keltiradi. O‘z navbatida gap modeli esa birlamchi sintaktik-kommunikativ nominatsiyani, ya‘ni, ma‘lum

¹ H.Ne‘matov, O.Bozorov.O‘sha asar, 18-bet.

voqea yoki vaziyatning murakkab atamasini hosil qiladi. Masalan, [[ot]+ [sifat]] gap modeli ma'lum subyekt yoki predmetning biror vaziyat bilan bog'liq situativ belgiga egalik holati haqidagi fikrni anglatishga xizmat qiladi. Qiyoslang: *Gul qizil, Osmon tiniq, Cho'l katta* kabi. Demak, modellar - qoliplar til birliklarining o'zaro birikish yo'li, usulidir.

Xullas, til sistemasi fonema, morfema, leksema va model kabi tilning sistem xarakterdagi ichki turlicha yaruslariga (sathlariga) oid bo'lgan ruhiy – psixik birlik sifatida xotirada yashovchi o'zaro dialektik bog'langan til birliklaridan tashkil topadi.

Til imkoniyat, nutq esa voqelik-ushbu imkoniyatning namoyon bo'lishi ekan, til imkoniyati til birliklari orqali mavjud ekan, demak, imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari nutqda - nutq birligi sifatida voqelanadi, namoyon bo'ladi. Negaki, voqelik imkoniyatning voqelanishi, moddiy «qiyofasi»dir. Shunga ko'ra, nutq birliklari bo'lgan tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi va gap kabi hodisalarning o'ziga xosligi, muhim jihatlari nimada? degan savolning tug'ilishi tabiiydir.

I. Tovush

Tilning eng kichik (minimal) birligi fonema ekan, demak, nutqning eng kichik (minimal) birligi tovush hisoblanadi. Negaki, tovush fonemaning nutqdagi aniq namoyon bo'lishi, muayyan ko'rinishi, harakatidir.

Fonema fonologik birlik sifatida fonetik birlik bo'lgan tovush bilan uzviy aloqada – munosabatda bo'ladi. Bu mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Nutq birligi bo'lgan tovushlar xususiylik sifatida tilning ashyosi, moddiy materiali bo'lib, fizik, akustik, fiziologik hamda lingvistik (lisoniy) kabi qator belgilarga egaligi bilan o'ziga xosdir. Anig'i, tovushning talaffuzi, ta'sir qilishi, sezgi uyg'otishi, balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, aniqligi kabi qator xususiyatlari borki, bular fonetikaning fizik – akustik, anatomik – fiziologik, perseptiv va lingvistik – funksional aspektlari deb qaraladi.¹

¹Qar: Ю.С.Степанов.Основы общего языкознания. –М.,1975, 63-71-betlar. X.A.Жамолхоннов. Хозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. -Т., 2004, 22-30-betlar.

Tovushning til sistemasidagi eng muhim xususiyati uning til (nutq) birliklarining: morfema, leksema, soʻz (soʻz formasi) kabilarning moddiy qiyofasini, ifoda tomonini, shaklini qurishdir, shakllantirishdir. Demak, tovush til sistemasining eng asosiy, eng dastlabki qurilish materiali, moddiy asosidir. Boshqacha aytganda, masalan, soʻzning moddiy tomoni uning tovush qobigʻini tashkil qiladi. Tovush qobigʻi esa muayyan narsa, predmet, xususiyat bilan bogʻlanib, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.¹

Tovush oʻzi yaratgan, «qurgan» soʻzni tovush jihatdan farqlash, demak, maʼno jihatdan farqlash, fonetik-semantik differentsiatsiya qilish uchun xizmat qilsa, u fonema – til birligining koʻrinishi, voqelanishi sifatida baholanadi.

Har bir tovush til birligi – fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Qiyoslang: *bor-bol; bor-bir; bor-tor* va boshqalar. Shuningdek, har bir fonema nutq birligi – tovush boʻlish imkoniyatiga ega. Qiyoslang: *u – tun, tush, tut, tuz, tur; o-ol, ot, osh, oy, ona, ota* va boshqalar.

Demak, fonemaning tovushga, tovushning fonemaga oʻtishi mantiqiy – zaruriy jarayon boʻlib, til va nutq dialektikasining fonema va tovush orqali voqelanishidir.

Fonema va tovush nisbiy butunlik, nisbiy yaxlitlik sifatida til va nutqda, aytilganidek, ijtimoiy vazifa bajaradi.

Fikrimizcha, tarixiy – etimologik jihatdan tovush birlamchi. Chunki u talaffuz qilinish va eshutilish jarayoni bilan bogʻliq, yaʼni, dastlab nutq - nutq tovushlari paydo boʻlgan, nutq yuzaga kelgan. Tovushning fonema sifatida baholanishi esa ikkilamchi boʻlib, jamiyat taraqqiyotining – til (nutq) taraqqiyotining muayyan davrida, keyingi bosqichlarida yuzaga kelgan, «yaratilgan».

Xullas, tovush nutq birligi sifatida nutqiy faoliyatni, nutqiy jarayonni taʼminlovchi moddiy birlikdir.

Shunday qilib,

1. Tovush – nutq birligi, fonemaning nutqdagi voqelanishi, harakati, uning moddiy asosi.

2. Tovush – xususiylik sifatida fizik, akustik, fiziologik va lisoniy (lingvistik) belgilarga ega.

¹ S.Usmonov.O'sha asar, 127-bet.

3. Tovush – til (nutq) birliklarining (morfema, leksema, soʻzlarning) moddiy qobigʻi, ifoda tomoni sifatida muayyan predmet bilan bogʻlanadi.

4. Tovush fonemaning voqelanishi sifatida muayyan birliklarni fonetik- semantik jihatdan farqlaydi, ijtimoiy vazifa bajaradi, ijtimoiy ahamiyatga ega boʻladi.

5. Har bir tovush fonema boʻlish qobiliyatiga ega. Tovush fonemaga, fonema tovushga oʻtib turadi.

6. Tovush tarixiy – etimologik – kelib chiqishi, paydo boʻlishi jihatidan birlamchi, fonema-ikkilamchi.

2. Soʻz

Nutq birligi boʻlgan soʻz (soʻz formasi) nutq faoliyati bilan bevosita bogʻlanadi, nutq jarayonida voqelanadi. Shunga koʻra, u nutq birligi, nutq «boyli» hisoblanadi. Aslida soʻz (soʻz formasi) nutq birligi boʻlgan tovushdan – tovush kompleksidan iborat ijtimoiy belgidir. Soʻz (soʻz formasi) real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud boʻladi. Boshqacha aytganda, «Leksema – til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi boʻlsa, soʻz uning voqelanishi, roʻyobga chiqishi, aniq shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy koʻrinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan soʻz sifatida namoyon boʻladi».¹ Demak, leksema va soʻz umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi koʻrinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir.

Shunday qilib, til birliklari boʻlgan leksemalarning «... nutqda voqelangan aniq shakl, mazmun va vazifaga ega koʻrinishiga soʻz deyiladi».²

Xulosa shuki, leksema va soʻz munosabati aslida til va nutq bogʻliqligining, oʻzaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq koʻrinishi, tasdigʻidir.

Nutq birligi boʻlgan soʻz, aytilganidek, tovushdan tashkil topgan ijtimoiy - individual belgi boʻlib, shunga koʻra, u moddiylik bilan – dastavval tovush tomoni (persektiv vazifasi) bilan ajralib turadi.

¹ H.Neʼmatov, R.Rasulov.Oʻsha asar, 47-bet.

² H.Neʼmatov, R.Rasulov.Oʻsha asar,oʻsha bet.

Soʻzning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atama-nominativ vazifa boʻlib, u obyektiv borliqdagi turlicha muayyan narsa-predmetlar, voqea-hodisalar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlar bilan bogʻlanadi, ularni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan maʼno, tushuncha beradi. Ayni vaqtda soʻz jamiyat aʼzolari xotirasida muhrlanib, ular tomonidan bir xilda qabul qilinadi, bir xilda tushuniladi. U gapda, matnda qayd etilib, kuzatishda beriladi.

Maʼlum boʻldiki, soʻz tovush tomoniga (perseptiv vazifasi), atamalik xususiyatiga (nominativ vazifasi) hamda maʼno, tushuncha ifodalashiga (signifikativ vazifasi) koʻra nutq birligi sifatida mukammalligi, fonema (tovush) va morfema kabi til birliklarini oʻz tarkibiga olishi, kommunikativ jarayonda yetakchilik qilishi bilan ajralib turadi, muhim sanaladi.

Shuningdek, soʻz tovush va maʼnoga ega boʻlishidan, oʻz tarkibiga fonema va morfema kabi alohida til birliklarini olishidan tashqari u gapning vazifasi boʻlgan fikr ifodalashni ham bajaradi. Soʻz gap boʻlib kela oladi. Soʻzga xos bu xususiyat, ayniqsa, feʼllarda kuzatiladi. Qiyoslang: *keldi – u keldi, mudradim – men mudradim, borsang – sen borsang, yozdik – biz yozdik* va boshqalar. Demak, nutq birligi boʻlgan soʻzda nutqning boshqa birligi boʻlgan gapni ham koʻrish mumkin.

Soʻz har qanday soʻz birikmasi, gap va matn kabi sintaktik butunliklarning asosi, birlamchi material sanaladi. Fikr almashish jarayoni aslida soʻzlardan, ularning semantik-sintaktik bogʻlanishidan – valentlik munosabatiga kirishuvidan sodir boʻladi. Shunga koʻra, soʻz oʻzining asosiy nominativ vazifasini nutq jarayonida bajaradi. Shu jarayonda u maʼno aniqligiga, pozitsion mustaqillikka ega boʻladi, muayyan sintaktik vazifada namoyon boʻladi.

Demak, soʻz semantik-morfologik jihatdan shakllanganligi bilan, sintaktik birlik boʻlish imkoniga egaligi bilan oʻziga xosdir¹.

Xullas:

1. Soʻz nutq jarayonida voqelanishiga koʻra nutq birligi hisoblanadi.

2. Soʻz leksemaning – til birligining nutqda muayyan shakl va mazmunda namoyon boʻlishidir, amaldagi harakati, nutqiy koʻrinishidir.

¹ Soʻz haqida "Titning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari" boʻlimiga qarang.

3. Soʻz va leksema oʻzaro umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida voqelanadi. Soʻz xususiyligi nutq xususiylikligining mantiqiy davomidir.

4. Soʻz va leksema munosabati asosida til va nutq munosabati, bogʻliqligi yotadi.

5. Soʻz peresektiv, nominativ va signifikativ vazifalariga koʻra ajralib turadi.

6. Soʻz nutqda gapning vazifasi boʻlgan fikr ifodalashni ham bajaradi. Soʻz gap boʻlib kela oladi.

7. Soʻz oʻzaro bogʻliq boʻlgan fonetik, grammatik va semantik jihatlarning jamidir.

3. Soʻz birikmasi

Nutq birligi boʻlgan soʻz birikmasi nutqiy hosila sifatida til va nutq birliklarining – leksema va soʻzlarning nutq faoliyatida erkin birikuvidan, mantiqiy – maʼnoviy munosabatga kirishuvidan yuzaga keladi. Aniqrogʻi, soʻz birikmasining oʻziga xosligi, yaratilishiga koʻra eng muhim jihati shundaki, u nutq jarayonida «yetishtiriladi», hosil boʻladi, aktual birlikka aylanadi.

Soʻz birikmasi mustaqil maʼnoli soʻzlarning (leksemalarning) oʻzaro bogʻlanishidan yuzaga kelib, gap bilan soʻz orasidagi oraliq nutqiy birlik – nutq mahsuli sifatida baholanadi. U gap uchun qurilish materiali boʻlib xizmat qiladi. Ayni vaqtda soʻz birikmasi soʻzga nisbatan ham shaklan - miqdoran, ham mazmunan–sifat jihatdan boyligi, kengligi, mukammalligi va aniqligi bilan ustun turadi.

Maʼlum boʻldiki, soʻz birikmasining yaratilishida soʻzlar xizmat qiladi, gaplarning yaratilishida esa soʻz birikmalari xizmat qiladi.

Soʻz birikmasi muayyan mazmun jihatiga ega boʻlib, ushbu mazmun jihatida birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼnolariga asoslanadi. Soʻz birikmasi semantikasi soʻz semantikasiga koʻra aniqroq, chuqurroq, murakkabroq va toʻlaroq boʻladi. Negaki, u bir nechta soʻz maʼnosining oʻzaro «qorishuvidan», ichki munosabatidan, zanjirli bogʻlanishidan yuzaga keladi.

So‘z birikmasi ham, aslida so‘z kabi, atash vazifasini – nominativ vazifani bajaradi. Anig‘i, so‘z birikmasidagi atash vazifasi bir nechta so‘zlarning (leksemalarning) o‘zaro erkin sintaktik aloqaga, munosabatga kirishuviga ko‘ra amalga oshadi. «Erkin sintaktik aloqa deganda esa so‘zlarning muvaqqat, faqat nutq ehtiyoji va zaruriy atash vazifasini bajarish uchun tobe – hokim munosabatlariga kirishishi tushuniladi».¹ Qiyoslang: *hayot – yoshlar hayoti; davlat – buyuk davlat; hikoya – hikoyani o‘qimoq; sovuq – qorning sovug‘i; gapirmoq – tez gapirmoq; olmoq – qo‘l bilan olmoq; kirmoq – uyga kirmoq; imtihon – imtihondan o‘tmoq va boshqalar.*

So‘z birikmasi ham, aytilganidek, ifoda va mazmun, moddiy va ma‘naviy jihatlarga egaligiga ko‘ra morfema, leksema va so‘z kabi til (nutq) birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi.

So‘z birikmasining o‘ziga xosligi yana shundaki, u sintaktik birlik sifatida so‘zdan farq qilsa, boshqa sintaktik birlik bo‘lgan gap bilan umumiylikka ega bo‘ladi. Ammo bu umumiylik asosida muayyan xususiyliklar, farqli jihatlari yotadi, ya‘ni, so‘z birikmasi fikr ifodalaymaydi. Shunga ko‘ra, u gapga xos fikriy tugallik intonatsiyasiga ega emas. So‘z birikmasini tashkil qilgan a‘zolar, aytilganidek, tobe-hokim munosabatida bo‘lib, hokim so‘z qaysi so‘z turkumiga tegishli bo‘lsa, u shu turkum nomi bilan ataladi. Demak, so‘z birikmasining nomlanishida morfologik belgi-hokim so‘z tegishli bo‘lgan turkum asos hisoblanadi. Qiyoslang:

1. Otli birikmalar: *baland bino, hashamatli saroy, sport zali, turon kurashi.*

2. Fe‘lli birikmalar: *chiroqni yoqmoq, soatni taqmoq, qo‘l bilan olmoq, tez o‘qimoq.*

3. Sifatli birikmalar: *otdan baland, uydan kichik, temirdan qattiq, loydan yumshoq.*

4. Ravishli birikmalar: *pehindan keyin, o‘qdan tez, bolalardan ko‘p.*

5. Sonli birikmalar: *o‘quvchilarning biri, o‘ndan to‘qqizi, uchdan ikki.*

¹ X.Неъматов, Р.Сайфуллаева, М.Курбонова. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари -Т., 1999, 19-бет.

6. Olmoshli birikmalar: *tadbirkorlarning barchasi, daraxtlarning hammasi, o'yinchilarning uchovi.*

7. Modal soʻzli birikmalar: *uyda bor, qoʻlimda yoʻq.*

Soʻz birikmalari hokim komponentiga koʻra oʻzaro farqlanishidan, muayyan nomga ega boʻlishidan tashqari tuzilishiga koʻra ham – tarkibida nechta mustaqil soʻz (leksema) qatnashishiga koʻra ham tavsiflanadi: soʻz birikmasi tuzilishiga koʻra sodda – ikki mustaqil soʻzdan va murakkab – uch va undan ortiq mustaqil soʻzdan tarkib topadi. Demak, soʻz birikmalarini sodda va murakkab birikmalarga boʻlishda nutq birligi tarkibidagi mustaqil soʻzlarning miqdori asos boʻlib xizmat qiladi. Qiyoslang: *mustaqillik ramzi, istiqloq gʻoyasi, Prezidentimiz tabrigi, tunning yarmi, togʻdan baland, ruhiyatiga tegishli, fiziologik jarayon; kunduzgi boʻlim talabalari, imtihon sessiyasi yakunlari, oraliq nazorat savollari, minglab tomoshabin sigʻadigan bino, hikoyani tezlik bilan qiziqarli yozmoq, Vatanimiz chegaralarini mardonavor qoʻriqlayotgan yoshlar; mustaqillik yillari hashamatli qurilgan sport zali va boshqalar.*

Shunday qilib, nutq birligi boʻlgan soʻz birikmasi nutqiy faoliyat mahsuli sifatida aslida-mohiyatan tarkibidagi soʻzlardan, ularning maʼno mezoni asosida oʻzaro birikuvidan-valentlik munosabatiga kirishuvidan yuzaga keladi. Bunda soʻzlarning oʻzaro birikib, soʻz birikmasini (yoki gapni) hosil qilishi asosida soʻzlarning valentlik imkoniyati–soʻz valentligi yotadi.

Soʻz birikmasi tarkibidagi muayyan soʻz - hokim soʻz oʻz maʼnosini toʻla ochish, xususiyashtirish uchun muayyan boshqa bir soʻzni – tobe soʻzni talab etadi, ushbu soʻz bilan birikadi – valentlik aloqasiga, munosabatiga kirishadi. Demak, valentlik soʻzning xususiyati boʻlib, soʻzning oʻz maʼnosi asosida boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatga kirishuvini amalga oshirishdir. Boshqacha aytganda, valentlik nazariyasida muayyan soʻzning bir yoki bir nechta soʻzni oʻziga birlashtirish-soʻz birikmasini hosil qilish xususiyatlari umumlashtiriladi.

Shunday qilib, soʻzlarning birikib, soʻz birikmasini hosil qilishi, dastavval, birikma tarkibidagi soʻzlarning maʼno imkoniyatiga koʻra amalga oshadi.

Soʻzlar orasidagi semantik munosabat esa bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltiradi, birikma konstruksiyasi tuziladi.

Soʻz birikmasi ham fonetik, leksik-grammatik va semantik jihatlarining birligidan tashkil topadi.

Xullas:

1. Soʻz birikmasi nutq mahsuli, nutq birligidir.
2. Soʻz birikmasi birdan ortiq mustaqil maʼnoli soʻzlarning oʻzaro birikuvidan tashkil topib, nisbatan aniq maʼno ifodalaydi, nutqda nominativ vazifa bajaradi.
3. Soʻz birikmasi komponentlari oʻzaro tobe-hokim munosabatida boʻladi.
4. Soʻz birikmasi hokim komponentining qaysi soʻz turkumiga tegishligiga koʻra turlicha nomlanadi (oʻsha turkum nomi bilan ataladi).
5. Soʻz birikmalari tuzilishiga koʻra sodda va murakkab birikmalarga boʻlinadi.
6. Soʻz birikmasi asosida soʻz valentligi–soʻzning valentlik imkoniyati yotadi.

4. Gap

Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nominativ (alohida olinganda) va kommunikativ (matn ichida berilganda) birlik sifatida morfema, leksema, soʻz va soʻz birikmasi kabi til hamda nutq birliklari bilan umumiylikni hosil qiladi. Ammo gap nutq “vakili” sifatida qayd etilgan lisoniy birliklardan farqli jamiyatda kommunikativ vazifa bajaradi, kommunikatsiya akti birligi hisoblanadi. Til aloqa quroli boʻlish vazifasini gap orqali amalga oshiradi. Chunki gap fikr ifodalash vositasi sifatida faqat oʻziga xosligi bilan, semantik-grammatik, prosodemik shakllanganligi bilan boshqa lisoniy birliklardan ajralib turadi. Anigʻi, gap fikr ifodalash – axborot (xabar) berish va axborot (xabar) olish birligidir. Yuqorida qayd etilgan boshqa barcha birliklar gap uchun qurilish materiali boʻlib xizmat qiladi.

Gap mazmun jihatida obyektiv borliq aniq holda emas, balki umumlashtirilgan holda ifodalanadi. Shuningdek, gap mazmunida obyektiv borliqdan tashqari kishining mazkur borliqqa boʻlgan

munosabati – modallik-kommunikativ modallik ham mavjud bo‘ladi¹.

Modallik esa predikativlikning muayyan ko‘rinishi, tarkibiy qismi sifatida voqelanadi. Boshqacha aytganda, gapning grammatik asosini predikativlik – muayyan narsa-predmetning muayyan belgi-xususiyatini tasdiqlash yoki inkor qilish tashkil qiladi.

Xullas, gap predikativlik ifodasiga ega bo‘lib, bu uning grammatik belgisi sifatida zamon, shaxs, modallik, mayl kabi grammatik sistemalarni-kategoriyalarni o‘z ichiga oladi. Ayni vaqtda gapning predikativlikka ega bo‘lishining o‘zi bu birlikning o‘ziga xos fonetik shakllanishini ham taqozo qiladi: predikativlik mavjud bo‘lgan joyda, albatta, intonatsion shakllanish ham bo‘ladi. Chunki intonatsiya gapning tashqi shaklidir. U gapning boshlanish va tugash chegaralarini ko‘rsatadi, jumladan, delimitativ (chegaralash, ajratish) funksiyani bajaradi. Kishilarning o‘zaro aloqa qilishlari gap orqali amalga oshirilgani uchun intonatsiya ham predikativlik kabi kommunikativ vazifani bajaruvchi vosita bo‘lib, u gapning uchinchi muhim belgisidir.

Shunday qilib, gap obyektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va intonatsion butunlikdan iborat bo‘lgan alohida nutqiy formadir,² nutq faoliyatidir. Qiyoslang: *O‘zbekiston – kelajagi buyuk davlat*. Ushbu gapda tasdiq, munosabat, intonatsion tugallik mavjud. Demak, gapni gap qiluvchi muhim jihatlar predikativlik va intonatsiyadir.

Gap nutq birligi-sintaktik birlik sifatida ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko‘ra muayyan turlarga ajraladi. Gap mazmun tomoni orqali darak (*Vatan go‘zal va tabiiy mo‘ddalarga boy*), so‘roq (*Terrorizmni qoralamagan xalq bormi dunyoda?*), buyruq (*Bugungi ishni ertaga qoldirma*) kabi xabarlar voqelanadi. Ushbu jarayonlar gap mantiqiy tomonining asosini tashkil qiladi.

Gaplar tuzilishga ko‘ra sodda (*Men keldim*) va qo‘shma (*Tun chekindi, kun boshlandi*) gaplarga bo‘linadi.

¹ S.Usmonov. O‘sha asar, 171-bet.

² S.Usmonov. O‘sha asar, 172-bet.

Xullas:

1. Gap ifoda va mazmun jihatlariga ega nutq birligidir.
2. Gap kommunikativ jarayon – fikr ifodalash birligi bo‘lib, semantik, grammatik va prosodemik shakllangandir.
3. Gapning grammatik asosini predikativlik tashkil qiladi.
4. Gap intonatsion shakllanganligi bilan ham o‘ziga xosdir.
5. Gap ifoda maqsadiga va tuzilishiga ko‘ra, muayyan turlarga ajraladi.
6. Til birligi sifatida gap qurilish modellari (qoliqlar) nutqda nominativ birliklar va grammatik vositalar bilan to‘ldiriladi.

Umumiy xulosa shuki, til va nutq birliklari tilni-kommunikativ jarayonni harakatlantiruvchi, moddiy asos bilan ta‘minlovchi, ijtimoiy-amaliy vazifa bajarishi uchun xizmat qiluvchi kuchdir, vositalardir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Til va nutq birliklari qanday birliklar?
2. Fonema nima?
3. Morfema nima?
4. Leksema nima?
5. Model nima?
6. Tovush nima?
7. So‘z nima?
8. So‘z birikmasi nima?
9. Gap nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Til birliklari – nutq (nutq birliklari) uchun imkoniyat, moddiy asos vazifasini o‘taydi, nutqda nutq birligi sifatida voqelanadi.
2. Fonema – tilning faqat ifoda tomonga ega minimal qurilmasi, ashyosi bo‘lib, lisoniy birliklarni hosil qiladi, o‘rni bilan ularning tovush jihatini (ma‘nosini) farqlaydi.
3. Morfema – ifoda va mazmun jihatiga ega sintaktik (nutqiy) nomustaqil birlik.

4. Leksema – ifoda va mazmun jihatiga ega, atash vazifasini bajaruvchi, jamiyat a’zolari uchun tayyor va umumiy bo’lgan nutq birligi (so’z) bo’lish imkonidagi tilning eng muhim, asosiy birligi.
5. Model – so’z yasalishiga, so’z qurilishi va gap qurilishiga oid qolip (andaza) lar. Bular asosida lisoniy birliklar o’zaro birikib, nominativ va kommunikativ birliklarni hosil qiladi.
6. Nutq birliklari – nutqda til birliklaridan hosil bo’lib, tilning – til birliklarining harakatdagi ko’rinishi, faolligidir, voqelikdir, muayyan kommunikativ vazifa bajarishidir.
7. Tovush – nutq birligi, fonemaning nutqdagi voqelanishi, ko’rinishi bo’lib, muayyan birliklarni fonetik-semantik jihatdan farqlaydi, ularning moddiy asosi hisoblanadi.
8. So’z - nominativ vazifa bajaruvchi nutq birligi, leksemaning nutqdagi ko’rinishi, muayyan shakl va mazmunda namoyon bo’lishidir.
9. So’z birikmasi – murakkab tushuncha ifodalovchi nutq birligi bo’lib, mustaqil so’zlarning birikuvidan, valentlik xususiyatidan tashkil topadi, birikma komponentlari hokim - tobe munosabatida bo’ladi.
10. Gap – fikr ifodalovchi nutq birligi bo’lib, semantik, grammatik va prosodemik shakllangan, predikativlik ifodasiga ega intonatsion butunlikdir.

Adabiyotlar:

1. В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. –Т., 1972.
3. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. - М., 1975.
4. Н.А. Баскаков, А.С.Содиқов, А.А.Абдуазизов. Умумий тилшунослик – Т., 1979
5. Р.Расулов. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность.– Т., 1991.
6. Ҳ.Неъматов, О.Бозоров. Тил ва нутқ. – Т., 1993.
7. М.Қ. Абузалова. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик курилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. Номзодлик

диссертацияси автореферати.-Т., 1994.

8. Ҳ.Неъматов, Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., 1995.

9. Р.Расулов.Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши. – Т., 2005.

10. Sh. Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Т., 2006.

TIL SISTEMASI. PARADIGMATIKA VA SINTAGMATIKA

Til ikkilamchi material sistema sifatida ideal sistemalarning, ya’ni, g‘oyalar, fikrlar, tushunchalarning «moddiylishishi», voqelanishi uchun xizmat qiladi.

Til sistemasi – bu lisoniy (lingvistik) birliklar va ularning jamiyat talabiga – kommunikativ jarayonga mos holda o‘zaro bog‘lanishi, mantiqiy munosabatga kirishishi uchun xizmat qiladigan muayyan qoidalar xazinasidir, imkoniyatdir.

Til sistemasi tarkibidagi moddiy – kommunikativ birliklar muayyan qoidalar asosida o‘zaro zaruriy aloqaga, munosabatga kirishadilar, muayyan guruhlarni (paradigmalarni) tuzadilar, nutq birliklarini – hosilalarini yaratadilar. Bu aloqa, munosabatlar mutlaqo mantiqiy, obyektiv, ijtimoiy bo‘lib, ikki yo‘nalishda – paradigmatic va sintagmatic bog‘lanishlarda kuzatiladi, reallashadi, ushbu aspektlarda tadqiq va tahlil qilinadi, o‘rganiladi. Anig‘i, til birliklari orasidagi bog‘lanish, aloqa paradigmatic va sintagmatic munosabatni hosil qiladi. Demak, til sistemasi tarkibidagi birliklarning asosiy munosabatlari paradigmatic va sintagmatic munosabatlar hisoblanadi. Til sistemasi faoliyati, amaliyoti, harakati, mavjudligi aynan mana shu paradigmatic va sintagmatic munosabatlar asosida yuz beradi. Shunga ko‘ra, til sistemasi bilan bevosita – tabiiy bog‘liq paradigmatica – paradigmatic munosabat va sintagmatica – sintagmatic munosabat kabi tushunchalarni aniqlash, ularning til sistemasidagi mavqeini, ahamiyatini, o‘rnini belgilash nazariy tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Eslatamiz, paradigmatika, paradigmatik munosabat (assotsiativ aloqa) va sintagmatika, sintagmatik munosabat tushunchalari Ferdinand de Sossyur tomonidan tilshunoslik nazariyasiga kiritilgan.

Paradigmatika til birliklarini til sistemasining elementlari sifatida, struktural birliklarning jami sifatida tekshirish aspektidir.¹ Aytmoqchimizki, paradigmatikada til sistemasining struktural birliklari muayyan paradigmalarga birlashib, o'zaro bir-biri bilan taqqoslanishiga, qiyoslanishiga ko'ra xarakterlanadi. Demak, paradigmatika ayni vaqtda paradigmatik sistemasidir. Paradigmatik sistemasida esa, aytilganidek, til birliklariga, aniqrog'i, ularning umumiy va xususiy ma'nolariga ko'ra - ular asosida tashkil topadi, ya'ni, paradigmatik o'zaro mantiqiy munosabatga kirishgan qator til birliklarining umumiy ma'nolariga ko'ra birlashib, xususiy ma'nolariga ko'ra esa farqlanadi. Masalan, otlarning kelishik bilan turlanishi hamda grammatik son va egalik shakllari paradigmatikasi, fe'llarning shaxs-sonda tuslanish paradigmatikasi va boshqalar. Qiyoslang:

I	II
1. <i>Vatan</i>	1. <i>Oldim</i>
2. <i>Vatanning,-im</i>	2. <i>Olding</i>
3. <i>Vatanni,-ing</i>	3. <i>Oldi</i>
4. <i>Vatanga,-i</i>	4. <i>Oldik</i>
5. <i>Vatandan,-imiz</i>	5. <i>Oldingiz</i>
6. <i>Vatanda,-ingiz,-lari.</i>	6. <i>Oldi(lar)</i>

Demak, paradigma hosil qilgan ayni birliklar leksik (umumiy) ma'nosiga ko'ra bir xil, grammatik (xususiy) ma'nosiga ko'ra esa farqlanishi bilan o'ziga xosdir. Shuningdek, paradigmatik sistemasida ko'pincha tik (vertikal) joylashishi bilan ham ajralib turadi.

Ma'lum bo'ldiki, muayyan paradigmatikaga birlashuvchi til birliklarining o'zaro munosabati paradigmatik munosabat sifatida namoyon bo'ladi.

Paradigmatik munosabat bir paradigma birliklari doirasidagi - orasidagi munosabatdir, ichki jarayondir.

¹ O.C.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. -М., 1960, 310-бет.

Til va nutq dixotomiyasiga ko'ra paradigmatika-paradigmatik munosabat tushunchasi til bilan – til imkoniyati bilan bog'lanadi. Chunki paradigmatic munosabat birliklari ham aslida imkoniyat sifatida nutqda – nutq birliklarida voqelanadi, muayyanlashadi, nutq uchun ashyo, zaruriy material vazifasini o'taydi, nutqqacha bo'lgan jarayon hisoblanadi. Shunga ko'ra, ular sintagmatik munosabatdan farqlanadi, ular kabi bevosita ruhiy – fikriy ta'sir qilish quvvatiga – kommunikativ aloqa imkoniga ega bo'lmaydi, umumiylik sifatida mavjud bo'ladi.

Paradigmatik munosabat tushunchasi keng bo'lib, lisoniy birliklarning, masalan, so'zlarning muayyan bog'lanishlarini – sinonimlar (*bo'kmoq, ivimoq; ozmoq, oriqlamoq, ozg'inlamoq; shalpaymoq, shalvaymoq, shalviarmoq*), tematik guruhlar (*suv, ariq, kanal, ko'l, daryo, dengiz, okean*), (*shimol, janub, sharq, g'arb*), (*tepalik, balandlik, tog', cho'qqi*); so'z turkumlari (*ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish*); antonimlar (*keng-tor, kun-tun, qattiq-yumshoq, oq-qora, yaxshi-yomon, achchiq-shirin, yosh-qari*) kabilarni ham o'z ichiga oladi.

Demak, paradigmatic munosabatlar lisoniy birliklarning o'xshash, umumiy belgi-xususiyatlariga ko'ra bog'langan, birlashgan guruhlaridir, sistemasidir. Ular til birliklari orasidagi o'xshashlikka va farqlanishga asoslanadi.

Paradigmatik munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatida til hodisasi bo'lib, tilshunoslikda assotsiativ munosabat¹, assotsiativ aloqa nomi bilan ham yuritiladi.

Paradigmatik (assotsiativ) munosabatni tashkil qiluvchi til birliklarining miqdori chegaralanmagan, nisbatan noaniq, davomiydir. Shuningdek, paradigmatic munosabatdagi birliklar o'zaro tobe - hokimlik aloqasiga kirishmaydi, kirisha olmaydi. Chunki ular muayyan umumiy belgi asosida bog'langan alohida teng huquqli mustaqil birliklar-paradigma birliklari sifatida paradigmatic munosabatni hosil qiladi. Shunga ko'ra, paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha-nutq faoliyatigacha bo'lgan munosabati, aytilganidek, imkoniyat sifatidagi til faktidir. Demak, til va nutq

¹ Assotsiativ munosabat termini tilshunos olim Lui Yelmslev tomonidan paradigmatic munosabat termini bilan o'zgartirilgan, almashirilgan. Hozirda tilshunoslik nazariyasida til birliklarining paradigmatic munosabati dizyuktiv munosabat deb ham atalmoqda.

dialektikasi nuqtayi nazaridan paradigmatika-paradigmatik munosabat umumiylik, sabab, imkoniyat sifatidagi til hodisasi hisoblanadi.

Paradigmatika, paradigmatik munosabat bilan bog'liq bo'lgan sintagmatika – sintagmatik munosabat esa til va nutq dixotomiyasiga ko'ra ularning qaysi biri bilan bog'lanadi?

Til sistemasi o'z mavjudligi va amaliy qudratini, ijtimoiy harakatini ushbu tayanch, eng asosiy munosabatlarga ko'ra amalga oshirar ekan, qayd etilgan savolning berilishi mutlaqo mantiqiydir.

Ta'kidlaymiz, til sistemasi-uning birliklari va qoidalari-paradigmatika-paradigmatik munosabat birliklari - paradigma a'zolari til hodisasi, til fakti sifatida o'zining ta'sir kuchini, harakatini, ijtimoiy-amaliy faolligini va faoliyatini-kommunikativ vazifasini sintagmatikada-sintagmatik munosabatda namoyon qiladi, ko'rsatadi. Chunki paradigmatik munosabat birliklari ijtimoiy amaliyot natijasi, fakti, hodisasi sifatida sintagmatik munosabat orqaligina-til birliklarining valentlik munosabatiga kirishuvi-semantik-sintaktik bog'lanishiga ko'ra amalga oshadi. Demak, sintagmatika, sintagmatik munosabat nutq bilan, nutq jarayoni bilan bog'lanadi, nutq hodisasi, nutq fakti hisoblanadi. Chunki nutq, nutq faoliyati kommunikativ faoliyatdir, fikr almashish jarayonidir, til sistemasining, paradigmatik munosabat birliklarining jamiyatdagi faolligidir, harakatidir.

Nutq hodisasi, nutq fakti bo'lgan sintagmatika, sintagmatik munosabat tushunchalari o'ziga xos xususiyatlari, muayyan «shaxsiy» jihatlari bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, sintagmatika til sistemasi birliklarining nutq faoliyatida muayyan tartibda, ketma-ketlikda joylashishi, o'zaro mantiqiy munosabatga kirishishidir.

Ma'lum bo'ldiki, til sistemasi birliklarining faollashishi, nutqning aniq birligiga aylanishi sintagmatika, sintagmatik munosabat tufayli yuz beradi. Bundan mantiqiy ravishda paradigmatakaning sintagmatika bilan bog'liqligi kelib chiqadi. Aytish mumkinki, sintagmatika paradigmatakaning mavjudlik va namoyon bo'lish shaklidir.

Sintagmatika til birliklarining nutq jarayonida o'zaro bog'langan holda qo'llanishini tekshiradi.

Demak, lisoniy birliklarning – masalan, soʻzlarning nutq faoliyatida ketma-ket kelishi, muayyan tartibda joylashishi sintagmatika sifatida namoyon boʻladi.

Sintagmatikada lisoniy birliklar orasidagi munosabatlar aniqligi va izchilligi bilan ajralib turadi. Qiyoslang: *Men istiqol tufayli gullab yashnayotgan Vatanning farzandiman*. Koʻrinib turibdiki, nutq faoliyatida muayyan «yotiq chiziqqa» joylashib, muayyan tartibda, mantiqiy ketma-ketlikda kelgan birliklar orasidagi munosabatlar sintagmatik munosabatni hosil qiladi. Sintagmatik munosabatlar doimo yaqqol taʼsir qilishi – insonda lisoniy sezgi uygʻotishi bilan ham oʻziga xosdir.

Sintagmatik munosabatlar nutq faoliyatidagi birliklar aloqasi, munosabati sifatida, paradigmatik munosabat birliklaridan farqli, bir guruh birliklari orasida ham, shuningdek, turli guruh birliklari orasida ham mavjud boʻlishi mumkin. Qiyoslang: *Bugun ustoz va shogirdlar kuni*. Ushbu birliklardan (soʻzlardan) har biri oʻzi tegishli boʻlgan guruhning (paradigmatikaning) vakili hisoblanadi. Demak, sintagmatikadagi munosabatlar muayyan birliklar (soʻzlar) munosabati sifatida emas, balki guruhlar-sinflar (paradigmalar sistemasi) munosabati sifatida namoyon boʻladi.

Aytish mumkinki, nutq birliklari–nutqiy hosilalar sintagmatik munosabatlarning namoyon boʻlishidir. Shuningdek, nutq birliklari muayyan sinflar, guruhlar (paradigmalar) orasidagi munosabatlarning voqelanishidir.

Shunday qilib, sintagmatik munosabat til birliklarining nutqdagi – fikr almashish jarayonidagi oʻzaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishidir. Shunga koʻra, ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan oʻlchanadi.¹

Sintagmatik munosabat lisoniy birliklar, masalan, soʻzlarning biri ikkinchisi bilan semantik-sintaktik munosabatga kirishib, soʻz birikmasini yoki gapni hosil qilishidir. Qiyoslang: *milliy iftixor, Vatan mustaqilligi, maʼnaviyat allomalari, Oʻzbekiston mustaqil diyor, yoshlarni sportga jalb qilish zarur*. Bunda lisoniy birliklar muayyan tartibda, ketma-ketlikda kelib, gorizontaal chiziqqa

¹ P.Расулов. Умумий тилшунослик. 1-қисм. 84-бет.

joylashishi bilan ajralib turadi.¹

Eslatamiz, sintagmatikada-sintagmatik munosabatda ishtirok etuvchi har bir lisoniy birlik o'zining muayyan o'rniga (pozitsiyasiga) ega bo'ladi. Shu jihatdan u tavsiflanishi bilan ham ajralib turadi. Muayyan pozitsiyadagi birlik ayni vaqtda muayyan nutqiy vazifaga egaligi bilan ham muhimdir. Nutq jarayonidagi lisoniy birlikning o'rnini (pozitsiyasi) ayni vaqtda uning nutqdagi nisbiy joylashishidir. Qiyoslang: *14-yanvar Vatan himoyachilari kuni. Vatan mustaqilligini mustahkamlash har birimizning vijdoniy burchimizdir.* Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, qat'iy xulosa shuki, sintagmatik munosabatlar tilning bosh vazifasini-kommunikativ vazifasini ta'minlaydi.

Sintagmatik munosabatlarning reallashishiga ko'ra til birliklaridan axborot tashuvchi gaplar – nutq birliklari, nutqiy «asarlar», hosilalar shakllanadi, hosil bo'ladi.

Demak, sintagmatik munosabatlar shunday munosabatlarki, ularga ko'ra til aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi, ya'ni, tilning kommunikativ vazifasi sintagmatik munosabatda namoyon bo'ladi va shu munosabatga tayanadi.²

Xullas, paradigmatic va sintagmatik munosabatlar o'zaro dialektik bog'liqlikda, bir butun, yaxlit holda sistemalar umumiyliги, jami sifatida tilning aloqa quroli bo'lib xizmat qilishini, ijtimoiy-amaliy faoliyatini ta'minlaydi.

Shunday qilib:

1. Til sistemasi lisoniy birliklar va qoidalar xazinasini bo'lib, ular paradigmatic va sintagmatik aspektlarda o'rganiladi.
2. Paradigmatika paradigmalar sistemasidir. Paradigmalar sistemasi til birliklarining umumiy va xususiy ma'nolariga ko'ra tashkil topadi.
3. Paradigmalar sistemasi til birliklarining o'zaro ichki munosabati - paradigmatic munosabatdir.
4. Paradigmatika – paradigmatic munosabat til bilan – til imkoniyati bilan bog'lanadi. Ushbu munosabat til birliklarining nutqqacha-nutq faoliyatigacha bo'lgan munosabati–til faktidir.

¹ R.Rasulov. O'sha asar, o'sha bet.

² Hozirda tilshunoslik nazariyasida til birliklarining sintagmatik munosabati konyuktiv munosabat deb atalmoqda.

5. Sintagmatika til sistemasi birliklarining nutqda muayyan tartibda, ketma-ketlikda joylashish, kelish jarayoni bilan bog'lanadi.

6. Nutq faoliyatida o'zaro mantiqiy aloqaga kirishgan birliklar orasidagi munosabat sintagmatik munosabatdir. Nutq birliklari – nutqiy hosilalar sintagmatik munosabatning voqelanishidir.

7. Sintagmatik munosabat tilning kommunikativ vazifasini namoyon qiladi. Sintagmatik munosabatga ko'ra til aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

8. Sintagmatik munosabat nutq bilan, nutq faoliyati bilan bog'lanadi, nutq fakti hisoblanadi.

9. Sintagmatikada – sintagmatik munosabatda ishtirok etayotgan birliklarning har biri o'zining muayyan o'rniga (pozitsiyasiga) ega.

10. Paradigmatik va sintagmatik munosabatlar, til va nutq kabi, o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, tilning jamiyatda aloqa quroli sifatida xizmat qilishini, ijtimoiy-amaliy faolligini ta'minlaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Til sistemasi nima?
2. Paradigmatika nima?
3. Sintagmatika nima?
4. Paradigmatik munosabat nima?
5. Sintagmatik munosabat nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Til sistemasi – lisoniy birliklar va ularning kommunikativ jarayonga mos holda o'zaro bog'lanib, mantiqiy-ma'noviy munosabatda bo'lishi uchun xizmat qiladigan muayyan qoidalardir.
2. Paradigmatika – paradigmalar sistemasi bo'lib, til birliklarining umumiy va xususiy ma'nolariga asoslanadi, til bilan bog'lanadi, til faktidir.
3. Paradigmatik munosabat – bir paradigma birliklari orasidagi munosabat bo'lib, ushbu birliklar o'zaro o'xshash, umumiy belgi-xususiyatlariga ko'ra bog'lanadi, til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati hisoblanadi.

4. Sintagmatika – til birliklarining nutqda mantiqiy ketma-ketlikda kelishi, muayyan tartibda joylashishi, nutq faktidir.
5. Sintagmatik munosabat–nutq faoliyatida–fikir ifodalashda o‘zaro semantik–sintaktik aloqaga kirishgan linsoniy birliklar orasidagi munosabat, fikr ifodalash jarayonidir.

Adabiyotlar:

1. O.S.Axmanova. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. В.М. Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. – М., 1974.
4. Ю.С.Степанов. Основы общего языкознания. - М., 1975.
5. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976.
6. Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание. – М., 1979.
7. Р.Расулов Умумий тилшунослик (тилшунослик тарихи). 1-кисм. – Т., 2005.

ТИПОЛОГИЯ

Tipologiya¹ tilshunoslikning muayyan sohasi sifatida tillarni tipologik klassifikatsiya qilish jarayoni bilan shug‘ullanadi. Tipologiya tillarning tipologik tasnifining muhim qonun-qoidalari va usullarini tekshiradi. Shuningdek, tipologiya lisoniy birliklarni biron umumiy belgisi asosida tasnif qilish jarayonini ham bajaradi.²

Ma’lum bo‘ldiki, tipologiya, bir tomondan, tillarni tasnif qilishning umumiy nazariyalari, qonun-qoidalari va usullarini o‘z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, u til sistemasi birliklarini umumiy belgisi, xususiyati asosida tasnif qilish bilan shug‘ullanadi.

¹ Tipologiya. gr. tinos-shakl, namuna, logos-ta’limot.

² Qar: O.S.Axmanova. O’sha lug‘at, 476-bet. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь – справочник лингвистических терминов.-М., 1976,487-bet.

XIX asrda tezlik bilan rivojlanish bosqichiga o'tgan tipologiyaning muhim xususiyati shundaki, u turli tillar–qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillar doirasida ish ko'radi. Ushbu tillarni o'zaro qiyosiy o'rganadi. Shu jarayonda tipologiya qiyoslanayotgan tillarning tuzilishidagi o'xshash va farqli tomonlarni aniqlaydi, izohlaydi.

Qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillar o'rtasidagi o'xshash va farqli tomonlarning mavjudligi, ushbu tomonlarning yuzaga kelish sabablarini o'rganishga va tushunishga bo'lgan intilish tilshunoslikda alohida soha, yo'nalish bo'lgan lingvistik tipologiyaning (tipologik lingvistikaning) maydonga kelishiga sabab bo'ldi.

Lingvistik tipologiya tillarning qarindosh yoki qarindosh emasligidan qat'iy nazar, ularning tuzilishi jihatidan yaqinlik, bog'liqlik darajasini tekshiradi, mavjud materiallar asosida muayyan hodisaning mohiyatini, tabiatini aniqlaydi.

Lingvistik tipologiya (tipologik lingvistika) tillarni o'zaro qiyosiy tadqiq qilish jarayonida tillar uchun umumiy bo'lgan hodisalarga alohida e'tibor beradi, ushbu umumiyliklarni aniqlaydi.

Eslatamiz, dunyo tillarining deyarli barchasida uchraydigan, barchasi uchun xos bo'lgan umumiy xususiyatlar universaliza deb yuritiladi. Demak, universalizatsiya qiyos qilinayotgan qator tillar tuzilishiga xos lisoniy hodisalar, birliklar bilan belgilanadi. Masalan, so'zlarning bir va ko'p ma'noliligi, zamon kategoriyasi, omonimlar, so'z turkumlari, unli va undosh tovushlar, terminlar, sinonimlar, urg'u, harakat va holat fe'llari kabilar.

Ma'lum bo'ldiki, qayd etilgan ushbu lisoniy hodisalar universalizatsiya sifatida o'nlab, yuzlab tillarga tegishli ekanligi bilan ajralib turadi.

Ayni vaqtda qiyos obyektini bo'lgan tillarning faqat o'zigagina xos – shaxsiy jihatlari – hodisalari borki, bular ham tillarni tipologik tadqiq qilish jarayonida lingvistik tipologiyada aniqlanadi. Masalan, o'zbek tiliga xos o', q, g', h kabi unli va undosh tovushlar, urg'uning tilimizda, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushishi (*istiqlol, tadbirkor, yoshlar*), rus tilida esa urg'uning so'z boshida, o'rtasida va oxirida ham kelishi. Shuningdek, rus tilida urg'uning so'z yasash vazifasiga ham egaligi, ya'ni, urg'u pozitsiyasining o'zgarishi bilan so'z ma'nosining ham o'zgarishi yuz beradi.

Masalan, *мыка (un)- мука (azob); замок (qal'a, qo'rg'on)-замок (qulf)*.

Rus tiliga xos *ы, щ, ц* kabi undoshlar, shuningdek, o'zbek tilida mavjud bo'lmagan, ammo rus tiliga xos rod va vid kategoriyalari kabilar.

Demak, lingvistik tipologiya tillar o'rtasidagi umumiy jihatlargagina emas, balki farqli, o'ziga xos tomonlarga ham alohida e'tibor beradi.

Lingvistik tipologiya qiyoslanayotgan tillar tahlili va tadqiqida o'z vazifasini, faoliyatini dialektik falsafaning metodologik asos bo'lib xizmat qiluvchi muhim kategoriyalaridan biri umumiylik va xususiylik kategoriyasiga ko'ra ish olib boradi. Shu jarayonda tillarning sistem – struktur tabiatiga xos yalpi jihatlar, alohidaliklar (maxsusliklar) aniqlanadi, tavsiflanadi.

Xullas, umumiy tilshunoslikning muhim bir sohasi bo'lgan lingvistik tipologiya – tillar tipologiyasi turlicha tuzilishga ega bo'lgan, turlicha til oilalariga mansub tillarning tipologik xususiyatlarini hamda mazkur tillarning paydo bo'lishini, ularning taraqqiyotini aniqlashga, belgilashga xizmat qiladi ular haqida qator asosli, ishonchli, haqqoniy ma'lumotlar beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tipologiya nima?
2. Lingvistik tipologiya nima?
3. Universaliya nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Tipologiya – tillarni klassifikatsiya qilish bilan bog'liq qonun-qoidalar va usullarni o'rganadi. Shuningdek, til birliklarini umumiy belgisi asosida tasnif qiladi.
2. Lingvistik tipologiya – turli til oilalariga mansub tillarni o'zaro qiyosiy tadqiq qiladi, ularning umumiy va farqli jihatlariga alohida e'tibor beradi.

3. Universaliya – dunyo tillarining barchasida uchraydigan, barchasi uchun xos umumiy xususiyatlar, belgilar, jihatlar.

Adabiyotlar:

1. Исследование по структурной типологии. – М., 1963.
2. О.С.Ахманова Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
3. Д.Э.Розенталь, М.А.Теленкова. Словарь – справочник лингвистических терминов. –М., 1976.
4. Н.А.Баскаков, А.С.Содиқов, А.А.Абдуазизов. Умумий тилшунослик. – Т., 1979.

XULOSA

Til sistemasi tabiatiga, vazifasi va strukturasi ko'ra murakkab ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy - psixik hodisa bo'lib, jamiyatga tengi yo'q aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Til jamiyat taraqqiyotining ramzi, mezon, ko'zgusi sifatida faollik ko'rsatadi.

Til ilmiy-nazariy tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'nlab ko'rinishlarda qator fanlar bilan hamkorlikda ish olib boradi. Bu jarayonda, ayniqsa, til va jamiyat, til va tarix, til va taraqqiyot, til va tafakkur, til va ma'naviyat, til sistemasi, til va nutq kabi murakkab siyosiy-falsafiy, ilmiy masalalar borki, ular nazariy tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining doimiy diqqat markazida turadi, turli fan vakillarining bevosita o'rganish, tadqiq qilish obyektini hisoblanadi.

Umumtilshunoslikda tilni nazariy va amaliy jihatdan o'rganishda tilning sistem tuzilishga egaligi, til va nutqning dialektik munosabati, til va nutq birliklarining tilni aloqa quroli sifatida harakatga keltirishi kabi qator muammolar borki, ular umuman tilshunoslik fanining – ham nazariy, ham amaliy tilshunoslikning eng muhim, eng asosiy, eng dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

Aytilganlarga ko'ra, ushbu qismda nazariy tilshunoslikning ayrim muhim va murakkab muammolari haqida fikr yuritdik, ularning muayyan jihatlarini u yoki bu darajada yoritdik.

Shak-shubhasiz, o'zbek tilshunosligida ham, rus tilshunosligi kabi, fanimizning ushbu murakkab ilmiy - nazariy, falsafiy sohasi bo'lgan umumiy tilshunoslik bo'yicha o'nlab ishlar maydonga keladi. Bu – davr talabi.

UCHINCHI QISM

TILSHUNOSLIKNING TADQIQOT METODLARI

KIRISH

METOD HAQIDA

Har bir fan kabi tilshunoslik fani ham tarixiy taraqqiyoti davomida lisoniy hodisalarni o'rganishda, tadqiqot obyektini (manbaini) ilmiy tahlil qilib, uning ichki «sirlarini», muayyan jihatlarini ochishda, tabiatini, tarkibini aniqlashda, ilmiy xulosalar chiqarishda muayyan metodlar asosida ish olib boradi. Bu – mutlaqo tabiiy. Chunki metod tadqiqot manbaining (obyektining) biror jihatini, tomonini (qismini, bo'lagini) o'rganish, aniqlash, bilish usulidir. Boshqacha aytganda, tabiat va jamiyat hodisalarining, jarayonlarining mohiyatini bilish, ularning o'ziga xosliklarini, jihatlarini, belgi-xususiyatlarini aniqlash va ular haqida obyektiv ilmiy-falsafiy g'oyalar, umumlashmalar chiqarish faqat muayyan tadqiqot metodlari faolligida, ularni qo'llash orqali amalga oshadi. Demak, metod fanning mavjudligi, uning ajralmas tarkibiy qismi, mantiqiy bo'lagi (komponenti) bo'lgan ilmiylik degan tushunchaga xizmat qiladi. U fan ilmiyligini, fan taraqqiyotini ta'minlaydi, fanning ijtimoiy ongning qudratli bir qismi, turi ekanligini asoslaydi, unga xizmat qiladi.

Aytish mumkinki, har bir fan muayyan ilmiy-nazariy xulosalar chiqarishda, ta'limotlar yaratishda bevosita asos bo'lib xizmat qiluvchi qator faktlar, hodisalarga ega bo'lishidan tashqari u ushbu faktlarni tadqiq va tahlil qiluvchi metodlarga ham ega bo'lishi shart. Demak, har bir fanning mavjudligi, xulosalari, faolligi uning tadqiqot objekti (manbai), tadqiqot maqsadi va, ayni vaqtda, tadqiqot metodlari bilan belgilanadi, o'lchanadi. Shunday ekan, fandagi ilmiylik prinsipi uchun xizmat qiladigan metod nima?

Metod termini nimani anglatadi? nimani ifoda etadi? degan savolning tug‘ilishi mantiqiydir, tabiiydir.

Metod etimologik jihatdan grekcha methodos so‘zidan olingan bo‘lib, “tadqiqot”, “o‘rganish” degan ma‘noni anglatadi.

Metod bilish nazariyasiga ko‘ra voqelikka yondashish – tabiat, jamiyat va fikrlash jarayonini – tafakkurni bilish usulidir. Binobarin, metod ushbu falsafiy ma‘noda obyektiv voqelikning har qanday hodisa va jarayonlarini bilish, tushuntirish va talqin qilish yo‘lidir. Ayni vaqtda metod umumiy – falsafiy ma‘noda qo‘llanishdan tashqari u tor (xususiy) ma‘noda ham qo‘llanish imkoniyatiga ega. Bu holda u muayyan fanga oidligi bilan, ayni fanning tadqiqot obyektini (manbaini) tahlil qilish bilan muhim ahamiyatga ega bo‘ladi. Demak, metod maxsus, xususiy, sohaviy metod sifatida turlicha fanlarda turlicha bo‘lishi bilan ajralib turadi. Boshqacha aytganda, metod umumiy va xususiy, falsafiy va sohaviy ko‘rinishlarga egaligi bilan xarakterlanadi.

Xullas, metod mohiyatan falsafiy va fanga oid «qurol» sifatida mavjudligi bilan o‘zaro dialektik munosabatda, bog‘liqlikda bo‘ladi.

Falsafiy metod barcha fanlarga xosligi, barcha fanlar uchun umumiyligi bilan nisbiy mustaqillikka, alohidalikka ega bo‘lib, u dialektik metod nomi bilan yuritiladi. Mazkur metod muayyan fanning ilmiy-tadqiqot metodidan farqli o‘zining keng qamrovligi, barcha fanlar doirasida ish olib borishi bilan alohida muhim ahamiyatga egadir. Prof. H. Ne‘matov ta’kidlaganidek, “...dialektik bilish tadqiqot manbai mohiyatiga bosqichma-bosqich uzluksiz chuqurlasha borish, soddaroq (oddiyroq) mohiyatdan murakkabrog‘iga qarab siljish demakdir”¹. Shuningdek, ayni metodning qayd etilgan muhim, asosiy jihatlari qatorida uning ilmiy izchillik prinsipiga qat’iy amal qilish g‘oyasi ham turadi. Aytilganlarga ko‘ra, dialektik metod jamiki fanlar uchun metodologiya-metodologik asos vazifasini o‘taydi. Boshqacha aytganda, umumfalsafiy metod – dialektik metod maxsus ilmiy metodlarga, ya’ni, turli fanlarga oid metodlarga ta’sir qiluvchi umumiy ta’limot

¹ Hamid Ne‘matov. Ilmiy tadqiqot metodikasi, metodologiyasi va metodlari.- Buxoro,2006, 119-bet

bo'lgani uchun uni metodologiya, ya'ni, ilmiy tadqiqot usuli bo'lgan metodlar haqidagi ta'limot deb yuritadilar¹.

Ammo hozirgi kunda (davrda) metodologiya, ilmiy tadqiq metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llaniladigan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas, balki tadqiqotchining tadqiq manbaini, obyektini qanday tushunishi va unga qanday yondashishi, tadqiqotdan qanday maqsadni ko'zlashi, boshqacha aytganda tadqiqotchining dunyoqarashi nazarda tutiladi². Aniq aytadigan bo'lsak, metodologiya, birinchidan, tadqiqotchining o'z tadqiq manbai haqida qay turdagi bilimlarni hosil qilishga intilishi, bilishning qaysi turi bilan shug'ullanishdir. Ma'lumki, falsafada narsa - o'rganish obyekti haqida tadqiqotchi ikki turdagi bilimlar hosil qilishi mumkin:

- a) fahmiy (hissiy, empirik...) bilimlar;
- b) idrokiy (aqliy, mantiqiy, nazariy, teoretik...) bilimlar.

Har bir turdagi bilimni hosil qilish yo'l, vosita va usullari ham, maqsadlari ham boshqa-boshqadir.

Ikkinchidan, tadqiqotchining tadqiq manbai-narsaga qanday usul bilan yondashishidir. Falsafada narsaga yondashishning ikki usuli bor. Ular:

- a) metafizik (nominalistik) yondashuv;
- b) dialektik yondashuv.

Metafizik yondashuvning ham, dialektik yondashuvning ham (narsani metafizik yoki dialektik tushunish va talqin etishning) o'z tamoyillari bor. Tadqiqotchi ilmiy tadqiq jarayonida shu tamoyillarga tayanib tadqiqot olib boradi.

Uchinchidan, tadqiqotchining materialistik yoki idealistik (ruhoni) nuqtayi nazarda turishi va shu nuqtayi nazardan turib ilmiy tadqiqni olib borishidir³.

Eslatamiz, har bir metod - xoh u falsafiy (umumiy) metod bo'lsin, xoh u fanga oid (xususiy) metod bo'lsin, har birining ish olib borish, ish yuritish metodikasi, tadqiqot manbaini, obyektini (predmetini) tekshirish usuli bo'ladi. Demak, ilmiy-tadqiqot metodidan muayyan ish olib borish metodikasi farqlanadi.

¹ С. Усмонов. Умумий тилшунослик, 176-бет.

² Qar: H. Ne'matov . O'sha asar, 68-бет.

³ H. Ne'matov . O'sha asar, 68-69-бетлар.

Boshqacha aytganda, metod voqelikni, obyektни (predmetni), hodisayu jarayonlarni - haqiqatni bilish, aniqlash yo'li bo'lsa, metodika shu yo'lni ochish va qurish qurolidir. Metodika olimning amaliy ravishda ishlash sistemasi bo'lib, u faktlarni to'plash, o'rganish, umumlashtirish usullarini nazarda tutadi¹. Boshqacha aytganda, metodika til va nutq birliklarini umumlashtirish, tahlil qilish, tasnif qilish, kartalashtirish, amalda sinab ko'rish yo'llari bilan maqsadga yetishdir².

Tilshunoslik fani ham o'zining qator ilmiy-tadqiqot metodlariga ega bo'lib, bu tilning o'ta murakkab ijtimoiy-tarixiy, ijtimoiy-psixik, ijtimoiy-individual, ijtimoiy-fiziologik hodisa ekanligidan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, tilni tadqiq qiluvchi lisoniy tadqiqot metodlari ham turli-tumanligi bilan ajralib turadi.

Ayni vaqtda metodlar qanday, qanaqa metod bo'lishidan, qachon yaratilgan yoki qachon yaratilishidan, miqdoriy belgilaridan, tuzilishidan qat'iy nazar ularning barchasi bir maqsadga (strategiyaga), ya'ni, lisoniy hodisalarning mohiyatini, yashirin imkoniyatlarini, "sirlarini" ochish, aniqlash, topish va shu asosda ilmiy - nazariy, falsafiy xulosalar chiqarishga qaratilgan. Lisoniy tadqiqot metodlari obyektning xarakteridan, tadqiqot maqsadi va tilshunos tomonidan tanlangan tadqiqot aspektidan kelib chiqqan holda nafaqat turlicha bo'ladi, balki, vazifasiga ko'ra, lisoniy materialning tadqiq qilish jihatiga qarab, o'zgarib turadi. Masalan, notanish tillardan matnlarni «ochish»da qo'llanuvchi alohida metodlar, til tovushlarining fonetik xususiyatlarini o'rganuvchi maxsus metodlar, dala amaliyotida til materiallarini yig'uvchi metodlar, lisoniy sosiologik (lingvosotsiologik) metodlar va boshqalar. Demak, tilning har bir jihatini, tomonlarini, xususiyatlarini uning butun murakkabligi bilan tekshirishda turlicha metodlarning bo'lishi, faollik ko'rsatishi mutlaqo tabiiy, nafaqat tabiiy, balki mutlaqo zaruriy, qonuniy holdir.

Shu o'rinda prof. H. Ne'matovning quyidagi fikrini keltirishni lozim topdik: "...tadqiq metodlari ham fan tarixida bir-birini almashtirib turadi. Bir metod asosida ochilgan qonuniyatlar boshqa

¹ S. Usmonov. O'sha asar, o'sha bet

² A. Шерматов. Б. Чориев. «Умумий тилшунослик» курсидан мустақил ишлар. Т., 1989, 70-бет.

bir metoddan aniqlangan hukmlarni rad va inkor etgan hollarda ham bunday inkorni to'g'ri – dialektik tushunmoq lozim – bu qat'iy, mutlaq inkor emas, balki nisbiy, dialektik inkor – inkorning inkori, narsa mohiyatiga chuqurlasha borishning bir bosqichidir xolos. Buni bir oddiy hayotiy misol bilan tushuntirishga intilaman. Tilning turli qirralari haqida turli usullar (metodlar) bilan hosil qilingan bilimlar va ochilgan qonuniyatlar bir katta binoning old, orqa, yon, ust tomonlaridan olingan suratlar bilan qiyoslanishi mumkin. Bu fotosuratlar bir-biriga mutlaqo o'xshamasa-da, ularning barchasi bitta zotda – bir binoning shaklida birlashadi; bu fotosuratlar bir-birini to'ldirib, bino shakli haqida bilimlarimizning mukammal bo'lishiga xizmat qiladi. Binoning to'rt tomonidan suratini chizgan olimlarning birortasi ham xato yoki noto'g'ri ish qilmagan. Xatoga binoning bir tomonidan olingan tasvirini (tilning bir qirrasini haqida ma'lum bir metod bilan o'rganiladigan qonuniyatni) binoning o'zi bilan tenglashtirishdadir – kim bunga yo'l qo'ygan bo'lsa, albatta, xato qilgan bo'ladi”¹.

Tilshunoslik fanida mavjud - amaldagi metodlar ikkita:

1. Diaxron tadqiqot metodlari.
2. Sinxron tadqiqot metodlari.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Metod nima?
2. Metodning qanday ko'rinishlari mavjud?
3. Metodika nima?
4. Metodologiya nima?
5. Metodlar nechtaga bo'linadi?

Asosiy tushunchalar:

1. Metod – obyektiv borliq predmet hodisalarini – tadqiqot manbaini ilmiy tahlil qilib, o'rganib, uning mohiyatini, tabiati va tarkibini aniqlash, muayyan jihatlarini, o'ziga xos xususiyatlarini topish,

¹ H. Ne'matov . O'sha asar, 119-bet.

ochish va ular haqida ilmiy xulosalar, umumlashmalar chiqarishdir.

2. Metodika – tadqiqotchining tadqiqot obyektini tekshirish usuli, individual ish olib borish usuli, faktlarni yig‘ish, tahlil qilib, umumlashtirish jarayonidir.

3. Metodologiya – tadqiqotchining maqsadi bilan bog‘lanib, tadqiqot manbaini qanday tushunishi va unga qanday metod bilan yondashishi – shu asosda obyekt yuzasidan muayyan nazariy yoki amaliy, mantiqiy (ichki) yoki tavsifiy (shakliy, tashqi) bilimlarni hosil qilishidir.

I. Diaxron tadqiqot metodlari

Diaxron tadqiqot metodlari miqdoran chegaralangan bo‘lib, ular tarixan tashkil topganligi, ya‘ni, qo‘llanishiga ko‘ra uzoq davrlarga borib taqalishi – uzoq tarixga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar jahon tilshunosligi amaliyotida ko‘p asrlardan beri tillar tabiatini, tarkibini tekshirishda, tadqiq va tahlil qilishda faol xizmat qilganligi va jahon tilshunos olimlari tomonidan to‘la tan olinganligi sababli ular an‘anaviy¹, ya‘ni, traditsion metodlar deb ham yuritiladi.

Xulosa shuki, diaxron metodlarda vaqt, zamon belgisi – ularning tarixan o‘tmishda yuzaga kelganligi tushunchasi mezon vazifasini o‘taydi. Aynan mana shu jihatiga ko‘ra biz ularni diaxron – tarixiy (an‘anaviy emas) metodlar deb nomladik.

Diaxron tadqiqot metodlariga, asosan, quyidagilar kiradi:

1. Tasviriy metod.
2. Qiyosiy – tarixiy metod.
3. Chog‘ishtirish metodi.
4. Tarixiy - qiyosiy metod.
5. Tipologik metod.

¹ An‘anaviy (traditsion) metodlar tushunchasiga bo‘lgan munosabat haqida qarang. H. Ne‘matov . O‘sha asar, 121-bet.

1. Tasviriy metod

Jahon tilshunosligi fanining eng tarixiy, eng qadimiy va eng dastlabki asosiy, yetakchi metodi tasviriy metod hisoblanadi. Ushbu metod asosida qadimgi arab, yunon, hind, xitoy va rim kabi tillarga oid asarlar – grammatikalar yaratilgan bo‘lib, ular tasviriy xarakterga egaligi bilan ajralib turadi.

Ildizlari XIX asrning oxirlari XX asrning boshlarida shakllangan Moskva (formal) lingvistik maktabiga (buyuk namoyandalari Filipp Fortunatov, Aleksey Shaxmatov, Aleksey Peshkovskiy, Viktor Vinogradov) borib taqalgan, Nikolay Dimitriyev, Nikolay Baskakov, Yevgeniy Polivanov, Aleksandr Borovkov, Andrey Kononovlar tomonidan turkiy tilshunoslikka olib kiritilgan tasviriy metod XX asrning 40-yillaridan boshlab deyarli hozirgacha o‘zbek tilshunosligida darslik va qo‘llanmalar yaratishda faoliyat ko‘rsatmoqda¹.

Tasviriy metodning asosiy vazifasi shundaki, u muayyan sinxron aspektga tegishli lisoniy birliklarni, hodisalarni tasvirlash, tavsiflash jarayonida ularni tahlil qilib boradi, tildagi vazifasini, o‘rmini, qo‘llanishini, tuzilishini, o‘ziga xosliklarini aniqlaydi, umumlashtiradi, xulosalar chiqaradi.

Masalan, mazkur metod asosida u yoki bu tilning tovush sistemasi, aniqrog‘i, tovushlarning talaffuz xususiyatlari, morfe-malar tarkibi, tuzilishi, grammatik kategoriyalar, leksik birliklar, ularning shakli va ma‘nolari so‘z birikmasi va gap turlari – ularning tuzilishi, mazmuniy jihatlari, faolligi kabilar tadqiq va tahlil qilinadi.

Tasviriy metod asosida turlicha tillarga oid tasviriy grammatiklar, lug‘atlar-ta‘lim sistemasi uchun nihoyatda zarur bo‘lgan o‘quv adabiyotlari-qo‘llanmalar va darsliklar yaratilmoqda, monografik xarakterdagi ilmiy tadqiqot ishlari bajarilmoqda.

Ayni vaqtda tasviriy metodning muayyan kamchiliklari ham bo‘lib, bu uning “atomizmi”, ya’ni, atomistik xususiyatga egaligidir. Bu holda muayyan tilga oid aniqlangan va tasvirlangan hodisa (fakt) alohida olinishi, o‘zicha o‘rganilishi, boshqa hodisalar

¹ H. Ne‘matov . O‘sha asar, 122-bet.

(faktlar) bilan bogʻlanmasligi tushuniladi. Vaholanki, tahlil qilinayotgan lisoniy birlik yoki hodisa boshqa yondash birliklar, hodisalar bilan bogʻliq holda, oʻzaro munosabatda olinganida, tadqiq qilinganida oʻrganilayotgan hodisaning tabiati, mohiyati yana ham aniq namoyon boʻlardi, uning oʻziga xosliklari koʻproq, yaqqolroq voqelanadi, yuzaga chiqadi. Demak, bu holda tahlil qilinayotgan hodisa haqidagi ilmiy axborot, maʼlumot, nazariy umumlashma, xulosalar yana ham chuqurroq va yana ham batafsilroq boʻladi.

Hozirda til hodisalari tadqiqida tasviriy metoddan foydalanish jarayonida lisoniy tajriba (eksperiment) larni qoʻllash orqali ushbu metod chuqurlashib, takomillashib bormoqda. Bunda tajriba oʻziga xos kuzatish jarayoni, usuli, yoʻli sifatida xizmat qilmoqda.

Tasviriy metod oʻz faoliyati davomida lisoniy hodisalarni tadqiq qilish jarayonida oʻz tarkibidagi muayyan usullardan – «ichki metodlardan» foydalanadi. Aytish mumkinki, bunday holda tasviriy metod umumiylik sifatida, muayyan usullar (ichki metodlar) esa xususiylik sifatida voqelanadi.

Tasviriy metod tarkibidagi «ichki metodlardan» biri kuzatish usulidir. Bu jarayonda moʻljalga olingan lisoniy obyektlar, masalan, fonema, morfema, leksema, soʻz, soʻz birikmasi, gap, matn kabilarning tildagi xususiyatlari – vazifasi, qoʻllanishi, tuzilishi, ahamiyati kabilar aniqlanadi. Koʻpincha ularning har biri alohida olinib, har birining oʻziga xosliklari, jihatlari oʻrganiladi. Demak, kuzatish jarayoni tasviriy metod faoliyatidagi dastlabki zaruriy bosqich sifatida xizmat qiladi. Shunga koʻra, ushbu bosqich – kuzatish jarayoni tadqiqotchidan til bilimining toʻliq, mukammal boʻlishini talab qiladi. Bu esa oʻz navbatida oʻrganilayotgan hodisalar haqidagi fikrlarning, xulosalarning ilmiyligi, puxtaligi, obyektivligini taʼminlaydi.

Tasviriy metodning navbatdagi usullaridan (ichki metodlaridan) yana biri qiyoslashdir. Bu holda qiyoslash usuli orqali birdan ortiq faktlar, yaʼni, yangi aniqlangan faktlar maʼlum boʻlgan faktlar bilan oʻzaro qiyoslanadi, muayyan ilmiy xulosalar chiqariladi. Demak, qiyoslashda lisoniy hodisalarning birdan ortiq boʻlishi muhim hisoblanadi. Masalan, kelishik qoʻshimchalarining,

sifat darajalarining, fe'l zamonlarining, gap tuzilishi va ma'no turlarining o'zaro qiyoslanishi kabilar.

Tasviriy metodning sifat jihatdan o'zgacha rivojlangan usullaridan – «ichki metodlaridan» yana biri taksonomik usul (metod)dir. Taksonomik metod asosida tillar, til faktlari, hodisalari ilmiylik prinsipi nuqtayi nazaridan o'rganiladi, tasnif qilinadi, bir va bir qancha tillardagi o'xshash, umumiy hodisalar qiyoslanadi. Ushbu metodning asosiy vazifasi til (yoki tillar) sistemasini tasvirlashdir. Shunga ko'ra, u tasviriy metoddan, o'z asosidan – umumiylikdan, farq qiladi. Ma'lumki, tasviriy metod lisoniy hodisalarni muayyan sinxron holatda olib, o'rganib, tahlil qilib, ularning xususiyatlarini aniqlaydi. Taksonomik metod esa, aytilganidek, asosan, til sistemasini tasvirlash uchun xizmat qiladi. Taksonomik metod manbalarda struktural metod sifatida baholanadi, beriladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Nima uchun diaxron tadqiqot metodlari deyiladi?
2. Diaxron tadqiqot metodlariga qanday metodlar kiradi?
3. Tasviriy metod qanday metod?
4. Tasviriy metod o'z tarkibiga qanday usullarni oladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Diaxron tadqiqot metodi – tarixiy metod bo'lib, tarixan tashkil topganligi bilan, qo'llanishiga ko'ra uzoq o'tmish bilan bog'lanishiga ko'ra o'ziga xosdir, ularda vaqt, zamon belgisi mezon vazifasini o'taydi.
2. Tasviriy metod – lisoniy birliklarni sinxron nuqtayi nazardan tekshiradi, o'rganadi. Ularning tildagi vazifasi, tuzilishi, qo'llanishi kabilarni aniqlaydi, tavsiflaydi, ilmiy bayonini, “sharhini” beradi.

2. Qiyosiy – tarixiy metod

Qiyosiy – tarixiy metod lingvistik metodlarning eng faoli, eng asosiysi, eng ko‘p xizmat qiladigani sifatida jahon tilshunosligi tarixida alohida ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi.

Ushbu metod XIX asrning boshlarida – birinchi choragida sanskrit (qadimgi hind adabiy tili)da yaratilgan yozma manbalar tilini (yozma nutqni) o‘rganish, uni Yevropa tillariga qiyoslash, ular orasida umumiylik-o‘xshashlik borligini aniqlash natijasida yuzaga keldi.

Qiyosiy – tarixiy metod asoschilari: Frans Bopp (1791-1867); Rasmus Rask (1787-1832); Yakob Grimm (1785-1863); Aleksandr Vostokov (1781-1864)lardir .

Qiyosiy – tarixiy metod asoschilari - o‘z asarlarida mazkur metoddan faol foydalangan ushbu olimlar hind va qator Yevropa tillari tarixan bitta asos, umumiy tildan – bobo tildan (prayazikdan) ajralib chiqqan, ushbu tilning bo‘linishi, turli tomonlarga tarqalishi natijasida yuzaga kelgan, shakllangan degan g‘oyani ilgari suradilar. Demak, ushbu tillar, ya‘ni, hind (sanskrit) va qator (Yevropa, masalan, grek) tillari orasida oilaviy munosabatlarga o‘xshash qarindoshlik aloqalari mavjud bo‘lib, tillararo o‘xshashlik shu qarindoshlik aloqalarining natijasi ekanligi tabiiy holdir¹. Xullas, qiyosiy-tarixiy metod asoschilari mazkur metod bitta bobo tildan paydo bo‘lgan, kelib chiqqan tillarni, demak, o‘zaro qarindoshlik munosabatidagi tillarning hodisalarini, birliklarini – so‘z va qo‘shimchalarni, ularning shakllarini, qiyofasini tiklashga xizmat qilishini ta’kidladilar. Bunda qiyosiy – tarixiy metod orqali qarindosh tillarga, masalan, qadimgi hind (sanskrit) va yunon tillariga oid yozma yodgorliklardagi til materiallari, aniqrog‘i, dastlab so‘zlarning talaffuzi hamda ma’nosi qanday bo‘lganligi aniqlanar, shundan so‘ng ular qiyoslanar edi. Natijada tahlil qilinayotgan so‘zning eng qadimgi shakli (etimologik shakli) – tashqi tomoni (qiyofasi) hamda ichki tomoni – ma’nosi (etimologik ma’nosi) haqida ma’lumot berilar edi. Masalan, F.Bopp qadimgi hind – Yevropa tillarida fe’llarining tuslanishini (paradigmasini)

¹ Qar: H. Ne‘matov . O‘sha asar, 127-bet.

taqqoslab, qiyoslab o'rganishi natijasida bu tillarning qarindosh ekanligini isbotlab berdi. Hind – Yevropa tillarida fleksiyaning yuzaga kelish tarixini o'rganib, tilshunoslikda «agglutinatsiya» nazariyasini yaratdi.

Ya. Grimm esa qiyosiy-tarixiy metod orqali german tillari bilan hind-Yevropa tillarining tovush sistemasi o'rtasida o'xshashlik borligini aniqlab, «Grimm qonuni»ni yaratdi. Bu qonunga binoan hind-Yevropa tillaridagi jarangsiz portlovchi [p, f, k] tovushlariga german tillaridagi jarangsiz sirg'aluvchi [f, q, h] tovushlari mos keladi. Hind –Yevropa tillaridagi jarangli portlovchi [b, q, g] tovushlari german tillaridagi [p, t, k] jarangsiz portlovchi tovushlarga mosdir¹.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, quyidagi muhim xulosaga kelish mumkin: 1. O'zaro qarindosh tillar orasida tovush mos kelish qat'iy qonunlari mavjud bo'lib, bu qonundan har bir mustasno (chekinish – R. R.), albatta, sharhlanishi lozim. 2. Tillarning o'zaro qarindoshligi mana shu tovush mos kelish qonunlari va tillararo umumiy qadimiy o'zaklar (asoslar – R. R.) asosida belgilanadi².

Demak, qiyoslash uchun faktlar faqat qarindosh tillardan – genetik tenglikka ega bo'lgan tillardangina olinadi. Masalan: ruscha ц в е т о к, polyakcha k w i a t o k «gul»; forsha nov (nov), ruscha н о в ы й, nemischa н е и, inglizcha new «yangi», grekcha p a t e r, p a t r o s, lotincha p a t e r, sanskritcha p i t a r, nemischa vater, forsha p a d a r, ruscha п а п а, hindcha b o b o «ota» demakdir³.

Ma'lum bo'ldiki, qiyosiy-tarixiy metod asosida tadqiqot ishlari olib borilganda,

- 1) ikki va undan ortiq tilda mavjud bir-biriga o'xshash hodisalar qiyos qilinadi;
- 2) qiyoslash orqali ayni jarayongacha ma'lum bo'lmagan lisoniy birliklarning (masalan, morfema va so'zlarning) tarixiy qiyofasini qayta tiklashga erishiladi⁴.

¹ Р.М.Венцкович, А.Я.Шайкевич. История языкознания. Ч.1.-М., 1968; N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. O'sha asar, 120-bet.

² H. Ne'matov. O'sha asar, 127-bet.

³ Qar: S.Usmonov. O'sha asar, 178-bet.

⁴ Qar: S.Usmonov. O'sha asar, 177-bet.

Qiyosiy – tarixiy metodning qo‘llanishi natijasida uning bajarilishi, amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan to‘rtta turi vujudga keldi: a) qiyoslash uchun material to‘plash; b) qator qiyoslanadigan birliklarni belgilash va ularni aynan bir narsa deb hisoblash; v) fonetik o‘zgarishlarning nisbiy xronologiyasini belgilash; g) arxetip rekonstruksiyasini aniqlash (so‘z va morfemalarning eng qadimgi shakli va ma’nolarini tiklash)¹.

Eslatamiz, qiyosiy – tarixiy metod asosida odatda o‘zaro qarindoshlik munosabatida bo‘lgan tillarning qiyosiy fonetikasi va qiyosiy morfologiyasi yaratiladi. So‘z yasash masalalari ham bu metod asosida tahlil qilinishi mumkin. Ammo qiyosiy leksikologiya, semantika va sintaksis sohalarida qiyosiy-tarixiy metod kam mahsul bo‘ladi².

Xullas, qiyosiy – tarixiy metod asosan hind-Yevropa tillariga nisbatan qo‘llanishi bilan va u Hindistondan – Yevropagacha bo‘lgan tillarni qiyoslash va eng qadimgi shakllarini tiklash uchun xizmat qiladigan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning – komparativistikaning jahon tilshunosligi tarixida mustahkam o‘rin egallashida poydevor vazifasini o‘tadi.

Shu o‘rinda umumlashtiruvchi muhim xulosa sifatida H. Ne‘matovning quyidagi fikrini keltiramiz: “Yevropa fanida Yevropada haqiqiy ilmiy tilshunoslik shu metodning shakllanish va rivojlanishi bilan bog‘liq deb sanaladi. Bu bejiz emas – tilshunoslikning barcha zamonaviy yo‘nalishlari shu metodning u yoki bu ko‘rinishda o‘zgartirish asosida shakllangan va rivojlangan. Jumladan, strukturalizm asoschilari deb sanaladigan Ferdinand de Sossyur va Ivan Boduen de Kurtene shu yo‘nalishning yosh grammatiklar tarmog‘idan etishib chiqqanlar. Filipp Fortunatov nomi bilan bog‘liq bo‘lgan formal tahlil yo‘nalishi ham o‘z maqsadini shu tilshunoslik namoyandalaridan oladi.

Turkiyshunoslikda V. V. Radlov maktabi nomini olgan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik bu metodning yosh grammatiklar yo‘nalishi tamoyillari bilan ish ko‘rgan³.

¹ Qar: Общее языкознание. М., 1973, 81-bet.

² S.Usmonov.O‘sha asar, o‘sha bet.

³ H. Ne‘matov . O‘sha asar, 128-bet.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Qiyosiy-tarixiy metod qanday metod?
2. Qiyosiy-tarixiy metod asoschilari kimlar va ular qanday g'oyani ilgari surdilar?
3. Qiyosiy-tarixiy metod asosida qanday munosabatdagi tillar o'rganiladi va qanday natijalarga erishiladi?
4. Qiyosiy-tarixiy metod qaysi tilshunoslikning yaratilishi va shakllanishida poydevor vazifasini o'tadi?

Asosiy tushunchalar:

1. Qiyosiy-tarixiy metod – o'zaro qarindoshlik munosabatidagi tillarning birliklarini, asosan, tovush, qo'shimcha va so'zlarni tarixiy jihatdan qiyoslash natijasida ularning dastlabki shaklini, qiyofasini, ma'nosini tiklaydi, ular orasidagi o'xshashlikni aniqlaydi.
2. Sanskrit – qadimgi hind adabiy tili.
3. Bobo til – qarindosh tillarning kelib chiqishida asos bo'lgan til, ushbu tillarning barchasi uchun umumiy til (prayazyk).
4. Komparativistika – qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.

3.Chog'ishtirish metodi

Chog'ishtirish metodi ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarni – til hodisalarini o'zaro qiyoslash usulidir. Ushbu xususiyatga ko'ra mazkur metod faqat qarindosh tillarni taqqoslab, qiyoslab o'rganadigan qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi. Shuningdek, bir qancha tillarga oid chog'ishtirilayotgan, taqqoslanayotgan lisoniy hodisalarni tasvirlashda, tavsiflashda, tillararo o'xshash (analogik) hodisalardagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlashda, qiyosiy-tarixiy metoddan farqli, ayni tillarning – chog'ishtirilayotgan tillarning tarixiga, ularning kelib chiqishiga – genetik jihatlariga, taraqqiyotiga e'tibor bermaydi, ularga asoslanmaydi.

Chog'ishtirish metodi qayd etilgan o'ziga xos jihatlariga, tomonlariga ko'ra u muayyan bir til tabiatiga, tuzilishiga, tarkibiga xos xususiyatlarini tavsiflash uchun xizmat qiladigan tasviriy metoddan ham farq qiladi.

Tillarni chog'ishtirish metodi asosida o'rganish natijasida ularning fonetik va leksikografik xususiyatlari, tomonlari atroflicha yoritiladi, ma'lum bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, qiyosga asos bo'lgan tillarning tuzilishini, ichki tomonlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Chog'ishtirish metodi, ayniqsa, chet tillarni o'rganishda ham keng qo'llaniladi. Demak, mazkur metod nafaqat nazariy fikrlarni, qoidalarni belgilash uchun, balki amaliy maqsadlar uchun ham faol xizmat qiladi. Shuningdek, «bir tildan boshqa tilga tarjima qilish texnikasi va nazariyasi uchun ham chog'ishtirish metodi asosida olib borilgan ilmiy tadqiqot xulosalari katta ahamiyat kasb etadi»¹ Eslatamiz, XVII-XVIII asrlardayoq tillarni chog'ishtirish orqali o'rganish ikki tilli lug'atlarning, barcha tillar uchun umumiy grammatikalarning yaratilishiga olib keladi.

Demak, tillarni o'zaro chog'ishtirish, taqqoslash har bir tildagi o'rganilayotgan hodisalarning nafaqat spetsifik jihatlarini, o'ziga xosliklarini, balki ularning umumlisoniy yoki individual lisoniy jihatlarini aniq yoritib berish imkonini beradi².

Shuningdek, chog'ishtirish (yoki qiyosiy - chog'ishtirish) metodining o'ziga xosliklari tasviriy-tavsifiy jihatlarini, yo'nalishlari quyidagilar bilan ham belgilanadi: 1. So'zlarning turli-tuman qo'shimchalar bilan birikishlarini tavsiflash, so'z va qo'shimchalarni farqlash. 2. Sheva va o'zaro yaqin bo'lgan tillar orasida tovush almashinuvlari va mos kelishlarini tavsiflash. 3. Qat'iy belgilangan adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish va ularga rioya qilish va o'rgatish metodikasini shakllantirish. 4. Rasmiy diniy til, talaffuz, imlo bilan shevalar va boshqa tillar orasidagi farqlarni ilg'ay olish va chog'ishtirma – bir tilda ifodalangan ma'no yoki vazifani boshqa tilda qanday usul va vosita bilan berilishi

¹ S. Usmonov. O'sha asar, 181-bet.

² V. I. Koduxov. O'sha asar, 273-bet.

mumkinligini aniqlash ustida izlanishlar olib borish. 5. Bir tilli (izohli) va ko'p tilli tarjima lug'atlari tuzish¹.

Shuningdek, prof. H. Ne'matovning ma'lumot berishicha, arab tilshunosligi yutuqlari va an'analarida ta'lim olgan Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamahshariy, Abu Hayyon, Ibn Muhanna kabi turkiyshunoslar ham asarlarida shu tahlil usulidan foydalanishgan, shu asosda turkiy tillar tavsiflarini berishgan.

X-XIV asrlarda arab (islom) tilshunosligi doirasida shakllangan va rivojlangan eronshunoslik va mo'g'ulshunoslikda ham yetakchi tadqiq usuli qiyosiy-chog'ishtirma metod edi.

XIX-XX asrlarda turkiy xalqlar va ularning tillari rus davlati va tili bilan yaqin munosabatlarga kirishgach, turkiy va rus tillarini qiyosiy-chog'ishtirma o'rganish jarayonida bu metod zamonaviy (o'z davri) tahlil va tavsif talablari bilan mukammallashtirildi va sovet chog'ishtirma tilshunosligida ma'lum bir taraqqiyot bosqichini belgiladi – 1930-70-yillarda rus tilshunosligida rus va muayyan turkiy tillarni, milliy turkiyzabon tilshunosliklarda (o'zbek, tatar, boshqird, qozoq, ozarbayjon, chuvash v.h. tilshunosliklarida) milliy turkiy tillar va rus tili qurilishini chog'ishtirma o'rganish yo'nalishlari rivojlandi².

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Chog'ishtirish metodi qanday metod?
2. Chog'ishtirish metodining qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nimada?
3. Chog'ishtirish metodining tasviriy metoddan farqi nimada?

Asosiy tushunchalar:

1. Chog'ishtirish metodi – ikki va undan ortiq qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarni o'zaro qiyoslab, chog'ishtirib o'rganadi.
2. Taqqoslamoq – o'zaro solishtirmoq, taqqos qilmoq.

¹H. Ne'matov. O'sha asar, 124-bet.

²H. Ne'matov. O'sha asar, 125-bet.

4. Tarixiy - qiyosiy metod

Tarixiy - qiyosiy metod qiyosiy - tarixiy metod kabi lingvistik metodlar guruhiga tegishli bo'lib, unda tarixiylik prinsipi yetakchilik qiladi. Aynan mana shu xususiyatiga, ya'ni, tarixiylik jihatining birinchi o'rinda turishiga - qiyoslash jarayonida yetakchilik qilishiga ko'ra mazkur metod qiyosiy- tarixiy metoddan nisbatan farq qiladi. Aslida har ikki metod ham tarixiylik va qiyoslash prinsipiga qat'iy amal qiladi, shu yo'nalishda tadqiqot ishlarini olib boradi. Chunki har ikki metodning mavjudligi, faoliyati, o'ziga xosligi, alohida metodlar sifatida tan olinishi va boshqa o'nlab metodlardan farq qilishi, ahamiyati til sistemasiga (strukturasiga), lisoniy hodisalar tadqiqiga tarixiylik va qiyosiylik (yoki qiyosiylik va tarixiylik) nuqtayi nazaridan yondashish, murojaat qilish bilan o'lchanadi. Shunga ko'ra ayrim manbalarda ushbu metodlar orasiga chegara qo'yilmaydi, aynan bir metod sifatida tushuntiriladi¹.

Tarixiy - qiyosiy metod qiyosiy-tarixiy metod asosida, uning negizida paydo bo'lib, u ayrim, alohida tillar hamda qarindosh tillar tarixini, ularning tarixan kelib chiqishini o'rganadi, lisoniy birliklarning o'tmish shaklini, ko'rinishini, qiyofasini tiklaydi.

Tarixiy-qiyosiy metod muayyan tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganadi, uning ichki va tashqi qonuniyatlarini ochish maqsadida ishlatiladi. Ushbu metodning prinsipi-nuqtayi nazari (bosh maqsadi) bir til tovushlari, so'z va konstruksiyalari orasidagi tarixiy umumiylikni, o'xshashlikni aniqlashdir, shuningdek, ular orasidagi tarixiy farqlarni ham belgilashdir. Demak, ushbu jarayonda tahlil ishlari tarixiylik asosida amalga oshadi, lisoniy birliklarga tarixan yondashgan holda ular qiyoslanadi, natijada o'xshash va farqli jihatlar ma'lum bo'ladi. Masalan, eski o'zbek tili tarixiga oid ozoq, adaq, ayoq so'zlarida z,d,yo tovushlarining - harflarining o'zaro tarixiy munosabati, tarixiy aloqasi kabilar.

Eslatamiz, tarixiy-qiyosiy metod bir til va bir necha tillarni-qarindosh tillarni o'rgansa, qiyosiy-tarixiy metod esa bir nechta tillarni-qarindosh tillarni qiyosiy o'rganadi.

¹ Qar: O.S. Axmanova. O'sha lug'at, 186-450-betlar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tarixiy-qiyosiy metod qanday metod?
2. Tarixiy-qiyosiy metodning qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nima-da?
3. Tarixiy-qiyosiy metodning bosh maqsadi nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Tarixiy-qiyosiy metod – bir tilni yoki bir necha qarindosh tillarni, ularga tegishli birliklarni, hodisalarni tarixiylik prinsipi asosida qiyoslaydi, ular orasidagi tarixiy umumiylikni, o'xshashlikni va farqlarni aniqlaydi.
2. Tarixiylik – muayyan predmet - hodisani muayyan tarixiy sharoitdan kelib chiqqan holda tekshirish prinsipi.

5. Tipologik metod

Tipologik metod turli qarindosh (o'zaro genetik bog'liq) va qarindosh bo'lmagan (o'zaro genetik bog'lanmagan) til oilalariga tegishli bo'lgan tillarni qiyoslash asosida o'rganadi. Ushbu xususiyatiga ko'ra mazkur metod faqat bir til sistemasiga, ya'ni, qarindosh tillar oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy tadqiq qiluvchi, «baholovchi» qiyosiy-tarixiy metoddan farq qiladi.

Tipologik metod qiyosiy-tarixiy metod bilan hamkorlikda ish olib boradi, uni to'ldiradi, chuqurlashtiradi.

Tipologik metod chet tillarni ona tiliga qiyoslab o'rganish jarayonida ushbu tillardagi fonetik, leksik-grammatik va uslubiy (stilistik) xususiyatlarini aniqlaydi va ilmiy xulosalar chiqaradi.

Tipologik metodning mohiyati shundan iboratki, bunda tillar genetik jihatdan qaysi til oilalariga mansubligidan qat'iy nazar ular o'z strukturalaridagi o'xshash va farqli jihatlariga ko'ra qiyoslanadi, ya'ni, o'rganilayotgan, qiyosga olingan tillarning struktur – qurilish xususiyatlari aniqlanadi, muayyan xulosalar chiqariladi.

«Tipologik metodning paydo bo'lish sababi shundaki, barcha tillar tashqi jihatdan farqli bo'lsada, ammo ichki tuzilishiga ko'ra o'xshashdir, ya'ni, ular tuzilishi (strukturasi) asosida aynan bir xil prinsip yotadi»¹.

Tillarni tipologik o'rganish maqsadini belgilashda bir qancha yondashuvlar, qarashlar mavjud. Bular quyidagilar:

1. Klassifikatsion (tasnifiy) yondashuv.
2. Xarakterologik yondashuv.
3. Belgili (priznakoviy) yondashuv.
4. Ichki sistem yondashuv.

Klassifikatsion (tasnifiy) yondashuv

Tillarni tipologik o'rganish jarayonidagi klassifikatsion, ya'ni, tasnifiy yondashuvning mohiyati shundan iboratki, bunda dunyodagi barcha tillar qaysidir jihatiga, biron belgisiga ko'ra til oilalariga (guruhlariga) ajraladi. Natijada tillarning morfologik tasnifi paydo bo'ladi.

Morfologik tasnif, o'z nomidan kelib chiqqan holda, tillarning morfologik xususiyatlarini - o'zak va qo'shimchalarni o'zaro zid olgan holda qiyoslab o'rganadi. Shunga ko'ra til tiplari hosil bo'ladi. Qiyoslang; agglyutinativ tillar (masalan, o'zbek tili – har bir grammatik ma'no alohida affiks bilan ifodalanadi: *talaba-lar* (ko'plik)-*ga*(yo'nalish), flektiv tillar (masalan, rus tili-birdan ortiq grammatik ma'no bir affiks bilan ifodalanadi: *Эти книги подарим* gapida *эти книги* so'zlaridagi *и* affiksi ikki grammatik ma'noni: tushum kelishigini va ko'plikni anglatadi).

Xarakterologik yondashuv

Tillarga xarakterologik yondashuv natijasida har bir tilning o'ziga xos, muhim (xarakterli) xususiyatlari, jihatlari ma'lum bo'ladi. Ushbu xususiyatlari, tomonlari orqali tilga baho beriladi.

¹ А. Т. Хроленко. *Общее языкознание*. М., 1981, 82-бет.

Belgili yondashuv

Tillarga muayyan belgilariga ko‘ra yondashuv natijasida alohida til hodisalari va sathlari (yaruslari)ning tipologiyasi yaratiladi. Masalan, fonetik tipologiya, leksik tipologiya, morfologik tipologiya, sintaktik tipologiya va boshqalar.

Ichki sistem yondashuv

Tillarga ichki sistem yondashuv natijasida muayyan tildagi alohida hodisalar (masalan, fonetik, leksik, morfologik va b.) orasidagi o‘zaro munosabatlar, bog‘liqliklar tadqiq qilinadi. Bunda muayyan tilda qanday hodisalar, birliklar, elementlar namoyon bo‘ladi-yu qanday hodisalar voqelanmaydi, qanday hodisalarning, elementlarning mavjudligini boshqarishni inkor qiladi, yuzaga keltirmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tipologik metod qanday metod?
2. Tipologik metodning qiyosiy-tarixiy metoddan farqi nimada?
3. Tillarni tipologik o‘rganishda qanday yondashuvlar mavjud?

Asosiy tushunchalar:

1. Tipologik metod – o‘zaro qarindosh va qarindosh bo‘lmagan tillar, struktur jihatdan qiyosiy o‘rganilib, ular tuzilishiga xos xususiyatlar – umumiy va farqli tomonlar aniqlanadi.
2. Klassifikatsion yondashuv – tillarga tasnifiy yondashuv – morfologik tasnif sifatida o‘zak va qo‘shimchalar o‘zaro zid holda qiyoslab o‘rganiladi.
3. Xarakterologik yondashuv – bunda qiyoslanayotgan har bir tilning o‘ziga – tuzilishiga xos muhim xarakterli xususiyatlar ma’lum bo‘ladi, aniqlanadi.
4. Belgili yondashuv – tillarga muayyan belgi-xususiyatlar (masalan, fonetik, morfologik va boshqalar) jihatidan yondashuv

bo‘lib, bunda til sathlari tipologiyasi (fonetik tipologiya, leksik tipologiya kabilar) ham kuzatiladi.

5. Ichki sistem yondashuv – bu holda muayyan tildagi muayyan hodisalar (fonetik, leksik va boshqalar) orasidagi o‘zaro munosabatlar, aloqalar o‘rganiladi.

II. Sinxron tadqiqot metodlari

Sinxron tadqiqot metodlari sifat jihatdan chuqur va murakkabligi bilan, miqdor jihatdan esa ko‘pligi, turli-tumanligi, «o‘sib borayotganligi» bilan ajralib turadi. Ular zamonaviylik xususiyatiga ko‘ra alohida ahamiyat kasb etadi.

Sinxron tadqiqot metodlarining ko‘payib, «o‘sib» borishi, zamonaviylik xususiyati tilning jamiyatga bevosita bog‘liqligidan, uning jamiyat tomonidan – tabiiy va ijtimoiy fan vakillari tomonidan keng miqyosda, atroflicha o‘rganilib borilayotganligidan kelib chiqadi. Demak, zamonaviy tadqiqot metodlarining ko‘payib borishi tabiiy, zaruriy jarayon sifatida maqsadga to‘la muvofiqdir.

Eslatamiz, sinxron tadqiqot metodlari diaxron tadqiqot metodlariga nisbatan olinganda, paydo bo‘lishiga, yaratilishiga ko‘ra vaqt jihatdan yangiligi bilan, zamonaviy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar diaxron tadqiqot metodlari kabi yaratilishiga ko‘ra uzoq tarixga, uzoq davrlardan beri amaliy qo‘llanishga ega emasligi bilan, shunga ko‘ra, sinxron tadqiqot metodlari deb yuritilishi jihatidan alohida katta guruhni tashkil qiladi va fanimizda alohida ahamiyat kasb etadi.

Demak, sinxron tadqiqot metodlari tilshunoslikda vaqt jihatdan keyingi davrlarda, masalan, XX – XXI asrlarda shakllanganligi bilan, amaliyotga faol xizmat qilayotganligi bilan, davr nuqtayi nazaridan farqliligi, o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Aytilganlarga ko‘ra, biz ularni sinxron tadqiqot metodlari deb nomlab, vaqt tushunchasi mezoniga ko‘ra ularni diaxron - tarixiy metodlardan farqladik, ularga zidladik.

Sinxron tadqiqot metodlari quyidagilar:

1. Distributiv tahlil metodi.
2. Statistik tahlil metodi.
3. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi.

- 4.Transformatsion tahlil metodi
- 5.Komponent tahlil metodi.
- 6.Valentlik tahlil metodi.
- 7.Eksperimental – fonetik tahlil metodi.
- 8.Avtomatik tahlil metodi

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Sinxron tadqiqot metodlari qanday metodlar?
2. Sinxron tadqiqot metodlarining diaxron tadqiqot metodlaridan farqi nimada?
3. Qanday sinxron tadqiqot metodlarini bilasiz?

Asosiy tushuncha:

Sinxron tadqiqot metodlari – hozirgi metodlar bo‘lib, vaqt jihatidan yuzaga kelishiga (qo‘llanishiga) ko‘ra nisbatan yangiligi, shu zamonga xosligi bilan ajralib turadi. Ushbu metodlar XX-XXI asrlar maxsuli sifatida amaliyotga xizmat qilmoqda.

1.Distributiv tahlil metodi

XX asrning 20-yillarida jahon tilshunosligi maydonida paydo bo‘lgan struktural lingvistika hozirgi zamon tilshunosligining yetakchi, muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u til strukturasi nazaridasi asosi deb hisoblaydi¹. Bir qator struktural oqimlar: Amerika, Praga va Kopengagen struktural maktablari ichida Amerika strukturalizmi jahon tilshunosligida tan olingan bo‘lib, u deskriptiv, ya’ni, tasviriy metodiga ko‘ra deskriptiv tilshunoslik deb ham yuritiladi.

Deskriptiv tilshunoslik muayyan til birliklarining o‘zaro, bir-biriga nisbatan joylashish tabiatini yoki ularning tarqalish (distributsiya) munosabatini tasvirlovchi fandir. Mazkur usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi.

¹ Qar: P.Pasulov. Uмумий тилшунослик, 1-кисм, 85-бет.

Deskriptiv metod matnni eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodidir. Deskriptiv metodning asosini distributsiya-distributiv tahlil tashkil qiladi¹.

Distributiv tahlil muayyan til birliklari bilan bevosita bog‘liq holda amalga oshadi. Ushbu jarayonda fonema, morfema, leksema, so‘z, so‘z birikmasi va gap kabi lisoniy birliklarning distributsiyasi-joylashish o‘rni (pozitsiyasi), tartibi, oldinma – keyin kelishi, qo‘llanish imkoniyatlari aniqlanadi. Ayni vaqtda ushbu lisoniy birliklarning o‘zaro muayyan aloqaga – semantik – sintaktik munosabatga kirishuvi, bog‘lanishi-birikishi ham o‘rganiladi. Boshqacha aytganda, til birliklarining distributsiyasi fonema uchun ma‘lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir².

Xullas, distributiv tahlil metodi distributiv tahlil orqali, birinchidan, nutq oqimidagi muayyan lisoniy birliklar chegaralanadi, aniqlanadi, ikkinchidan, ushbu birliklarning joylashish o‘rni, qaysi pozitsiyada kelganligi belgilanadi, uchinchidan, til birliklarining o‘zaro bog‘lanish imkoniyatlariga, birikishiga alohida e‘tibor beriladi.

Distributiv tahlil metodi fonologiya, morfologiya va sintaksisda keng qo‘llaniladi. Shuningdek, u leksik sathga nisbatan ham ishlatilmoqda. Demak, fonologiyada fonemalar, morfologiyada morfemalar, sintaksisda esa sintaktik birliklar: so‘z birikmalari va gaplar aniqlanadi va ularning (har birining) bir-biriga o‘zaro munosabati o‘rganiladi.

Ma‘lum bo‘ldiki, lisoniy birliklarning distributsiyasi muayyan til (yoki nutq) birligining boshqa birliklar bilan birikish usullari, qo‘llanish doirasi, joylashish o‘rni kabilardan iboratdir.

Distributiv tahlil metodining asosiy xususiyati shundaki, tilshunos til elementlarini (birliklarini), ularning distributsiyasini aniqlashda til elementlarining joylashish o‘rni, qo‘llanish pozitsiyasiga qarab ish olib boradi³.

¹ Qar:R.Rasulov.O‘sha asar, 87-bet.

² S.Usmonov.O‘sha asar, 103-bet.

³ N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.S.Abdurazizov. O‘sha asar, 124-bet.

Distributsiya har bir lisoniy birlik uchrashi, qoʻllanishi mumkin boʻlgan barcha qurshovlarning (kontekstlarning) jami sifatida tushuniladi¹.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Distributiv tahlil metodi qanday metod?
2. Deskriptiv tilshunoslik qanday tilshunoslik?
3. Deskriptiv metod qanday metod?

Asosiy tushunchalar:

1. Distributiv tahlil metodi – bunda nutq faoliyatidagi muayyan lisoniy birliklar (fonema, morfema, soʻz, soʻz birikmasi va boshqalar) aniqlanib, ularning joyla-shish oʻrni, oldinma-keyin kelishi belgilanadi. Shuningdek, til (nutq) birliklarining oʻzaro bogʻlanishi - semantik-sintaktik munosabatga kirishuviga ham alohida eʼtibor beriladi.
2. Deskriptiv tilshunoslik – lisoniy birliklarning oʻzaro, bir-biriga nisbatan joylashishini, nutqda ularning qoʻllanish, tarqalish imkoniyatini oʻrganuvchi fandır. Qiyoslang: distributiv tahlil metodi.
3. Distributsiya – lisoniy birliklarning nutqda qoʻllanish doirasi, joylashish oʻrni, boshqa birliklar bilan oʻzaro birikish imkoniyati – ularning uchrashi mumkin boʻlgan jamiki qurshov.

1. Statistik tahlil metodi

Statistik tahlil metodi jahon tilshunosligi amaliyotida eng faol ishlatiladigan metodlardan biri boʻlib, lisoniy birliklarning-til va nutq birliklarining takror va takror qoʻllanilishini, tez-tez ishlatilish darajasini, chastotasini, tarqalish doirasini belgilaydi. Boshqacha aytganda, ushbu metod lisoniy birliklarning, masalan, tovush, boʻgʻin, qoʻshimcha, soʻz, soʻz birikmasi, gap kabilarning ishlatilish miqdorini, arifmetik sonini aniqlash uchun xizmat qiladi. Demak,

¹ Qar: В. А. Лисицкий. Философские методы и лингвистические приёмы исследования. Воронеж. 1973. 54-bet

lisoniy hodisalar, birliklar nafaqat sifat beligisiga, balki miqdoriy belgiga egaligi bilan ham ajralib turadi.

Ma'lum bo'ldiki, statistik tahlil metodi lisoniy birliklarning nutq faoliyatidagi, asosan, matndagi qo'llanish miqdorini, ba'zan zarur hollarda esa fikr almashish jarayonidagi tarqalish chegarasini ham tadqiq qiladi, o'rganadi.

Xullas, statistik tahlil metodi til sathlarining deyarli barchasiga: fonetik-fonologik, leksik, morfologik va sintaktik yaruslariga nisbatan qo'llanilishi mumkin.

Statistik tahlil metodi, ayniqsa, leksikologiya sohasida keng ishlatilmoqda. Ushbu jarayonda statistik tahlil natijasida qo'lga kiritilgan statistik ma'lumotlar orqali u yoki bu tildagi ishlatilishiga ko'ra eng faol va eng nofaol so'zlar aniqlanmoqda, so'zlarning me'yoriy va me'yoriy bo'lmagan qo'llanishi belgilanmoqda, uzual qo'llanishning okkazonal-nutqiy qo'llanishdan miqdoriy farqi ko'rsatilmoqda.

Leksik birliklarni-muayyan til leksemasini statistik tahlil metodi asosida o'rganish, ayniqsa, chastotali lug'atlar yaratishda juda qo'l kelmoqda. Bunday lug'atlar nazariy va amaliy tilshunoslik uchun qimmatli ma'lumotlar beradi, ushbu tilshunosliklarning tadqiqot ishlarini olib borishida ishonchli usul hisoblanadi.

Chastotali lug'atlar so'zlarning nutqda qo'llanish miqdori, foizi haqida ma'lumot beradi (masalan, I.A.Kissenning «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литера-турного языка» lug'ati. T., 1972. В. Bafoyev va S. Riza-yevlarning leksikaga – so'zlar chastotasiga oid ishlari va boshqalar).

Chastotali lug'atlar, ayniqsa, biron tilni o'rganish jarayonida, birinchi navbatda, eng zarur bo'lgan so'zlarni – minimum so'zlarni aniqlashda katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Statistik tahlil metodi muayyan tilda uning birliklari: fonema, morfema, leksema, so'z formalari kabilarning qanday taqsimlanishini, ushbu birliklarning o'zaro qanday bog'lanishini, birikuvini, eng faol qo'llanishga egaligini ham aniqlaydi, qayd etadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Statistik tahlil metodi qanday metod?
2. Leksikani statistik tahlil metodi orqali o'rganish qanday lug'atlar yaratishda faol xizmat qilmoqda?

Asosiy tushunchalar:

1. Statistik tahlil metodi – lisoniy birliklarning (tovush, bo'g'in, so'z, so'z birikmasi, gap kabilarning) nutqda ishlatilish miqdorini (sonini), qo'llanish chastotasini o'rganadi.
2. Chastotali lug'atlar – so'zlarning qo'llanish miqdorini, foizini aniqlaydi. Bu jarayonda, ayniqsa, eng zarur bo'lgan so'zlarni belgilashga alohida e'tibor beriladi.

3. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi

Struktural tilshunoslikning tadqiqot metodlaridan biri bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish usulidir. Ushbu metodning o'ziga xosligi shundaki, u bevosita nutq faoliyati-nutq birliklari bilan bog'liq holda funksional ahamiyatga egadir. Aniqrog'i, mazkur metod so'z birikmasi va gap kabi nutq birliklari faoliyatini, ularning tashkil topishini, ushbu jarayonda xizmat qiluvchi lisoniy hodisalarni, ya'ni, so'z birikmasi va gap kabi konstruksiyalarning qurilishida, shakllanishida bevosita xizmat qiluvchi birliklarni, ularning mohiyatini, ahamiyatini o'rganadi, tahlil qiladi. Demak, ushbu jarayonda nutqni (so'z birikmasi, gap, matn kabilarni) hosil qiluvchilarni aniqlash, belgilash, «topish» faoliyati amalga oshadi. Aytilganlarga ko'ra, mazkur metod bevosita tashkil etuvchilarga ajratish yoki ajratib tahlil qilish metodi nomi bilan yuritiladi. Demak, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u bevosita sintaktik sath birliklari bilan shug'ullanadi va shunga ko'ra distributiv tahlil metodidan farq qiladi.

Aytish mumkinki, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi soʻz birikmasi va gaplarning sintaktik tuzilishini, ularning qanday qismlardan tuzilganini, ular orasidagi munosabatni aniqlaydi yoki aniqlashga xizmat qiladi, yordam beradi.

Eslatamiz, mazkur metod gapni-gap boʻlaklarini nisbatan aniq chegaralash, ajratish va gap strukturasidagi sintaktik aloqa, munosabat turlarini aniqlashtirish, oydinlashtirish vositasi, metodi sifatida tilshunoslik nazariyasi va amaliyotiga kirib keldi.

Maʼlum boʻldiki, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi orqali gap tarkibidagi birliklarning sintaktik munosabati belgilanadi. Bunday munosabat tilshunoslik fanida – sintaksisda hokim-tobelik (yoki tobe - hokimlik) munosabati deb yuritiladi. Bunda soʻz birikmasi yoki gapni bevosita tashkil etuvchilar, birinchidan, juftlik holatida boʻladi, ikkinchidan, ular tobe-hokim pozitsiyasida keladi, yaʼni, juftlik aʼzolaridan biri hokim, biri tobe hisoblanadi. Demak, soʻz birikmasi, gap, matn kabilar lisoniy birliklarning oʻzaro bir-biri bilan semantik-sintaktik munosabatga kirishuvidan, aniqrogʻi, ayni birliklarning zaruran ichki bogʻlanishidan-biri ikkinchisiga tobelanishidan, tobelik prinsipidan yuzaga keladi. Qiyoslang: *mustaqillik bayrami, bunyodkorlik ishlari, muomala madaniyati, kitobni sevmogʻ; bolalar tarbiyasi umumxalq ishi, inson salomatligi uning oʻz qoʻlida, Vatanimiz qiyofasi yildan-yilga oʻzgarib bormoqda, mustaqillikni mustahkamlash har birimizning vijdonan bajaradigan ishimizdir.*

Maʼlum boʻldiki, soʻz birikmasi va gapni bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi gapning sintaktik strukturasini va dinamikasini oʻrganishda katta yordam beradi¹. Ayni vaqtda ushbu metod muayyan kamchiliklarga ham ega boʻlib, bunda grammatik sistemalar-morfologiya va sintaksis qorishtiriladi, oʻzaro farqlanmaydi, leksik va semantik sathlar tadqiqotdan chetda qoladi². Shuningdek, mazkur metod tilning eng sodda sintaktik birligi nima va qanday qilib sodda birliklardan murakkab sintaktik konstruk-

¹ Qar: B.I. Kosovskiy.Oʻsha asar, 23-25-betlar. N.A.Baskakov, A.S. Sodiqov, A.A. Abduazizov. Oʻsha asar, 125-bet.

² Qar: B.I. Kosovskiy.Oʻsha asar,oʻsha bet.N.A.Baskakov. A.S. Sodiqov, A. A. Abduazizov. Oʻsha asar, 127-bet.

siyalar (soʻz birikmasi, gap, matn kabilar) hosil boʻladi, degan savolga ham javob bera olmaydi.

Xullas, aytilgan kamchiliklarga koʻra bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodini toʻldiruvchi, uni mustahkamlash uchun xizmat qiladigan usul sifatida transformatsion tahlil metodi yuzaga keldi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi qanday metod?
2. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodining distributiv tahlil metodidan farqi nimada?

Asosiy tushunchalar:

1. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi – soʻz birikmasi va gap kabi nutq birliklarining, ularning tuzilishini, yaʼni, qanday qismlardan tashkil topishini, ular orasidagi munosabatni, aloqani aniqlaydi, oʻrganadi.
2. Sintaktik birliklar – soʻz birikmasi, gap kabi nutq birliklari.

4. Transformatsion tahlil metodi

Struktural tilshunoslik metodlari «oilasiga» (guruhiga) tegishli boʻlgan transformatsion tahlil metodi, ayniqsa, sintaktik konstruksiyalar – nutq birliklari tadqiqida faol qoʻllanishi bilan muhim ahamiyatga egadir.

Transformatsion tahlil metodiga koʻra sintaktik konstruksiyalar (qurilmalar) muayyan qoidalar asosida oʻzgaradi, yaʼni, boshqacha shaklga, koʻrinishga ega boʻladi, transformatsiyalashadi. Bunday transformatsiyalar orqali muayyan sintaktik konstruksiyaning - qurilmaning bir nechta shakllari aniqlanadi, oʻzaro farqlanadi, ularning mohiyatiga, tarkibiga chuqurroq kiriladi. Natijada transformatsiyaga (oʻzgarishga) uchragan har bir sintaktik konstruksiyaning oʻziga xos semantik jihatlari ham namoyon boʻladi.

Masalan, *talaba kitob oldi* gapining nutqiy turlicha ko‘rinishlari, variantlari-transformatsiyasi quyidagilar:

1. *Talaba olgan kitob.*
2. *Talaba tomonidan olingan kitob.*
3. *Kitob olgan talaba.*
4. *Talabaning kitobi.*

Demak, transformatsion tahlil metodi muayyan asos (yadro) gaplardan (masalan, *talaba kitob oldi*) tuzilgan-transformatsiyalashgan gaplarni, ya’ni, muayyan sintaktik model (masalan, ot+fe’l) asosida yaratilgan qator gaplarni o‘rganish, transformatsiyalanish mexanizmini, transformatsiyalarning hosil bo‘lish qoidalarini ochishdir.

Aytish mumkinki, transformatsion tahlil metodining asosiy maqsadi nutqimizda voqe bo‘ladigan turlicha gaplarning asosida yadro vazifasini bajaruvchi asos gaplar mavjudligini, ushbu gaplar esa mana shu yadro gaplardan kelib chiqqanligini, tashkil topganligini, ularning o‘zaro semantik-grammatik munosabatlarini aniqlash vazifasini bajarishdir. Demak, transformatsion tahlilda faqat transformatsiyalashgan (o‘zgarishga uchragan) gaplar emas, balki ushbu gaplarga asos bo‘lgan yadro gaplar aniqlanadi, u o‘z asosida kelib chiqqan «yangi» gaplar bilan qiyoslanadi, umumiy va xususiy jihatlari belgilanadi.

Xullas, transformatsion tahlil metodi til sistemasi sintaktik sathining, uning qator ichki mikrosistemalarini tadqiq qiladi. Ushbu mikrosistemalardan biri asosiy, yadro gaplar bo‘lib, boshqalari esa mazkur gaplardan hosil bo‘lgan transformalar hisoblanadi. Mana shu transformalarning yadro gaplardan hosil bo‘lishini o‘rganish jarayoni transformatsion tahlil deyiladi. Transformatsion tahlil metodining asosiy vazifasi muayyan tilda (rus, o‘zbek, nemis, ingliz va b.) mavjud bo‘lgan yadro gaplarni aniqlash, uning sintaktik sistemadagi mohiyati, tabiati, muayyan maqsadga ko‘ra turlicha shakllarda namoyon bo‘lish imkoniyatlarini ochishdir¹.

Ma’lum bo‘ldiki, transformatsion tahlil metodida markaziy, yadrovii birlik, sintaktik qurilma aniqlanib (yoki tanlanib), ushbu

¹ Qar: N. A. Baskakov, A. S. Sodiqov, A. A. Abduazizov. O‘sha asar, 129-130-betlar.

qurilmadan boshqa ma'no (mazmun) va vazifaga ega qurilmalarning hosil bo'lish chizmalari (sxemalari), masalan, ko'chirma gapli qurilmalardan o'zlashtirma gapli qurilma hosil qilish chizmasi aniq belgilanadi, kodlashtirib modellashtiriladi². Bu tahlil metodi mashina tarjimasida, matnlarni avtomatik tahlil jarayonlarida keng qo'llaniladi, ko'p holda injener (kompyuter) lingvistikasi va matematik lingvistika bilan qorishib ketadi¹.

Shunday qilib, distributiv tahlil metodi muayyan lisoniy birliklar: fonema, morfema, so'zlarni, ularning qo'llanishini, joylashishini, o'rmini o'rgansa, bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi esa, asosan, muayyan nutq birligining – gap konstruksiyasining ichki, juft holdagi birliklarining sintaktik munosabatlarini aniqlaydi. O'z navbatida transformatsion tahlil metodi esa distributiv va bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodlaridan farqli holda nafaqat fonema, morfema, so'z, gap kabi lisoniy birliklarni, ularning joylashishini, balki sintaktik konstruksiyalarning (strukturalarning, qurilmalarning) boshqa sintaktik birliklar (strukturalar, qurilmalar) bilan formal – semantik aloqasini, munosabatini, o'xshashlik va farqli jihatlarini tadqiq qiladi². Shunga ko'ra transformatsion tahlil metodining qo'llanish doirasi, qo'llanish imkoniyatlari keng, chuqur bo'lib, u deskriptiv va bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish struktural tilshunoslikning – struktural metodlarning mantiqiy va zaruriy davomi sifatida jahon tilshunosligi amaliyotida keng qo'llaniladi, mustahkam o'rin egallaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Transformatsion tahlil metodi qanday metod?
2. Transformatsion tahlil metodining eng muhim jihati nimada?
3. Transformatsion tahlil metodi qaysi jarayonlarda keng qo'llaniladi?

¹ Qar: H. Ne'matov. O'sha asar, 134-bet.

² Qar: N.A. Baskakov, A.S. Sodiqov, A.A. Abduazizov. O'sha asar, 131-bet.

Asosiy tushunchalar:

1. Transformatsiya – qayta tuzish, o‘zgartirish.

2. Transformatsion tahlil metodi – muayyan markaziy (yadro) sintaktik birlik (masalan, gap) asosida yaratilgan, hosil qilinadigan qator boshqa gaplarni aniqlaydi, ularning transformatsiyalanish mexanizmini o‘rganadi. Transformatsion tahlil metodi yadro gaplarni va ularni transformatsiyalash natijasida yuzaga kelgan “yasama” hosila gaplarni aniqlab, o‘zaro qiyoslaydi, ular orasidagi umumiy va farqli jihatlarni belgilaydi. Ushbu metod orqali dastlab transformatsiyaga asos bo‘lgan gaplar, so‘ngra ular asosida hosil bo‘lgan qayta tuzilgan gaplar tahlil qilinadi, ular orasidagi formal – semantik, sintaktik munosabatlar o‘rganiladi.

5.Komponent tahlil metodi

Tilshunoslikda (masalan, turkiy-o‘zbek tilshunosligida) lisoniy birliklarni tadqiq qilishda faol qo‘llanilayotgan metodlardan biri komponent tahlil metodidir. Komponent tahlil metodi til birliklarini paradigmatic birlik sifatida, paradigmatic munosabatda, aloqada oladi, paradigmatic qatorda o‘rganadi.

Ushbu metodning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u, asosan, so‘zga-so‘z ma‘nosiga nisbatan qo‘llaniladi, so‘z ma‘nosini mukammal tahlil qilishda, uni tarkibiy qismlarga-komponentlarga ajratishda keng foydalaniladi. Demak, komponent tahlil metodi so‘zning mazmun jihati bo‘lgan ma‘noni (sememani) muayyan semantik sistema sifatida tekshirishda, ayni sistemani tashkil qiluvchi tarkibiy qismlarni, ma‘noviy bo‘laklarni, ya‘ni, semalarni aniqlashda, ularning semantik sistemadagi – sememadagi mohiyatiga, o‘rniga, ahamiyatiga, imkoniyatiga, o‘ziga xosliklariga alohida e‘tibor beradi, ularni aniqlaydi, qo‘llanish doirasini belgilaydi.

So‘z ma‘nosini komponent tahlil metodi orqali o‘rganishda so‘z ma‘nosi-semema mantiqan va zaruran muayyan bo‘laklarga, komponentlarga ajraladi. Anig‘i, so‘z ma‘nosini shu ma‘noni – sememani tashkil qilgan ma‘noviy bo‘laklarga ajratish jarayoni, ajratilgan bo‘laklarning har birini alohida o‘rganish, ularning so‘z

ma'nosi tarkibidagi «quvvatini», nutqda qanday vazifani bajarishi kabilarni o'rganish jarayoni komponent tahlil metodi asosida amalga oshadi.

Eslatamiz, nazariy tilshunoslikda so'z ma'nosini tashkil qiluvchilarga nisbatan sema termini faol qo'llaniladi. Demak, komponent tahlil metodining faollik ko'rsatadigan asosiy «quroli» sifatida sema termini xizmat qiladi. Sema sememaning tarkibiy qismi, nutqdagi vakili, butunning bo'lagidir. Sema va semema (yoki semalar va sememalar) o'zaro dialektik bog'liq bo'lib, butun va bo'lak kategoriyasi nuqtayi nazaridan baholanadi.

Sememani tahlil qilish, semalarni o'rganish, demak, semalar mohiyatini o'rganish, sememani o'rganishdir, sememaning semalar tarkibini belgilash, aniqlashdir.

Shunday qilib, so'z leksik ma'nosi - semema uni tashkil qiluvchi komponentlardan – semalardan tarkib topadi. Ma'lum bo'ldiki, so'zning semantik tuzilishi (strukturasi) bevosita ma'no (semema) bilan bog'lanadi. Chunki semantik komponentga ega bo'lmagan ma'no-semema yo'q va bo'lishi ham mumkin emas.

So'zning ma'nosi, ma'no tarkibi muayyan ma'noviy bo'laklardan, tarkibiy qismlardan (semalardan) tashkil topadi. Bu tarkibiy qismlar so'z ma'nosini shakllantirib, har bir ma'noning alohida til «birligi» sifatida mavjudligini ta'minlaydi. So'z ma'nosining tarkibiy qismlari nutqda muayyan xabar (darak) tashiydi. Demak, so'z ma'nosining kichik tarkibiy qismlari o'zaro barqaror butunlik (sistema) munosabatida bo'lib, ma'noning nutqiy «ifodasi», nutq «birligi» sifatida xizmat qiladi.

Xullas, so'z ma'nosini tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish usuli-komponent tahlil metodi so'z ma'nosini-uning tarkibini, tuzilishini aniqlashda eng asosiy va eng qulay obyektiv usul hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Komponent tahlil metodining o'ziga xosligi nimada?
2. Komponent tahlil metodi so'z ma'nosini qanday qismlarga ajratib o'rganadi va nimalarga e'tibor beradi?

3. Nazariy tilshunoslikda soʻz maʼnosiga va uning tarkibiy qismlariga nisbatan qanday terminlar ishlatiladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Komponent tahlil metodi – soʻz maʼnosiga, uning tuzilishiga nisbatan ishlatilib, maʼnoni tarkibiy qismlarga – komponentlarga (semalarga) ajratadi. Har bir semaning maʼno (semema) tarkibidagi ahamiyatini, oʻrnini, imkonini aniqlaydi, ishlatilish doirasini belgilaydi.

2. Semema – maʼno, soʻzning mazmun jihati, ichki tomoni.

3. Sema – sememaning tarkibiy qismi, maʼnoviy boʻlagi, komponenti.

6. Valentlik tahlil metodi

Til sistemasi muayyan lisoniy birliklardan iborat boʻlib, ushbu birliklar ham sistem tabiatga egaligi bilan ajralib turadi. Aniqrogʻi, masalan, har bir soʻz oʻz belgi va xususiyatlarining birligidan iborat muayyan element, qirra, tomon, imkoniyatlarga ega oʻziga xos sistemachadir¹.

Maʼlumki, mikrosistem xarakterga ega boʻlgan soʻzning til sistemasidagi ahamiyati katta, qoʻllanish doirasi va imkoniyatlari juda keng boʻlib, u jahon tilshunosligi miqyosida doimo turli lingvistik yoʻnalishlarning tadqiqot obyekti boʻlib kelgan va shunday boʻlib qoladi.

Valentlik tahlil metodi ham, asosan, soʻz muammosi bilan shugʻullanadi, soʻzning nutq faoliyatidagi-nutq birligi sifatidagi semantik-sintaktik, funksional faolligini oʻrganadi, tekshiradi, uning ichki-mazmun jihati bilan bogʻliq imkoniyatlarini, xususiyatlarini ochib beradi. Aniqrogʻi, valentlik tahlil metodi orqali muayyan soʻzning oʻz maʼnosi asosida boshqa soʻzlar bilan sintaktik (semantik-sintaktik) munosabatga kirishuvi aniqlanadi, yaʼni, soʻzning turli maʼnoga ega qator soʻzlarni oʻziga birlashtirish xususiyatlari yoritiladi. Valentlik tahlil metodining obyektivligi, ilmiy-amaliy

¹ V. M. Solnsev. Oʻsha asar, 16-bet.

mohiyati, zarurligi soʻz bilan – soʻzning leksik – semantik kuchi, mavqei bilan belgilanadi. Demak, soʻzning «ruhi», «joni» boʻlgan semantikasi uning boshqa soʻzlar bilan birikishini taʼminlaydi, birikma, gap kabi nutq birliklari soʻzning fikr ifodalash jarayonida boshqa soʻzlar bilan birika olish semantik imkoniyatining, valentlik munosabatining natijasi sifatida yuzaga keladi.

Murakkab tushuncha ifodalovchi nutq birliklaridan tortib, fikr ifodalovchi nutq birliklarining hosil boʻlishi bevosita soʻz valentligi bilan bogʻliqdir.

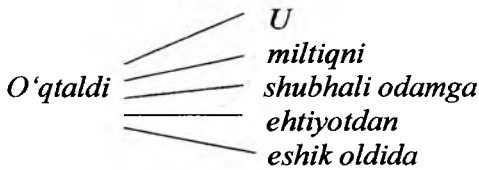
Valentlik tahlil metodi orqali soʻzlarning birikishi-soʻzlar orasidagi mantiqiy aloqa dastavval ularning semantik imkoniyatiga (substansial xususiyatiga) koʻra amalga oshishi, soʻzlarning semantik bogʻlanishi asosida esa ular sememalarining (semalarining) semantik munosabati mavjudligi aniqlanadi.

Valentlik tahlil metodi orqali soʻzlar orasidagi semantik munosabat bevosita sintaktik munosabatni yuzaga keltirishi, yaʼni, semantik sintagmalarni, sintaktik konstruksiyalarni (qurilmalarni) hosil qilishi maʼlum boʻladi.

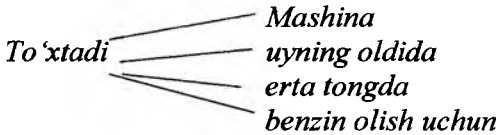
Ushbu metod orqali soʻzlar orasidagi sintaktik aloqa asosida soʻzning valentlik imkoni mavjudligi, sintaktik aloqa soʻzning valentlik qobiliyatiga egaligini, valentlik umumiy xususiyatining nutqda, soʻzlar orasidagi turlicha bogʻlanishlarda – xususiyliklarda namoyon boʻlishini koʻrsatadi.

Valentlik tahlil metodi orqali, masalan, soʻz semantik valentligining muayyan koʻrinishi boʻlgan feʼl (yoki ot, sifat va b.) valentliklarini, uning nutqda qaysi soʻzlar bilan birika olishini, sintaktik munosabatga kirishishini aniqlash mumkin.

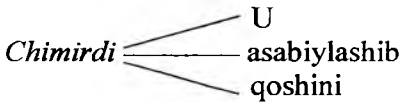
Feʼl valentligining oʻziga xosligi shundaki, u valentlik semantik imkoniyatiga koʻra gapning koʻrinishini (tuzilishini) belgilaydi, uning qanday soʻzlardan tarkib topishini maʼlum qiladi. Masalan, *oʻqtalmoq* feʼlining semantik imkoniyati – valentlik qobiliyati gapda quyidagi aktantlar (ishtirokchilar, qatnashuvchilar) orqali namoyon boʻladi. Qiyoslang: *Oʻqtaldi*: kim, nimani, kimga, nima sababdan, qayerda.

To'xtadi: nima, qayerda, qachon, nima sababdan.

Chimirdi: kim, nima sababdan, nimani .

Xullas, valentlik tahlil metodi nutq faoliyatini, uning muayyan lisoniy birliklardan, ularning o'zaro semantik-sintaktik munosabatga kirishuvidan tarkib topishini, nutqning hosil bo'lish mexanizmini differensial – semantik metod-komponent tahlil metodi bilan hamkorlikda yoritib berishiga ko'ra muhim ahamiyatga egadir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Valentlik tahlil metodi qanday metod?
2. So'z valentligi nima?
3. Fe'l valentligi nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Valentlik tahlil metodi – so'zning nutq faoliyatidagi semantik-sintaktik, funksional faolligini o'rganadi, uning ma'no jihati bilan bog'liq imkoniyatlarini yoritadi. Ushbu metod so'zning ma'nosi

asosida boshqa soʻzlar bilan semantik munosabatga kirishuvini, ularni oʻziga biriktirish xususiyatlarini tekshiradi.

2. Soʻz valentligi – soʻzning maʼno imkoniyati – maʼno talabi asosida boshqa – talab qilingan soʻzlar bilan birikishi.

3. Feʼl valentligi – feʼlning semantik imkoniyatiga koʻra gapning tuzilishini, uning qanday soʻzlardan tarkib topishini belgilaydi.

7. Eksperimental – fonetik tahlil metodi

Fonetik sistemaning eksperimental fonetika sohasi boʻlib, u nutq tovushlarini maxsus texnik vositalar, asboblardan yordamida oʻrganishi bilan muhimdir. Eksperimental fonetika nutq tovushlarini tadqiq qilishda eksperimental (yoki instrumental) fonetik metoddan foydalanadi. Eksperimental fonetik metod nutq tovushlarini, prosodemik hodisalarni (masalan, intonatsiya, pauza, ritm) oʻrganishda tovushlarni yozib oluvchi, ularni, mohiyatidan kelib chiqib, tahlil qiluvchi maxsus texnik vositalardan, asboblardan foydalanadi.

Ushbu metod tilning tovush sistemasini tekshirishda bir qator maxsus usullarni qoʻllaydi. Mazkur usullar nutq tovushlarini tadqiq qilish maqsadi va vazifasidan, qoʻllanadigan, foydalaniladigan tahlil vositalarining xarakteridan kelib chiqib, oʻz ichida bir nechta turlarga boʻlinadi.

Eksperimental – fonetik metod oʻz ichida somatik, pnevmatik va elektroakustik (yoki elektrografik) turlarga boʻlinadi.

1. Somatik usulning oʻziga xosligi shundaki, u gapirish (soʻzlash) fiziologik jarayonlarining somatik (jismoniy, tana bilan bogʻliq) ifodasini tekshirish orqali fonetik hodisalar haqida maʼlumot beradi, xulosa chiqardi. Bu jarayonda artikulyatsiya aʼzolarini suratga olish, nutq apparatining rentgen tasvirini tushirish, nutq faoliyati davomida nafas olish va chiqarish holatini oʻlchash kabi jarayonlar somatik usulning fonetik hodisalarni-nutq tovushlarini tekshirish yoʻllari (priyomlari) sifatida xizmat qiladi. Demak, somatik usul, umumiylik sifatida, qayd etilgan yoʻllar, xususiyliklar orqali ish olib boradi.

2. Pnevmatik usullar orqali esa nutq aʼzolarining talaffuz jarayonidagi harakati, havo oqimining ogʻiz, burun va boʻgʻiz boʻshligʻidagi harakati natijasida hosil boʻluvchi asosiy ovoz, tovush (ton) va shovqinlarning oʻzgarishi aniqlanadi.

3. Elektroakustik usullar esa nutqning tovush xususiyatlarini elektr tebranishiga oʻzgartirishga asoslanadi¹. Demak, elektroakustik usullar nutq faoliyatidagi, fikr almashish jarayonidagi tovushlarni, ularga xos turlicha xususiyatlarni (masalan, choʻziqlik, qisqalik, baland-pastlik, ohangdorlik, shovqin kabilarni) elektr tebranishlarga oʻzgartirib, oʻtkazib yoki elektr tebranishlari nuqtayi nazaridan, uning meʼyorlari asosida tahlil qiladi va mazkur yondashuvdan kelib chiqib, ular asosida nutq tovushlarini «baholaydi», tavsiflaydi. Shunga koʻra, ayni usul elektroakustik usul nomi bilan yuritiladi.

Xullas, eksperimental – fonetik yoki instrumental – fonetik metod nutq tovushlarining artikulyatsion va akustik jihatdan aniq, ishonchli va obyektiv taʼrifini, talqinini beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Eksperimental – fonetik tahlil metodi qanday metod?
2. Eksperimental – fonetik tahlil metodining qanday koʻrinishlari mavjud?
3. Somatik usul qanday usul?
4. Pnevmatik usul qanday usul?
5. Elektroakustik usul qanday usul?

Asosiy tushunchalar:

1. Eksperimental-fonetik tahlil metodi – nutq tovushlarini, prosodemik hodisalarni tadqiq qiladi, ularning artikulyatsion, akustik va boshqa jihatlarini, xususiyatlarini oʻrganishda maxsus texnik vositalardan foydalanadi.
2. Somatik usul – nutq (soʻzlash) jarayonida artikulyatsiya aʼzolarini oʻrganadi, ularning rentgen tasvirini tushiradi, nafas olish va chiqarish holatini oʻlchaydi.

¹ V.I. Koduxov.Oʻsha asar, 250-251-betlar.

3. Pnevmatik usul – nutq aʼzolarining talaffuz jarayonidagi faolligini, havo oqimining harakati natijasida hosil boʻluvchi ovoz, tovush va shovqinlarni, ularning oʻzgarishi kabilarni aniqlaydi.

4. Elektroakustik usul – nutq faoliyatidagi tovushlarni, ularning choʻziqlik, qisqalik, baland-pastlik, ohangdorlik kabi xususiyatlarini elektr tebranishlarga qiyoslab, ularga oʻtkazib, elektr tasviri sifatida oʻrganadi.

8. Avtomatik tahlil metodi

Avtomatik tahlil metodi davr talabi bilan yaratilgan zamonaviy tahlil metodlaridan biridir. Elektron - hisoblash mashinalarining (EHM), kompyuterlarning paydo boʻlishi tilshunoslik fanida ham ilmiy - tadqiqot ishlarining amaliyoti oldiga yangi vazifa va muammolarni qoʻydi. Tilshunoslikda bunday muammolar sifatida avtomatik tarjima, matnni elektron-hisoblash mashinalari yordamida tuzish, qisqartirish kabilarni koʻrsatish mumkin. Demak, fanning taraqqiyoti, texnikadagi yangiliklar, yangi texnik vositalarning- “kompyuter” paydo boʻlishi kabilar avtomatik tahlil metodining «tuzilishiga», shakllanishiga olib keldi, sabab boʻldi.

Avtomatik tahlil metodining oʻziga xosligi shundaki, u tilni – lisoniy birliklarni muayyan boʻlaklarga, formal qismlarga ajratadi. Ajratishdan hosil boʻlgan tilning ushbu qismlari, yaʼni, formal elementlari boshqa tilning shunday maʼnodagi boʻlaklariga-formal elementlariga muvofiq, mos keladi, ekvivalent boʻladi. Demak, tillararo muayyan lisoniy birliklarning (masalan, matnning, gaplarning, soʻz birikmalarining) - formal qismlarning mazmuniy – fikriy mosligi, mazmunan – fikran muvofiqligi asosida ushbu tillarning biridan ikkinchisiga – bir tildan boshqa tilga kompyuter yordamida tarjima qilish imkonini beradi¹. Boshqacha aytganda, bir tildagi – lisoniy birliklardagi mazmun boshqa bir tilga – shu til birliklari, vositalari orqali kompyuter yordamida tarjima qilinadi. Kompyuter orqali matnni bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilish uchun:

¹ Qar.: S. Usmonov . Oʻsha asar, 202-bet.

1. Maxsus tanlangan soʻzlar bilan birgalikda matnni mexanik (mexanistik) ravishda tarjima qilish imkoniyatini beradigan qoidalar sistemasini yaratish kerak.
2. Bu qoidalarni va soʻzlarni «mashina tilida» yozish, yaʼni, mazkur qoidalarni amalga oshiruvchi dastur (programma) tuzish kerak. Programma va lugʻat maxsus shartli belgilar bilan yoziladi va mashinaga kiritiladi, natijada mashina tarjimaga tayyor boʻladi¹.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Avtomatik tahlil metodi qanday metod?
2. Kompyuter yordamida qanday lingvistik masalalarni hal qilish mumkin?

Asosiy tushunchalar:

1. Avtomatik tahlil metodi – muayyan tildagi birliklarning (masalan, soʻz birikmasi, gap, matn kabilarning) boshqa bir tilning shunday birliklariga mazmuniy-fikriy mosligi, muvofiqligi asosida ushbu tillarning biridan ikkinchisiga (bir tildan boshqasiga) shu (ikkinchi) til birliklari orqali kompyuter yordamida tarjima qilish jarayonini oʻrganadi.
2. EHM – elektron hisoblash mashinasi.

Adabiyotlar:

- 1 О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
2. Б.И. Косовский . Общее языкознание. -Минск. 1969.
3. В.М.Солнцев. Язык как системно – структурное образование.- М.,1971.
4. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т., 1972.
5. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. - М., 1973.
6. В.И. Кодухов . Общее языкознание.- М., 1974.

¹С.Усмонов. Умумий тилшунослик, 203-бет.

7. Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. Словарь - справочник лингвистических терминов.- М., 1976.
8. А.Т. Хроленко. Общее языкознание.- М., 1981.
9. Н.А Баскаков, А.С Содиқов, А.А Абдуазизов. Умумий тилшунослик. -Т., 1979.
10. А. Шерматов, Б.Чориев . «Умумий тилшунослик» курсидан мустақил ишлар.- Т., 1989.
- 11 Основы лингвистических исследований (тексты лекций спецкурса).- Т. 2000.
12. Н.Не'matov. Ilmiy tadqiq metodikasi, metodologiyasi va metodlari. Buxoro, 2006.

XULOSA

Til tabiatan, mohiyatan o'ta murakkab, o'ziga xos ziddiyatlarga ega ijtimoiy hodisa sifatida jamiyatga fikrlarning mantiqiy aloqasini, moddiy namoyon bo'lishini ta'minlovchi qudratli qurol sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ayni vaqtda u, ushbu jarayonda, turli lisoniy oqimlar, yo'nalishlar tomonidan turli tekshirish metodlari, usullari orqali o'rganilib borilmoqda, tahlil qilinmoqda, uning o'ziga xosligi, ichki «sir-sinoati» - mohiyati ochib berilmoqda.

Tilni – uning hodisalarini, tilning mavjudligini, moddiyligini ta'minlovchi lisoniy birliklarni – eng “oddiy shakl” – fonema (tovush)dan tortib, eng murakkab – gap, matn kabilarning tabiatini yoritish, ularning har birining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, topish, mukammal bilish, shak-shubhasiz, muayyan metodlar, muayyan yondashuvlar asosida amalga oshadi. Shunday ekan, aytilganlardan tilni butun bir murakkab sistema sifatida o'rganish, ayni sistemaning strukturasi yoritish uchun qo'llaniladigan turli-tuman metodlarning bo'lishi tabiiy va zaruriydir. Ushbu fikrning o'ziyoq lisoniy tadqiqot metodlari muammosining mavjudligini, murakkab va dolzarb ekanini ko'rsatadi. Negaki, sistemalar sistemasi bo'lgan til haqida obyektiv, ilmiy-nazariy, falsafiy g'oyalar, umumlashmalar, mukammal ta'limotlar yaratish faqat muayyan tadqiqot metodlari orqali, ularni o'z o'rnida to'g'ri qo'llash va ulardan mohirona foydalanish orqali amalga oshadi. Negaki, tadqiqot metodlari fan uchun, ilmiylik uchun, fan taraqqiyoti uchun xizmat qiladi.

Demak, u yoki bu fanning mavjudligi, uning faol harakati, xulosalari faqat tadqiqot obyekti (manbai), tadqiqot maqsadi kabilar bilangina belgilanmaydi, balki uning tadqiqot metodlari bilan ham belgilanadi. Tadqiqot metodlarisiz birorta fan ham o'z maqsadiga (strategiyasiga), tadqiqot obyektining mohiyatini ochishga erisha olmaydi. Chunki u yoki bu fanning tabiat va jamiyat hodisalarini aniqlashi, ularga xos qonuniyatlarni topishi, ular haqida ilmiy-falsafiy g'oyalar chiqarishi, shak-shubhasiz, muayyan metodlar orqali amalga oshadi.

TO‘RTINCHI QISM

“UMUMIY TILSHUNOSLIK” FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. “Umumiy tilshunoslik” fani qanday fan?

- a) siyosiy fan;
- b) amaliy fan;
- v) falsafiy fan;
- g) ilmiy-nazariy, falsafiy fan;
- d) ijtimoiy fan.

2. “Umumiy tilshunoslik” fani qanday muammolarni o‘rganadi?

- a) tilshunoslik tarixini, tilshunoslikning nazariy masalalarini, tilshunoslik metodlarini;
- b) grammatik qonuniyatlarni;
- v) tillarni ilmiy o‘rganish metodlarini;
- g) so‘z yasalishini;
- d) sintagmatik munosabatlarni.

3. Jahon tilshunosligi tarixida qaysi maktablar tan olinadi?

- a) hind, yunon, xitoy, rum, arab maktablari;
- b) arab, Moskva, Toshkent maktablari;
- v) rum, xitoy, yapon maktablari;
- g) hind, Koreya, Yunon, nemis maktablari;
- d) yunon, fransuz, Amerika, Angliya maktablari.

4. Hind tilshunosligida til bilan shug‘ullanish qanday ahamiyatga ega bo‘lgan?

- a) nazariy ahamiyatga;
- b) amaliy ahamiyatga;
- v) siyosiy ahamiyatga;

- g) ilmiy ahamiyatga;
- d) metodik ahamiyatga.

5. Hind Vedalari nechta kitobdan iborat bo‘lgan?

- a) o‘n kitobdan;
- b) yigirma kitobdan;
- v) o‘ttiz kitobdan;
- g) besh kitobdan;
- d) to‘rt kitobdan.

6. Sanskrit qaysi til?

- a) qadimgi nemis adabiy tili;
- b) qadimgi hind adabiy tili;
- v) qadimgi irland adabiy tili;
- g) qadimgi ingliz adabiy tili;
- d) qadimgi rus adabiy tili.

7. Hind tilshunosligining mashhur namoyandasi kim?

- a) A.Vostokov;
- b) Alisher Navoiy;
- v) Panini;
- g) Zamahshariy;
- d) V. Vinogradov.

8. Hind tilshunosligida so‘zlar, asosan, nechta turkumga ajratilgan?

- a) besh turkumga;
- b) to‘rt turkumga;
- v) olti turkumga;
- g) ikki turkumga;
- d) sakkiz turkumga.

9. Hind tilshunosligida nechta kelishik qayd etilgan?

- a) yettita;
- b) o'n bitta;
- v) beshta;
- g) to'rtta;
- d) sakkizta.

10. Qadimgi hind tilshunosi Guru morfologiyani nechta bo'limdan iborat deb hisoblagan?

- a) besh bo'limdan;
- b) olti bo'limdan;
- v) yetti bo'limdan;
- g) uch bo'limdan;
- d) ikki bo'limdan.

11. Qadimgi hind tilshunosligida fe'lning qaysi mayllari ajratilgan?

- a) aniqlik, istak, buyruq va shart;
- b) istak, buyruq va shart;
- v) aniqlik, istak, buyruq;
- g) buyruq va shart;
- d) aniqlik.

12. Qadimgi hindlarda tilshunoslikning qaysi bo'limi nisbatan kam tadqiq qilingan?

- a) fonetika;
- b) morfologiya;
- v) leksikografiya;
- g) sintaksis
- d) fonologiya.

13. Yunon tilshunosligi taraqqiyotini nechta davrga bo'lish mumkin?

- a) uch davrga;
- b) ikki davrga;
- v) besh davrga;
- g) olti davrga;
- d) to'rt davrga.

14. Yunon olimlari tilni qaysi jihatiga ko'ra izohlaganlar?

- a) siyosiy jihatiga ko'ra;
- b) falsafiy jihatiga ko'ra;
- v) mantiqiy jihatiga ko'ra;
- g) ilmiy jihatiga ko'ra;
- d) nazariy jihatiga ko'ra.

15. Yunon faylasuflari tilda qanday munosabatni belgiladilar?

- a) so'z va jamiyat munosabatini;
- b) predmet va shakl munosabatini;
- v) so'z va predmet munosabatini;
- g) shakl va mazmun munosabatini;
- d) umumiylik va xususiylik munosabatini.

16. Analogiya nima?

- a) o'xshashlik;
- b) noo'xshashlik;
- v) farqlilik;
- g) umumiylik;
- d) yakkalik.

17. Anomaliya nima?

- a) umumiylik;
- b) o'xshashlik;

- v) farqlilik;
- g) noo'xshashlik;
- d) xususiylik.

18. Predmet va uning nomi orasidagi munosabat qaysi asarda bayon qilinadi?

- a) «Kratil»da;
- b) «Poetika»da;
- v) «Brut»da;
- g) «Ritorika»da;
- d) «Sintaksis haqida» asarida.

19. Yunon tilshunosligi falsafiy davrining asosiy vakillari kimlar?

- a) Yaski, Panini, Guru;
- b) Geraklit, Demokrit, Platon, Aristarx, Krates, Epikur va Prodik;
- v) Zenodot, Dionisiy, Apolloniy Diskol;
- g) Geraklit, Demokrit, Platon, Aristarx;
- d) Aristarx, Krates, Epikur va Prodik.

20. Apolloniy Diskol qaysi asarni yozgan?

- a) «Kratil»ni;
- b) «Poetika»ni;
- v) «Sintaksis haqida»ni;
- g) «Ritorika»ni;
- d) "Brut"ni

21. Aristarx nechta so'z turkumini ajratgan?

- a) beshta so'z turkumini;
- b) oltita so'z turkumini;
- v) yettita so'z turkumini;
- g) sakkizta so'z turkumini;
- d) o'nta so'z turkumini.

22. Dionisiy yozgan asar qaysi?

- a) «Grammatika san'ati»;
- b) «Poetika»;
- v) «Rus tili»;
- g) «Ritorika»;
- d) «Sintaksis haqida».

23. Yunon tilshunosligida qaysi bo'lim nisbatan kam tadqiq qilingan?

- a) fonetika;
- b) morfologiya;
- v) leksikografiya;
- g) sintaksis va fonetika;
- d) leksikologiya.

24. Qadimgi Rim tilshunosligining vakillari kimlar?

- a) Yaski, Panini, Guru;
- b) Geraklit, Demokrit, Platon, Aristotel, Aristarx, Krates, Epikur va Prodik;
- v) Zenodot, Dionisiy, Apolloniy Diskol;
- g) Yuliy Sezar, Mark Terensiy Varron, Eliya Donata, Verriy Flakk, Prissian
- d) Verriy Flakk, Prissian, Esxil.

25. Qadimgi Rim tilshunosligida nechta so'z turkumi ajratilgan?

- a) beshta so'z turkumi;
- b) oltita so'z turkumi;
- v) yettita so'z turkumi;
- g) sakkizta so'z turkumi;
- d) o'nta so'z turkumi.

26. Yuliy Sezarning grammatikaga oid asari qaysi?

- a) «Analogiya haqida»;
- b) «Poetika»;
- v) «Brut»;
- g) «Ritorika»;
- d) “Nemis tili”.

27. Rim grammatikasi qaysi tilshunoslik maktabining shahobchasi sifatida paydo bo‘lgan?

- a) hind tilshunosligining;
- b) xitoy tilshunosligining;
- v) grek tilshunosligining;
- g) rus tilshunosligining;
- d) arab tilshunosligining.

28. Xitoy tilshunosligiga tarixan katta hissa qo‘shgan olimlar kimlar?

- a) Yaski, Panini, Guru;
- b) Geraklit, Demokrit, Platon, Aristarx, Krates, Epikur va Prodik;
- v) Zenodot, Dionisiy, Apolloniy Diskol;
- g) Syuy Shen, Van Nyan – Sun, Van In-Chji.
- d) Aristarx, Krates, Epikur va Prodik.

29. Xitoy tilshunosligining asosiy sohasi qaysi?

- a) fonetika;
- b) morfologiya;
- v) leksikografiya;
- g) leksikologiya;
- d) sintaksis va fonetika.

30. Syuy Shen qanday asar yozgan?

- a) «Elementlar va murakkab belgilar haqida»;

- b) «Poetika»;
- v) «Brut»;
- g) «Ritorika»;
- d) “Sintaksis haqida”.

31. Arab tilshunosligi maktablari qaysilar?

- a) Kufa maktabi;
- b) Basra maktabi;
- v) Bag‘dod maktabi;
- g) Kufa va Basra maktabi;
- d) Madina maktabi.

32. Arab tilshunosligining mashhur namoyandasi kim?

- a) Abu Rayhon Beruniy;
- b) Abu Ali ibn Sino;
- v) Alisher Navoiy;
- g) Amir bin Usmon Sibavayxiy;
- d) Mahmud Koshg‘ariy.

33. Amir bin Usmon Sibavayhiy qanday asar yozgan?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Poetika»;
- v) «Kratil»;
- g) “Ritorika”;
- d) «Muhokamat ul-lug‘atayn»;

34. Amir bin Usmon Sibavayhiy tilshunoslikning qaysi bo‘limini ishlab chiqqan?

- a) fonetika;
- b) grammatika;
- v) leksikografiya;
- g) leksikologiya;
- d) sintaksis.

35. Arab tilshunosligida, ayniqsa, qaysi sohaga katta o‘rin ajratilgan?

- a) fonetikaga;
- b) morfologiyaga;
- v) leksikografiyaga;
- g) sintaksisga;
- d) leksikologiyaga.

36. Xalil al - Farohidiyning birinchi arab tili lug‘ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitobul avomil»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) «Kitobul ayn»;
- d) “Sintaksis haqida”.

37. Feruzobodiyning 60 tomlik lug‘ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitobul avomil»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) «Qomus».
- d) “Sangloh”.

38. Sag‘aniyning 20 tomlik lug‘ati qanday nomlanadi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Sangloh»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) “Ritorika”;
- d) «Arab tili»;

39. Arab leksikografiyasida lugʻatlar mazmunan nechta turga boʻlingan?

- a) besh turga;
- b) sakkiz turga;
- v) yetti turga;
- g) olti turga;
- d) uch turga.

40. Arab tilshunosligida soʻz oʻzagi, asosan, nechta undoshdan tashkil topadi?

- a) olti undoshdan;
- b) uch undoshdan;
- v) toʻrt undoshdan;
- g) ikki undoshdan;
- d) besh undoshdan;

41. Arab tilshunosligida soʻz turkumlari nechta?

- a) toʻrtta;
- b) uchta;
- v) beshta;
- g) ikkita;
- d) sakkizta.

42. Nahv termini arab tilshunosligining qaysi sohasini anglatadi?

- a) morfologiyani;
- b) sintaksisni;
- v) fonetikani;
- g) leksikologiyani;
- d) toponimikani.

43. “At-tuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” asari nechta bo‘limdan iborat?

- a) besh bo‘limdan;
- b) sakkiz bo‘limdan ;
- v) yetti bo‘limdan;
- g) uch bo‘limdan;
- d) to‘rt bo‘limdan.

44. Asiruddin Abu Hayyon al-Andalusiy turklar tili masalalariga bag‘ishlangan qanday asar yozgan ?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Kitob al idroki lisonul atrok»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) «Qomus».
- d) “Sintaksis haqida”.

45. O‘rta Osiyolik qaysi olim arab tilida dastlabki asar yaratgan?

- a) Abu Rayhon Beruniy;
- b) Abu Ali ibn Sino;
- v) Abu Nasr Forobiy;
- g) Alisher Navoiy;
- d) Mahmud Koshg‘ariy.

46. Abu Nasr Forobiyning tilshunoslikka bag‘ishlangan asari qaysi?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Diyvon ut-tamoyil»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) «Fanlar tasnifi haqida so‘z».
- d) “Kitobul ayn”.

47. «Kitob lisonul arab» asarini kim yozgan?

- a) Mahmud Koshg'ariy;
- b) Alisher Navoiy;
- v) Aburayxon Beruniy;
- g) Abu Ali ibn Sino;
- d) Bobur.

48. Abu Ali ibn Sinoning nutq tovushlariga oid asari qaysi?

- a) «Hamsa»;
- b) «Sangloh»;
- v) «Asbobi hudut al huruf»;
- g) «Al-kashshof»;
- d) «Sintaksis haqida».

49. Mahmud az Zamahshariy kim?

- a) arab tilshunosligi rivojiga ulkan hissa qo'shgan xorazmlik buyuk alloma.
- b) etnograf olim;
- v) mashhur yozuvchi;
- g) geograf olim;
- d) yirik lug'atshunos.

50. Mahmud az Zamahshariyning grammatikaga oid asari qaysi?

- a) «Asos ul - balog'a»;
- b) «Navobig' ul - kalim»;
- v) «Al – mufassal fi san'at il-i'rob»;
- g) «Devonu lug'otit turk »;
- d) «Muhokamat ul-lug'atayn»

51. Mahmud az Zamahshariyning qur'on tafsifiga bag'ishlagan asari qaysi?

- a) "Poetika";
- b) «Al - kashshof»;
- v) «Alfoiq fi g'arib il - hadis»;
- g) «Lisonut tayr»;
- d) "Muhokamat ul-lug'atayn"

52. «Devonu lug'otit turk» asarini kim yozgan?

- a) Abu Ali ibn Sino;
- b) Alisher Navoiy;
- v) Mahmud Koshg'ariy;
- g) Mahmud az Zamahshariy;
- d) Bobur.

53. «Devonu lug'otit turk asari» necha qismdan iborat?

- a) uch qismdan;
- b) besh qismdan;
- v) ikki qismdan;
- g) olti qismdan;
- d) o'n qismdan.

54. Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari qaysi asarda aks etgan?

- a) «Al - kitob»;
- b) «Sangloh»;
- v) «To'lqinlar toshqini»;
- g) «Saydana»;
- d) "Muhokamat ul-lug'atayn".

55. «Saydana» asari nechta bob va maqoladan iborat?

- a) besh bob va 2000 maqoladan;

- b) sakkiz bob va 2500 maqoladan;
- v) yetti bob va 1000 maqoladan;
- g) yigirma to‘qqiz bob va 1116 maqoladan;
- d) o‘n bob va 100 maqoladan.

56. Mirzo Mehdixonning tilga oid asari qaysi?

- a) «Al-Mufasssal»;
- b) «Kitob lison-ul arab»;
- v) «Kitob ul ayn»;
- g) «Sangloh»;
- d) “Muhokamat ul-lug‘atayn”.

57. Alisher Navoiyning tilshunoslikka oid asari qaysi?

- a) «Hamsa»;
- b) «Mahbub ul qulub»;
- v) «Muhokamat ul - lug‘atayn»;
- g) «Xazoyinul maoniy»;
- d) “Nasoyim ul-muhabbat”.

58. Alisher Navoiy tilshunoslikka oid asarida qaysi tilni ulug‘laydi?

- a) arab tilini;
- b) turkiy tilni;
- v) tojik tilini;
- g) fors tilini;
- d) yunon tilini.

59. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul - lug‘atayn» asarida nechta fe‘l izohlangan?

- a) beshta;
- b) sakkizta;
- v) yetmishta;
- g) yuzta;

d) saksonta.

60. Alisher Navoiy qaysi tadqiqot metodining asoschisi hisoblanadi?

- a) qiyosiy – tarixiy metodning;
- b) komponent tahlil metodining;
- v) distributiv tahlil metodining;
- g) statistik tahlil metodining;
- d) tasviriy metodning.

61. Yevropada uygʻonish davri tilshunosligi qaysi asrlarni oʻz ichiga oladi?

- a) XII – XIV;
- b) XII – XV;
- v) X – XII;
- g) XV – XVIII;
- d) XI – XII.

62. Yevropa tilshunosligida, asosan, qaysi sohalar boʻyicha asarlar yaratilgan?

- a) fonetika;
- b) fonetika va grammatika;
- v) leksika va grammatika;
- g) leksikografiya;
- d) sintaksis.

63. J.Skaliger tilga oid qanday asar yaratgan?

- a) “Ritorika”;
- b) “Lotin tili asoslari”;
- v) “Sintaksis asoslari”;
- g) “Rus grammatikasi”;
- d) “Rus tili”.

64. Yevropa tilshunosligida grammatik hodisalar qaysi fan nuqtayi nazaridan baholangan?

- a) falsafa;
- b) adabiyot;
- v) mantiq;
- g) psixologiya;
- d) tarix.

65. “Por-Royal grammatikasi”da ilk bor qaysi fanlarning aloqasi haqida fikr yuritiladi?

- a) grammatika bilan adabiyot ;
- b) grammatika bilan falsafa ;
- v) grammatika bilan mantiq ;
- g) grammatika bilan notiqlik ;
- d) grammatika bilan etimologiya.

66. “Por-Royal grammatikasi” nechta qismdan iborat?

- a) ikki qismdan;
- b) uch qismdan;
- v) to‘rt qismdan;
- g) besh qismdan;
- d) olti qismdan.

67. Falsafiy grammatika tilga qanday hodisa sifatida qaraydi?

- a) o‘zgaradigan;
- b) o‘zgarmaydigan;
- v) irsiy;
- g) ruhiy;
- d) rivojlanuvchi.

68. Qaysi til komparativistika vakillarining fikricha bobotil hisoblanadi?

- a) rus tili;
- b) qadimgi slavyan tili;
- v) sanskrit tili;
- g) qadimgi yaxudiy tili;
- d) oltoy tili.

69. Qiyosiy – tarixiy tilshunoslik fanining “tug‘ilgan” yili qaysi yil ?

- a) 1880;
- b) 1799;
- v) 1816;
- g) 1890;
- d) 1888.

70.V.Gumboldtning «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli asari qachon nashr qilingan?

- a) 1836-1840;
- b) 1890;
- v) 1766;
- g) 1888;
- d) 1913.

71. F. de Sossyurning mashhur asari qanday nomlanadi?

- a) «Kratil»;
- b) «Ritorika»;
- v) «To‘lqinlar toshqini»;
- g) «Umumiy tilshunoslik kursi»;
- d) “Rus grammatikasi”.

72. F. de Sossyur tilda nechta aspektni farqlaydi?

- a) besh aspektni;
- b) sakkiz aspektni;
- v) yetmish aspektni;
- g) ikki aspektni;
- d) to'rt aspektni.

73. F. de Sossyurning fikricha, til nutqdan nechta belgisiga ko'ra farqlanadi?

- a) besh belgisiga;
- b) sakkiz belgisiga;
- v) yetti belgisiga;
- g) uch belgisiga;
- d) ikki belgisiga.

74. Til va nutq muammosi haqida qaysi olim mukammal fikr yuritgan?

- a) M. V. Lomonosov;
- b) Aristotel;
- v) A. A. Potebnya;
- g) F. de Sossyur;
- d) A. Shleyxer.

75. Praga lingvistik maktabining vakillari kimlar?

- a) F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm, A.X. Vostokov, V.Gumboldt;
- b) L.Uelmslev, V.Bryondal, X.Ulda;
- v) V.Matezius, M.Vaxek, B.Gavranek, N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson, S.I.Karsevskiy ;
- g) A.Shleyxer, G.Shteyntal, A.A. Potebnya;
- d) F. Boas, E. Sepir, L. Blumfild, Ch. Friz.

76. Amerika strukturalizmining vakillari kimlar?

- a) F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm;
- b) L.Uelmslev, V.Bryondal, X.Ulda;
- v) V.Matezius, M.Vaxek, B.Gavranek;
- g) F.Boas, E.Sepir, L.Blumfeld, Ch.Friz;
- d) A. Shleyxer, G. Shteyntal, A. A. Potebnya.

77. Kopengagen strukturalizmining vakillari kimlar?

- a) R. Rask, Ya. Grimm, V.Gumboldt;
- b) L.Uelmslev, V.Bryondal, X.Ulda;
- v) V.Matezius, M.Vaxek, B.Gavranek, N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson ;
- g) A. G.Shteyntal, A.A. Potebnya;
- d) A. Shleyxer, F. De Sossyur, V. Gumboldt.

78. Rus tilshunosligida qaysi asrdan boshlab, rus milliy adabiy tili me'yorlarini yaratishga kirishildi?

- a) XVIII asrning 30-yillaridan;
- b) XVI asrning 20-yillaridan;
- v) XIX asrning 30-yillaridan;
- g) XX asrdan;
- d) XX asrning 50-yillaridan.

79.Rus tilshunoslaridan kimlar 7 tomli to'liq sanskrit lug'atini yaratdi?

- a) V.R.Rozen
- b) I. Reyxman;
- v) S. Pallas;
- g) Otto Betling va Rudolf Rot;
- d) V. Vinogradov.

80. Kim birinchi bo'lib rus tili grammatikasini yaratdi?

- a) V.Vinogradov;
- b) A.A.Potebnya;
- v) Boduen de Kurtene;
- g) M.V.Lomonosov;
- d) A. Shaxmatov.

81. «Rossiya grammatikasi» asari nechta qismdan iborat?

- a) olti qismdan;
- b) sakkiz qismdan;
- v) to'rt qismdan;
- g) besh qismdan;
- d) uch qismdan.

82. M. V. Lomonosov tilni qanday vosita deb tushundi?

- a) aloqa vositasi;
- b) belgilar vositasi;
- v) moddiy vosita;
- g) semiotik vosita;
- d) ijtimoiy vosita.

83. M.V. Lomonosov rus adabiy tilida nechta uslubni (stilni) ajratdi?

- a) to'rt uslubni;
- b) besh uslubni;
- v) uch uslubni
- g) olti uslubni;
- d) ikki uslubni.

84. Komparativistika nima?

- a) amaliy tilshunoslik;
- b) qiyosiy tilshunoslik;

- v) qiyosiy – tarixiy tilshunoslik;
- g) nazariy tilshunoslik;
- d) etimologik tilshunoslik.

85. Tilshunoslik alohida fan sifatida qaysi asrda shakllandi?

- a) XX asr oxirida;
- b) XVIII asr oxirida;
- v) XVII asr oxirida;
- g) XIX asrning birinchi yarmida ;
- d) XII asr boshida.

86. V.Vinogradovning eng buyuk asari qaysi?

- a) «Rossiya grammatikasi»;
- b) «Umumiy tilshunoslik»;
- v) «Tilshunoslikka kirish»;
- g) «Rus tili»;
- d) «Rus tilining etimologik lug'ati».

87. Umumiy nazariy tilshunoslik asoslari kim tomonidan yaratildi?

- a) A.A.Potebnya;
- b) V.F. Gumboldt;
- v) Ya.Grimm;
- g) M.Myuller;
- d) V. Vinogradov.

88. V.F.Gumboldt tilning qaysi jihati haqida ta'limot yaratdi?

- a) tilning «tashqi formasi» haqida;
- b) tilning «formasi» haqida;
- v) tilning «ichki formasi» haqida;
- g) tilning tovushi haqida;
- d) tilning birliklari haqida.

89. Tilning sistem xarakterga ega ekanligiga dastavval kim e'tibor berdi?

- a) A. Shleyxer;
- b) G. Kursius;
- v) A. Pott;
- g) V. F. Gumboldt;
- d) F. de Sossyur.

90. Naturalizm tilga qanday hodisa sifatida qaradi?

- a) ijtimoiy hodisa;
- b) ruhiy hodisa;
- v) biologik hodisa;
- g) moddiy hodisa;
- d) amaliy hodisa

91. Naturalizm oqimining mashhur vakili kim?

- a) A. Pott;
- b) A. A. Potebnya;
- v) Korsh;
- g) A. Shleyxer;
- d) F. de. Sossyur.

92. Psixologizm tilga qanday hodisa sifatida qaradi?

- a) biologik hodisa;
- b) moddiy hodisa;
- v) ijtimoiy hodisa;
- g) ruhiy hodisa;
- d) amaliy hodisa.

93. Psixologizm oqimining mashhur namoyandasi kim?

- a) V. M. Lomonosov;
- b) V. V. Radlov;

- v) A.Shleyxer;
- g) G.Shteyntal;
- d) V. Vinogradov.

94. Psixologizm oqimi vakillaridan kim tilni tafakkurdan ajratmadi?

- a) A.A.Potebnya;
- b) G.Shteyntal;
- v) A.Shleyxer;
- g) Korsh;
- d) F. de Sossyur.

95. Sho‘ro davri tilshunosligi tilni materialiga ko‘ra qanday hodisa deb tushuntiradi?

- a) ruhiy hodisa;
- b) ijtimoiy hodisa;
- v) moddiy hodisa;
- g) tarixiy hodisa;
- d) amaliy hodisa.

96. Sho‘ro davri tilshunosligida til paydo bo‘lishiga ko‘ra qanday hodisa deb tushunildi?

- a) biologik hodisa;
- b) moddiy hodisa;
- v) ruhiy hodisa;
- g) ijtimoiy hodisa;
- d) sun‘iy hodisa.

97. Til, asosan, qanday vazifani bajaradi?

- a) emotiv vazifani;
- b) kommunikativ vazifani;
- v) informativ vazifani;
- g) nominativ vazifani;

d) fakultativ vazifani.

98. Fonema nazariyasi kim tomonidan yaratilgan?

- a) N.Ya.Marr tomonidan;
- b) I.I Meshaninov tomonidan;
- v) L.V.Sherba tomonidan;
- g) V.V.Vinogradov tomonidan;
- d) A. A. Shaxmatov tomonidan.

99. Lingvistikaning qanday turlari mavjud?

- a) ichki, tashqi, dinamik, statik, sinxron, diaxron, matematik lingvistika va boshqalar;
- b) etimologik lingvistika;
- v) etnografik lingvistika;
- g) toponimik lingvistika;
- d) tarixiy lingvistika.

100. Til birligining ikki jihati nimadan iborat?

- a) substansiya va shakldan;
- b) umumiy va xususiylikdan;
- v) shakl va mazmundan;
- g) ichki va tashqidan;
- d) moddiy va nomoddiydan.

101. Nutq nima?

- a) tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish jarayoni;
- b) tildagi xotira;
- v) sintaktik ifoda turi;
- g) lingvistikaning bir bo'limi;
- d) ijtimoiy-tarixiy kategoriya.

102. Sistema nima?

- a) qismlardan iborat butunlik;
- b) ma'no;
- v) tuzilish;
- g) tilning rivojlanish qonuni;
- d) barqaror butunlik.

103. Struktura nima?

- a) mohiyat;
- b) ma'no;
- v) tuzilish, qurilish;
- g) tilning rivojlanish qonuni;
- d) barqaror butunlik.

104. Strukturalizm ta'limoti til nazariyasining asosi deganda nimani tushunadi?

- a) naturalizmni;
- b) analogiyani;
- v) til strukturasi;
- g) sotsiologiyani;
- d) psixologizmni.

105. Semiotika nima?

- a) turli-tuman belgilar sistemasining umumiy xususiyatlarini o'rganuvchi fan;
- b) tilshunoslikning so'z va morfemalarning kelib chiqishi hamda tarixini o'rganuvchi bo'limi;
- v) omonimlarning tilda paydo bo'lishini, kelib chiqishi va tarqalishini o'rganuvchi soha;
- g) leksikologiyaning joy nomlarini o'rganuvchi bo'limi;
- d) tabiiy tillarning matematik modelini o'rganuvchi fan.

106. Tilning semiotika faniga qanday aloqasi bor?

- a) majburiy;
- b) tasodifiy;
- v) bevosita;
- g) moddiy;
- d) shakliy.

107. Tilning ichki jihatiga nima kiradi?

- a) shakl;
- b) hodisa;
- v) ma'no, mazmun;
- g) umumiylik;
- d) sabab.

108. Til birliklari qaysilar?

- a) soʻz, soʻz birikmasi, gap;
- b) fonema, morfema, leksema, model;
- v) jumla, mikromatn, makromatn;
- g) fonema, morfema, leksema, soʻz birikmasi;
- d) fonetik birlik, sintaktik birlik.

109. Nutq birliklari qaysilar?

- a) fonema, soʻz, leksema, qolip ;
- b) jumla, mikro va makro matn;
- v) tovush, soʻz, soʻz birikmasi, gap, matn;
- g) soʻz, soʻz birikmalari;
- d) leksema, sintaktik qoliplar.

110. Ifodalovchi nima?

- a) gʻoya;
- b) toponimika;
- v) lisoniy birliklarning tashqi - tovush tomoni;

- g) til (nutq) birligining ichki tomoni;
- d) tushuncha.

111. Ifodalanuvchi nima?

- a) hukm;
- b) model;
- v) til (nutq) birliklarining ichki - ma'no tomoni;
- g) konnotatsiya;
- d) so'z birikmasi.

112. Tillarni turiga ko'ra tasnif qilish qanday ataladi?

- a) geneologik tasnif;
- b) tipologik tasnif;
- v) semantik tasnif;
- g) sintaktik tasnif;
- d) etimologik tasnif.

113. Tillarni kelib chiqishiga ko'ra tasnif qilish qanday ataladi?

- a) geneologik tasnif;
- b) tipologik tasnif;
- v) semantik tasnif;
- g) sintaktik tasnif;
- d) etimologik tasnif.

114. N.Ya. Marr faoliyatining ikki qirrasini ko'rsating.

- a) mashhur arxeolog va filolog;
- b) siyosatshunos va filolog;
- v) etnograf va filolog;
- g) vrach va filolog;
- d) tarixchi va filolog.

115. Paralingvistika nimani o‘rganadi?

- a) tillarning kelib chiqish tarixini;
- b) til birliklarining mazmun jihatini;
- v) emotsiyalarning tilda ifodalanishini;
- g) til va nutq birliklarining shakliy tomonini;
- d) tilshunoslikning aloqa – aralashuv jarayonidan imo – ishora, mimika, nutq vaziyati kabi omillarni.

116. Iyerarxik munosabat nima?

- a) til birliklarining o‘xshashlik munosabati;
- b) til birliklarining murakkablashish (pog‘onaviy) munosabati;
- v) bir paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o‘zaro munosabati;
- g) til birliklarining yonma – yon joylashish (qo‘shnichilik) munosabati;
- d) nutq birliklarining o‘zaro tobelik munosabati.

117. Paradigmatik munosabat qanday munosabat?

- a) bir paradigmaga birlashuvchi til birliklarining o‘zaro munosabati;
- b) til birliklarining pog‘onaviy (iyerarxik) munosabati;
- v) til birliklarining muayyan izchillikda kelishi;
- g) so‘z tarkibiy qismlarining o‘zaro aloqasi;
- d) nutq birliklarining o‘zaro tobelik munosabati.

118. Sintagmatik munosabat qanday munosabat?

- a) so‘z birikmasi hamda gap qismlarining o‘zaro bog‘lanishi;
- b) otlarning turlanishi;
- v) til birliklarining ketma-ket (yonma – yon) joylashishi ;
- g) fe’llarning tuslanishi;
- d) til birliklarining vertikal joylashishi.

119. Kompyuter lingvistikasi nimani o‘rganadi?

- a) lisoniy birliklarning kelib chiqishini ;
- b) matnga kompyuter yordamida ishlov berish bilan bog‘liq vazifalarni ;
- v) leksikologiyaning joy nomlarini ;
- g) imo – ishora, mimika, nutq vaziyati kabilarni ;
- d) tilning ijtimoiy taraqqiyotini .

120. Tipologiya nimani o‘rganadi?

- a) nutqni;
- b) tillarni tipologik tasnif qilish prinsipi va usullarini ;
- v) geografik nomlarni;
- g) imo-ishoralarni;
- d) lug‘at tarkibini.

121. Fonema nima?

- a) ma’no ;
- b) tilning eng kichik moddiy birligi - tovush;
- v) fikr ifodalovchi birlik;
- g) omonim ;
- d) tushuncha.

122. So‘z shakllari deganda, qanday shakllar tushuniladi?

- a) sintetik shakl;
- b) analitik shakl;
- v) sintetik, analitik, sintetik – analitik shakl;
- g) morfologik – grammatik shakl;
- d) sintetik – analitik shakl.

123. Morfema nima?

- a) til birligi, tilning ma’noli, boshqa ma’noli qismlarga bo‘linmaydigan eng kichik qismi.

- b) soʻz maʼnosi;
- v) tilning lugʻat tarkibiga xos birlik;
- g) tilning moddiy tomoni;
- d) tushuncha.

124. Lisoniy birliklarining shakli va mazmuni oʻrtasidagi bogʻlanish qanday bogʻlanish?

- a) siyosiy bogʻlanish;
- b) amaliy bogʻlanish;
- v) ijtimoiy bogʻlanish;
- g) shartli- ijtimoiy bogʻlanish;
- d) falsafiy bogʻlanish.

125. Sistem tilshunoslikda leksemaning shakl tomoni qanday nomlanadi?

- a) morfema;
- b) semema;
- v) leksema;
- g) nomema;
- d) sintagmema.

126. Sistem tilshunoslikda leksemaning maʼno tomoni qanday nomlanadi?

- a) morfema;
- b) semema;
- v) leksema;
- g) nomema;
- d) sintagmema.

127. Sistema va struktura qanday kategoriya?

- a) siyosiy kategoriya;
- b) amaliy kategoriya;
- v) ijtimoiy kategoriya;

- g) falsafiy kategoriya;
- d) mantiqiy kategoriya.

128. Taniqli o‘zbek tilshunoslari kimlar?

- a) Zamaxshariy, Mehdixon;
- b) A.G‘ulomov, G‘.Abdurahmonov, Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, H.Ne‘matov.
- v) Korsh, A.A.Potebnya
- g) A.Shleyxer, A.K.,Borovkov, G‘ozi Olim Yunusov;
- d) F. de. Sossyur.

129. Metod nima?

- a) fikrlashni o‘rganish usuli;
- b) predmetni o‘rganish usuli;
- v) hodisani o‘rganish usuli;
- g) predmet-hodisalarni ilmiy tahlil qilish, ularning mohiyatini, tabiatini, tarkibi kabilarni aniqlash, ulardan ilmiy xulosalar chiqarish usuli;
- d) tovushni o‘rganish usuli.

130. Metodika nima?

- a) faktlarni yig‘ish usuli;
- b) faktlarni tahlil qilish usuli;
- v) olimning tadqiq manbaini mukammal tekshirishi, individual ish olib borish usuli;
- g) umumlashtirish usuli;
- d) axborot berish usuli.

131. Metodologiya nima?

- a) dunyoqarash;
- b) tadqiqotchining ilmiy dunyoqarashi, uning tadqiq manbaini qanday tushunishi, unga qaysi metod bilan yondashishi, u haqda nazariy yoki amaliy, tavsifiy bilimlarni hosil qilishi;

- v) amaliyot;
- g) nazariya;
- d) g'oya.

132. Metodning qanday ko'rinishlari mavjud?

- a) ilmiy;
- b) falsafiy;
- v) nazariy;
- g) formal;
- d) falsafiy (dialektik, umumiy) va fanga oid (xususiy).

133. Tilshunoslikning tadqiqot metodlari nechta?

- a) ikkita;
- b) beshta;
- v) yettita;
- g) to'qqizta;
- d) o'nta.

134. Diaxron tadqiqot metodi qanday metod?

- a) tarixiy metod;
- b) sinxron metod;
- v) yangi metod;
- g) amaliy metod;
- d) nazariy metod.

135. Diaxron tadqiqot metodiga qaysi metodlar kiradi?

- a) struktural metod;
- b) avtomatik tahlil qilish metodi;
- v) tipologik metod;
- g) eksperimental metod;
- d) tasviriy, qiyosiy-tarixiy, chog'ishtirish, tarixiy-qiyosiy, tipologik metod.

136. Tasviriy metodning maqsadi nimadan iborat?

- a) lisoniy birliklarni tasvirlash, tavsiflash;
- b) lisoniy birliklarni shaklan guruhlash;
- v) lisoniy birliklarni mazmunan guruhlash;
- g) lisoniy birliklarga falsafiy yondashish;
- d) lisoniy birliklarga formal-semantik yondashish.

137. Qiyosiy-tarixiy metodning maqsadi nimadan iborat?

- a) tillarni sharhlash;
- b) qarindosh tillarni qiyoslab, ular o'rtasidagi o'xshashlik-umumiylikni aniqlash;
- v) tillarga tarixiy yondashish;
- g) tillarni chog'ishtirish;
- d) tillarni umumlashtirish.

138. Qiyosiy-tarixiy metod qaysi tilshunoslikning yaratilishiga xizmat qildi?

- a) struktural tilshunoslikning;
- b) sistem tilshunoslikning;
- v) qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning;
- g) nazariy tilshunoslikning;
- d) sinxron tilshunoslikning.

139. Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari kimlar?

- a) V. Gumboldt, A. A. Potebnya;
- b) F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm, A. Vostokov.
- v) A. Shleyxer, A. Marr, F. Fortunatov;
- g) Navoiy, Kursius, M. Zamaxshariy;
- d) M. Mehdixon, V. Vinogradov.

140. Chog'ishtirish metodining maqsadi nimadan iborat?

- a) tillarni statistik tekshirish;

- b) tillarni tarixiy o'rganish;
- v) tillarni eksperiment qilish;
- g) qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarni qiyoslash;
- d) qarindosh tillarni taqqoslash.

141. Tarixiy-qiyosiy metodning maqsadi nimadan iborat?

- a) tillarni komponent tahlil qilish;
- b) tillarni tasnif qilish;
- v) tillarni sinxron o'rganish;
- g) tillarni tipologik o'rganish;
- d) bir tilni yoki qarindosh tillarni tarixiy jihatdan qiyoslab, ulardagi umumiylikni va farqlarni aniqlash.

142. Tipologik metodning maqsadi nimadan iborat?

- a) tillarni avtomatik tahlil qilish;
- b) qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarni qiyosiy o'rganib, ular tuzilishiga xos umumiy va farqli jihatlarni aniqlash;
- v) tillarni morfologik tasnif qilish;
- g) tillarni geneologik tasnif qilish;
- d) tillarni tuzilishiga ko'ra o'rganish.

143. Sinxron tadqiqot metodi qanday metod?

- a) hozirgi - vaqt jihatidan yuzaga kelishiga, qo'llanishiga ko'ra yangi, zamonaviy metod;
- b) tarixiy metod;
- v) qiyosiy-tarixiy metod;
- g) statistik tahlil metodi;
- d) tavsifiy metod.

144. Distributiv tahlil metodining maqsadi nimadan iborat?

- a) lisoniy birliklarning nutqda joylashgan o'rmini, muayyan tartibda kelishini, o'zaro bog'lanishini o'rganish;
- b) lisoniy birliklarni fonetik tahlil qilish;

- v) lisoniy birliklarni tarjima qilish;
- g) lisoniy birliklarni etimologik tahlil qilish;
- d) lisoniy birliklarni sintaktik tahlil qilish.

145. Distributsiya nima?

- a) lisoniy birliklarni aniqlash;
- b) lisoniy birliklarni qiyoslash;
- v) lisoniy birliklarning uchrashi, qo'llanishi mumkin bo'lgan jamiki qurshov;
- g) lisoniy birliklarni o'zaro bog'lash;
- d) lisoniy birliklarni fonetik tahlil qilish.

146. Statistik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) lisoniy birliklarni komponent tahlil qilish;
- b) lisoniy birliklarning nutqda ishlatilish miqdorini aniqlash;
- v) lisoniy birliklarni ma'no jihatdan tahlil qilish;
- g) lisoniy birliklarni avtomatik tahlil qilish;
- d) lisoniy birliklarni so'z turkimlariga ajratish.

147. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) so'z birikmasi va gapning tuzilishini aniqlash;
- b) so'z birikmasi va gapni valentlik tahlil qilish;
- v) so'z birikmasi va gapni tarjima qilish;
- g) so'z birikmasi va gapni leksik tahlil qilish;
- d) so'z birikmasi va gapni tarixan o'rganish.

148. Transformatsion tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) sintaktik birlikni (gapni) qismlarga ajratish;
- b) sintaktik birlikni (gapni) mazmuniga ko'ra tahlil qilish;
- v) sintaktik birlikni (gapni) tuzilishiga ko'ra tahlil qilish;

- g) sintaktik birlik (gap) asosida hosil qilingan boshqa gaplarni aniqlash va ularni yadro gap bilan qiyoslash;
- d) sintaktik birlikni (gapni) chet tiliga tarjima qilish.

149. Komponent tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) soʻz maʼnosini etimologik oʻrganish;
- b) soʻz maʼnosini izohlash;
- v) soʻz maʼnosini tarkibiy qismlarga – komponentlarga ajratish va ularni har tomonlama oʻrganish;
- g) soʻz maʼnosini sinxron oʻrganish;
- d) soʻz maʼnosini diaxron oʻrganish.

150. Semema nima?

- a) maʼno;
- b) tovush;
- v) shakl;
- g) ohang;
- d) gap.

151. Sema nima?

- a) semema;
- b) mazmun;
- v) maʼnoning tarkibiy qismi, maʼnoviy boʻlak;
- g) signifikat;
- d) denotat.

152. Valentlik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) soʻzni formal tahlil qilish;
- b) soʻz maʼnosini aniqlash;
- v) soʻzni tarixan oʻrganish;
- g) soʻzni tarjima qilish;
- d) soʻzning maʼnosi asosida boshqa soʻzlar bilan birikishini aniqlash.

153. Eksperimental-fonetik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) fonetik birliklarning (masalan, tovushlarning) artikulyatsion, akustik xususiyatlarini texnik vositalar yordamida o'rganish;
- b) fonetik birliklarning talaffuz qilinish xususiyatlarini o'rganish;
- v) fonetik birliklarning nutqda qo'llanish xususiyatlarini o'rganish;
- g) fonetik birliklarning nutqda o'zgarish xususiyatlarini o'rganish;
- d) fonetik birliklarning eshinish xususiyatlarini o'rganish.

154. Eksperimental - fonetik metod qanday usullar bilan ish olib boradi?

- a) somatik usul bilan;
- b) somatik, pnevmatik va elektroakustik usullar bilan;
- v) elektroakustik usul bilan;
- g) pnevmatik usul bilan;
- d) qiyoslash usuli bilan.

155. Avtomatik tahlil metodining vazifasi nimadan iborat?

- a) bir tildagi lisoniy birliklarni mazmun mezoni asosida boshqa bir tildagi muqobiliga kompyuter orqali tarjima qilish;
- b) bir tildagi lisoniy birliklarni boshqa bir tildagi muqobili bilan qiyoslash;
- v) bir tildagi lisoniy birliklarni komponent tahlil qilish;
- g) bir tildagi lisoniy birliklarni distributiv tahlil qilish;
- d) bir tildagi lisoniy birliklarning nutqdagi pozitsion imkoniyatlarini o'rganish.

KALIT

1-G	45-V	88-V	131-B
2-A	46-G	89-G	132-D
3-A	47-G	90-V	133-A
4-B	48-V	91-G	134-A
5-A	49-A	92-G	135-D
6-B	50-V	93-G	136-A
7-V	51-B	94-A	137-B
8-B	52-V	95-V	138-V
9-A	53-V	96-G	139-B
10-G	54-G	97-B	140-G
11-A	55-G	98-V	141-D
12-G	56-G	99-A	142-B
13-B	57-V	100-V	143-A
14-B	58-B	101-A	144-A
15-V	59-G	102-A	145-V
16-A	60-A	103-V	146-B
17-G	61-G	104-V	147-A
18-A	62-V	105-A	148-G
19-B	63-B	106-V	149-V
20-V	64-V	107-V	150-A
21-G	65-V	108-B	151-V
22-A	66-A	109-V	152-D
23-G	67-D	110-V	153-A

24-G	68-V	111-V	154-B
25-G	69-V	112-B	155-A
26-A	70-A	113-A	
27-V	71-G	114-A	
28-G	72-G	115-D	
29-A	73-A	116-B	
30-A	74-G	117-A	
31-G	75-V	118-V	
32-G	76-G	119-B	
33-A	77-B	120-B	
34-B	78-A	121-B	
35-V	79-G	122-V	
36-G	80-G	123-A	
37-G	81-A	124-G	
38-V	82-A	125-G	
39-G	83-V	126-B	
40-B	84-V	127-G	
41-B	85-G	128-B	
42-B	86-G	129-G	
43-G	87-B	130-V	
44-B			

MUNDARIJA

Muharrirdan	3
So‘zboshi	7
Birinchi qism	9
Tilshunoslik tarixi	9
I. Qadimgi asrlar tilshunosligi	9
Qadimgi Hind tilshunosligi	9
Qadimgi Yunon tilshunosligi	15
1. Tilshunoslikning falsafiy davri	15
2. Tilshunoslikning grammatik davri	20
Qadimgi Rim tilshunosligi	24
Qadimgi Xitoy tilshunosligi	27
II. O‘rta asrlar tilshunosligi	30
Arab tilshunosligi	32
O‘rta Osiyoda tilshunoslik	40
Abu Nasr Forobiy	40
Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al – Beruniy	42
Abu Ali ibn Sino	43
Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg‘ariy	44
Abul Qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy	47
Alisher Navoiy	51
Mirzo Mehdixon	55
III. Yevropada uyg‘onish davridagi tilshunoslik	59
Por – Royal grammatikasi	61
Rus tilshunosligi	65
Mixail Vasilyevich Lomonosov	66

IV. Komparativistika	70
Frans Bopp	73
Rasmus Rask	74
Yakob Grimm	75
Aleksandr Xristoforovich Vostokov	76
Vilgelm fon Gumboldt va umumiy tilshunoslik	78
Avgust Shleyxer. Naturalizm	84
Geyman Shteyntal. Psixologizm	89
Aleksandr Afanasevich Potebnya	91
Ferdinand de Sossyur. Sotsiologizm. Sotsiologik tilshunoslik.....	95
Strukturalizm	100
Praga strukturalizmi	100
Amerika strukturalizmi	101
Kopengagen strukturalizmi	104
V. Sho‘ro davri tilshunosligi	108
Ivan Ivanovich Meshaninov	109
Lev Vladimirovich Sherba	110
Viktor Vladimirovich Vinogradov	113
Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov	114
Aleksandr Ivanovich Smirnitkiy	116
Vadim Mixaylovich Solnsev	117
VI. O‘zbek tilshunosligi	120
Ayub G‘ulomov.....	121
Said Usmonov	123
Shonazar Shoabdurahmonov	125
Mazluma Asqarova	126
G‘anijon Abdurahmonov	127
Shavkat Rahmatullayev	129
Miraziz Mirtojdiyev.....	131
Azim Hojiyev	132
Rahmatulla Qo‘ng‘urov	134
Ernst Begmatov	135

Bozor O‘rinboyev	136
Hamid Ne‘matov	137
Abduhamid Nurmonov	139
Ravshanxo‘ja Rasulov.....	141
Ibodulla Mirzayev	143
Abdimurod Mamatov	145
Nizomiddin Mahmudov	146
Xulosa	149
Ikkinchi qism	150
Tilshunoslikning nazariy masalalari.....	150
Lingvistika va uning turlari	150
Tilning ta‘riflari	156
Til va nutq	165
Substansiya va forma.....	174
Sistema va struktura	178
Tilni informatsiya nazariyasiga ko‘ra kod bilan tenglashtirish	185
Semiotika	186
Tilning ikki jihati: ifoda va mazmun jihatlari	191
Til va nutq birliklari	196
Til sistemasi.Paradigmatika va sintagmatika	215
Tipologiya	222
Xulosa	226
Uchinchi qism	227
Tilshunoslikning tadqiqot metodlari	227
Kirish. Metod haqida	227

I .Diaxron tadqiqot metodlari.....	232
1.Tasviriy metod	233
2.Qiyosiy - tarixiy metod	236
3.Chog' ishtirish metodi	239
4.Tarixiy - qiyosiy metod	242
5. Tipologik metod	243
II .Sinxron tadqiqot metodlari	246
1.Distributiv tahlil metodi	247
2.Statistik tahlil metodi	249
3. Bevosita tashkil etuvchilarga ajratib tahlil qilish metodi	251
4.Transformatsion tahlil metodi	253
5.Komponent tahlil metodi.....	256
6.Valentlik tahlil metodi	258
7.Eksperimental –fonetik tahlil metodi	261
8.Avtomatik tahlil metodi	263
Xulosa	266
To'rtinchi qism	267
“Umumiy tilshunoslik” fanidan test savollari.	267
Test savollarining javobi (kaliti).	304

RASULOV RAVSHANXO‘JA

UMUMIY TILSHUNOSLIK

Bosishga ruxsat etildi:27.10.2009.

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. «Timez Uz» garniturası. Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 19,25. Nashriyot bosma tabog‘i 19,5.

Tiraji 100. Buyurtma №144.

**«Fan va texnologiyalar Markazining
bosmaxonasi» da chop etildi.
100066, Toshkent sh., Olmazor ko‘chasi, 171-uy.**

Rasulov Ravshanxo'ja

O'zbekiston xalq ta'limi a'lochisi, O'zbekiston jurnalistlar uyushmasi a'zosi, O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 10 va 15 yilligi nishonlari sohibi, Nizomiy nomidagi TDPU «Umumiy tilshunoslik» kafedrasining mudiri, filologiya fanlari doktori, universitetda xizmat ko'rsatgan professor.

R.Rasulov o'zbek tilshunosligining leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, sintaksis, nutq madaniyati, umumiy tilshunoslik va rusiyzabon talabalarga o'zbek tilini o'qitish sohalari bo'yicha barakali mehnat qilib kelayotgan, qator ilmiy-nazariy va ilmiy-metodik asarlar yaratgan nazariyotchi olim.